

Ш.М. МУСАКОЖОЕВ

ЭКОНОМИКА

10

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ЖЕЛЕГИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики
Муз.: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырын колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө,
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

Ш. М. Мусакожоев

ЭКОНОМИКА

МАКРОЭКОНОМИКАНЫН
НЕГИЗДЕРИ

10-класс

Жалпы билим берүүчү орто мектептер,
гимназиялар жана лицейлер үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги бекиткен*

Бишкек шаарындагы
№93 орто мектептин
китепканасы

«Инсанат»
Бишкек – 2012

Глава КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНУГУУСУНУН ЭТАПТАРЫ

1-тема. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы Кыргызстандын экономикасы (салттык экономикалык система)

Өзүнүн экономикалык өнүгүүсүндө Кыргызстан ар түркүн өзгөрүштөргө туш келди. Экономикалык системалардын салттык түрүнөн баштап, борборлошкон пландоо экономикасына чейинки жолду басып өтүп, азыркы учурда аралаш (конвергенттик) экономиканы түзүүдө.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Кыргызстанда экономиканын негизин мал чарбачылыгы түзгөн. Алсак, Пишпек уездинин жергиликтүү калкынын 84,9%и, Каракол уездинин 80,7%и көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенген. Ал эми Кыргызстандын түштүгүндө мындай көрсөткүч бир аз төмөнүрөөк болгон. Мисалы, Ош жана Кокон уезддеринде кыргыздардын 65%инин негизги кесиби көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылык болгон.

Ошол эле учурда кедей-кембагалдар дыйканчылык менен оокат кылып, отурукташа башташат. Дыйканчылыкта буудай, арпа, сулу, таруу ж. б. дан эгиндери эгилген. Ош тараптагы кыргыздар ошондой эле пахта, тамеки, күрүч жана жашылча, жер-жемиш өстүрүүнү өздөштүрө башташкан.

1913-жылы Россиянын падыша өкмөтү жүргүзгөн каттоодо (Кошумча окууга тиркемени кара) Кыргызстанда 414 миң га сугат жерлери болуп, анын ичинде 22 миң га жерге пахта, 14 миң га картөшкө менен жашылча айдалган. Кыргызстандагы рынок мамилелеринин өнүгүшүнө байланыштуу айрым аймактарда дыйкандар жалаң эле өз муктаждыктары үчүн эмес, базарга сатуу үчүн да дан эгиндерин, жашылча-жемиштерди, мөмө-дарактарды өстүрүп, бал аарыларын бага башташкан.

Кыргызстанда рынок мамилелеринин өркүндөшүнө көчүп келген орус, украин, өзбек, дунган калктарынын таасири зор болгон. 1891-жылы Россиянын падыша өкмөтү тарабынан атайын иштелип чыккан «Талаа жобосу» боюнча кыргыздар көчүп-конуп жүргөн жерлердин баары мамлекеттик менчик делип эсептелген.

1916-жылдын башында Кыргызстанда 519 миң ири мүйүздүү мал, 2,5 млн кой, эчки, 708 миң жылкы жана 27 миң чочко

болгон¹. Келгин дыйкандар менен байланышуунун натыйжасында малды короолордо багуу, алар үчүн тоют даярдоо, ветеринариялык жол менен дарылоо, малдын тукумун жакшыртуу иштери жүргүзүлө баштаган. Кыргызстанда өнөр жайдын аз-аздан калыптанып өнүгө баштагандыгы байкалган. Мал чарбанын жана дыйканчылыктын продукцияларын үй шартында иштетүү күч алып, буюмдарды өзүлөрүнүн керектөөлөрү үчүн гана даярдабастан, сатууга даярдай баштаган.

XIX кылымдын аягында майда товардык кол өнөрчүлүк менен катар капиталисттик кайра иштетүүчү чакан жеке ишканалар пайда болгон. Аларга негизинен орус, украин, өзбек көпөстөрү ээлик кылышкан. Айрым тегирмендерге, май чыгаруучу чакан ишканаларга кыргыздар да ээ боло баштаган.

XIX кылымдын 90-жылдарында Кыргызстанда көмүр жана мунай кендерин изилдөө жана иштетүү жанданып, 1898-ж. Кыргызстандын тоо-кен өнөр жайынын башаты болгон Кызыл-Кыя көмүр кени казыла баштаган. Көмүр, мунай кендери бөлөк чөлкөмдөрдө да ачылып, аз-аздан ишке киргизилген. Бирок өндүргүч күчтөрдүн жоктугу, алардагы эмгек шарттарынын оордугу, төлөнгөн акынын аздыгы бул тармакты өнүктүрүүгө анча мүмкүндүк берген эмес.

1913-жылы Кыргызстанда өнөр жай ишканалары жалданма жумушчулары бар майда мекемелерди кошкондо 569га жеткен.

Кыргыздар адегенде Кокон хандыгына², кийин Орус мамлекетине салык төлөп турган. Салыктын өлчөмү түтүн башына 2 сом 75 тыйынды түзгөн. Андан сырткары жер мамлекеттик деп эсептелгендиктен, жайылган койдун туягынан 3 тыйын, жылкыдан 30, төөдөн 50 тыйын салык алынган.

Отурукташкан калк салыктын эки түрүн төлөгөн: хараж (эгин аянттарынан); танаптык (бак-дарак, мөмө-жемиш тигилген, жашылча өстүрүлгөн жерлерден). Хараж түшүмдүн 10%ине барабар болуп, натуралай төлөнгөн. 1886-ж. танаптык салыкка киргизилген өзгөрүүлөр боюнча танаптык салык оброк салыгы деп аталып, ал жердин пайдаланылып же бош калгандыгына карабастан, айдоо аянтынын бардыгынан алынган. Мындан тышкары чөп ооз, чыгым, журтчулук, союш, туяк пул сыяктуу жергиликтүү манаптар чогултуучу салыктар болгон.

¹ Салыштыргыла: 2009-жылдын башында 1223 миң ири мүйүздүү мал, 4,5 млн кой-эчки, 362 миң жылкы жана 63 миң чочко болгон.

² Салыктар: түтүндүк-зекет боз үйгө 1 кой; алал-зекет 50 ири малдан 1 баш; дыйкандардан 3 кой алып турушкан. *Бартольд В. В.* Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996, 244-бет.

№№	№№ Общинъ	Названия		Родоначальникъ	Населеніе въ 1912 году.						
		Зимовки (кстау) по аксакалу	Урочища, на которомъ находится зимовки		наличное					Отау	Хозяйствъ отсут.
					Число хозяйствъ	Из нихъ	Лицо мужского пола.	Лицо женского пола.	Лицо обоого пола.		
V											
1	182	Чекирь Шопакъ	Суукъ-Кула	Кунтуду	10	—	25	21	46	1	9
2		Чокубай Чоробашъ	Катка-су	*	9	—	19	13	32	1	—
3		Бекболатъ Ормакъ	Акъ - сургъ	*	7	—	18	20	38	1	3
4		Бегымбай Керимкул	Мойнакъ-арыкъ	*	10	10	21	23	44	1	—
5		Алымкуль Берикпай	Кумъ-арыкъ	*	11	11	23	21	44	—	—
6		Саурамбий Чаобай		*	10	—	27	29	56	—	1
VI											
1	179	Борукча Кукай	Кызыл-тасъ	Курманг.	7	—	19	15	34	—	—
2		Байсак Сасытай	Базар-турук	*	11	—	33	25	60	1	1
3		Джабу Шатан	*	*	8	1	20	16	36	—	—
4		Бектур Абдраман	*	*	10	1	30	27	57	—	—
5											
6		и т. д.									
7											
8											

Промыслы	Наем работы. и паст.	Скотоводство							Сенокосы.		Пашни		Въ томъ числѣ											
		Число головъ							Число хоз., убравшихъ сѣно.	Всего собрано сѣна конодъ	Всего съевшихъ хозяйствъ	У нихъ всего достатинъ посева												
		Число хозяйствъ съ промыслами	Число хоз., отпускающихъ батраковъ	Число хоз., съ наемными работниками.	Число нанятыхъ работников.	Лошадей.	Верблюдовъ	Рогатого скота						Овецъ (съ ягнятами)	Козъ (съ козлятами).	Въ переводъ на единицу								
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	1	1	1	22	2	24	80	6	50,90	9	273	9	26,15	26,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	73	9	45	806	78	244,69	7	353	7	17,90	17,80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	35	2	46	292	—	107,00	10	526	10	28,22	28,22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	1	1	29	1	26	76	2	52,64	11	381	11	37,20	37,20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	1	1	45	4	38	442	21	141,62	10	223	10	19,91	19,91	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	34	2	12	157	2	60,00	7	200	7	10,61	10,61	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	1	1	80	12	75	234	15	165,31	11	360	11	20,46	20,43	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	12	—	10	92	29	34,85	8	195	8	11,01	11,01	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	45	3	18	87	31	64,73	10	260	10	17,43	17,43	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

Салык саясаты элдин нааразычылыгын абдан күчөткөн.
1917-жылдагы Россиядагы революция Кыргызстанда да Совет бийлигин орнотууга алып келген.

Кошумча окуу

Кошумча окууга тиркеме.

Бул материалдар Санкт-Петербургдагы Салтыков-Щедрин атындагы китепканадан көчүрүлүп алынган. Мындай каттоолордун негизинде Орусия империясы салык салуу маселелерин чечкен.

Переселенческое управление Министерства земледелия.

Материалы
по обследованию туземного и русского
старожильческого хозяйства и землепользования
Въ семиръченской области,
собранные и разработанные подъ руководствомъ
П.П. Румянцева.

Томъ VII.

Пишпекскій уездъ. – Киргизское хозяйство.

Выпускъ 1.

Таблицы.

Петроградъ.

1916.

Предисловие.

Пишпекскій уездъ былъ обследованъ по той же программе, что и другіе уезды Семиръченской области въ два пріема: въ 1912 г. были обследованы волости: Сусамырская, Качкинская, Каракечинская, Курмангожинская, Джумгалъская, Кочкарская, Темирбулатовская, Тынаевская, Шамсинская, Булюкпаевская, Толкановская и Атекинская, въ 1913 г. остальные волости.

Разработка собранныхъ матеріаловъ, вслѣдствіе этого, могла быть произведена лишь въ 1913 и 1914 г.г. Обстоятельства военного времени замедлили окончаніе разработки и изданіе матеріаловъ.

Настоящій выпускъ содержитъ въ себе только таблицы. Выпускъ, содержащій текстъ, выйдетъ въ свѣтъ отдельно.

Въ изслѣдованіи Пишпекскаго уезда принимали участіе: въ качестве заведывающихъ отдельными отрядами — В. Ф. Измайловъ, Н. А. Полубояриновъ, Н. И. Дубенецкій, А. Ф. Яголковскій и въ качестве статистиковъ: Н. Н. Шмеманъ, А. А. Куклинъ, Н. А. Лебедевъ, И. Н. Шнитниковъ, Ф. Д. Агаповъ, О. Джумабековъ, Е. М. Федоровъ, В. Э. Монтвидъ и др.

Завѣдывающій статистическими работами
Переселенческаго Управленія П. Румянецвъ

2-тема. Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы өнүгүү (1917–1940-жж.)

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында экономикада кыйла жылыш болгон. Совет бийлигинин «Жер жөнүндөгү» декрети кабыл алынып, ага ылайык бардык жерлер мамлекеттин менчиги делип жарыяланган.

Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүү көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу менен бир мезгилде бирдикте жүргүзүлгөн. Калкты отурукташтыруу Совет бийлигинин алгачкы жылдарында жүргүзүлгөн жер-суу реформаларынын жүрүшүндө эле башталып, 20-жылдардын аягында 42 миң чарба отурукташкан. Отурукташкандар үчүн 2,5 млн га айдоо жана жайыт аянттары бөлүнүп берилген. Отурукташтырууга 4 жылда ошол мезгилдеги баа менен 34 млн сом жумшалган. Отурукташкан калк үй-жай менен негизинен камсыз болгон. Кыргыз элинин отурукташкан турмушка өтүшүнүн натыйжасында, Кыргызстанда туруктуу айыл-кыштактар, чарбалык борборлор пайда болгон. Аларда түрдүү агартуу мекемелери, мектептер, турмуш-тиричилик ишканалары курулган. Салттык экономикалык аң-сезим жаңы коомдук идеология менен алмаша баштаган.

Өлкөдө түзүлгөн комиссия, кийин Мамлекеттик пландоо комиссиясы (мамплан) деп аталып, экономикалык иштерди тейлей баштаган. Статистика бюросунун маалыматы боюнча 1924-жылы калктын саны 828,3 миң адам болуп, анын 63,5% ин кыргыздар, 16,8% ин орустар, 15,4% ин өзбектер, 4,3% ин башка улуттар түзгөн.

Кыргызстандын экономикасы бул жылдары агрардык мүнөздө кала берген. 1926-жылы республиканын эл чарбасынын дүң продукциясында өнөр жайы 2,3% ин, ал эми 97,7% ин айыл чарбасы түзгөн.

1929-жылы, республиканын Мамлекеттик пландоо комиссиясы жалпы союздук пландын негизинде түзгөн биринчи беш жылдык планды кабыл алган. Бул планды аткарууда Кыргызстанда 41 жаңы өнөр жай ишканасы ишке киргизилип, өнөр жайдын дүң продукциясы 3,5 эсеге өскөн. Бул тармактын эл чарбасындагы үлүшү 23,5% ке чейин көтөрүлгөн.

Ал эми 1935-жылы эл чарбасын өнүктүрүүнүн экинчи беш жылдык планы кабыл алынган. Пландын негизги максаты өнөр жайын өркүндөтүү эле. Анда жаңы технологияларды өздөштүрүүгө өзгөчө көңүл бурулган. Пландын ийгиликтүү аткарылышына байланыштуу 1940-жылы өнөр жайдын үлүшү 50,3% ке

жеткен. Анын ичинен өзгөчө оор өнөр жайы, түстүү металл, машина куруу, курулуш материалдарын, электр энергиясын өндүрүү тармактары өнүккөн.

Өлкөдө отурукташкан элдин үлүшү жогорку деңгээлге жетип, өнөр жайы жакшы өнүккөнгө байланыштуу ар түрдүү агартуу мекемелери, мектептер, турмуш-тиричилик ишканалары кеңири курула баштаган.

Кыргызстандагы болгон өзгөрүүлөр анын борборлошкон пландоо экономикасына толук өтүп жаткандыгын көрсөтө баштады.

Тилекке каршы 1941-жылдын июнь айында Германия СССРге согуш ачты.

3-тема. Кыргызстандын экономикасы согуш жылдарында (1941–1945-жж.)

Согуштун башталышында СССРдин экономикасы өнүккөн маанилүү региондорун фашисттик Германиянын басып алышы абалды өтө оорлоткон. Совет өкмөтү фронттун муктаждыктарын канааттандыруу үчүн өлкөнүн четтеги республикаларын тез арада согуштук өнөр жай арсеналдарына айландыруу милдетин койгон. Бул боюнча атайын программа иштелип чыккан. Ошентип Кыргызстандын өнөр жайы согушка керектүү продукцияларды өндүрүүнү камсыздай баштады. Республиканын аймагына Союздук өкмөттүн чечимине ылайык 1941-жылы 28, 1942-жылы 38 ири өнөр жай ишканалары шашылыш көчүрүлгөн. Ал ишканалардын 90%и Чүй өрөөнүнө, 10%и Ош, Жалал-Абад жана Ысык-Көл областарына жайгаштырылган.

Өнөр жай ишканаларынын керектөөлөрү өтө тез өскөндүктөн, электр энергиясы жетишсиздик кылган. Ошого байланыштуу 1942-жылы Лебединовка ГЭСи ишке киргизилет. Ошондой эле Кыргызстанга көмүр өндүрүүнү кескин көбөйтүү милдети жүктөлүп, Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр кенчилери «Кыргыз Көмүр» трестине бириктирилген. Көмүр өндүрүү кескин көбөйгөн.

Кыргызстандын эл чарбасында өнөр жайынын үлүшү 1940-жылы 50,2%тен, 1945-жылы 67,5%ке өскөн. 1943-жылы Кант – Рыбачье темир жолу курула баштаган. Телефон байланышы жакшырган.

Айыл чарбасы фронт үчүн өзгөчө зор кызмат жасаган. Айылда калган жаш балдар, кары-картаңдар күндүр-түндүр фронт үчүн эмгектенишип, болуп көрбөгөндөй күжүрмөндүүлүктү көрсөтүшкөн.

Жогорку түшүм алууда Сокулук районунан З. Кайназарова, К. Шопокова, Чүй районунан А. Жолдошбаева, Сузак районунан И. Исмаилова ж. б. жетектеген звенолор өзгөчө айырмаланышкан. Ошол катаал жылдарды башынан өткөргөн адамдын эл башкарган мыкты жетекчилерди эскерген эскермеси силерге кошумча окуу үчүн берилди.

Айыл чарбасынын дүң жыйымы 1940–1945-жылдардын ичинде 76%ке, анын ичинде мал чарба продукциясы 71%ке төмөндөгөн. Айыл чарба эмгекчилери согуштун жеңиш менен бүтүшү үчүн өздөрүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн аябастан, зор кайратмандыкты көрсөтүшкөн. Элдин кандай шартта иштеп, эмне деген кыйынчылыктарды башынан өткөрүп, согушта жүргөн уул-кыздарын кантип желөп-таяганын силер улуу адамдардан, ата-энелериңерден сурап билгиле, кошумча окууга берилген материалдан улам жыйынтыктап көргүлө.

Кошумча окуу

Китептен цитиңдү.

Мусакожо (Бабалар баяны). – Б., 2004. 217–220-беттер.

Молдокемдин арбагына арнаймын

1944-жылдын 29-апрель күнү, эртең мененки саат 10. Мен, Буйлашов, Ткаченко үчөөбүз район боюнча малдын отчётун алып жатканбыз. Тянь-Шань обкомунун 2-секретары Мамыров отчёт үстүндө отурат.

Жок, аңгыча болбой «Базар-Турук» колхозунун башкармасы Бектур уулу Мусакожо, «Түгөл-Сай» колхозунун башкармасы Алапай уулу Кадыр экөө ээрчише кирип келишти.

Буйлашов Сабыраалы: «Жолдоштор, отчёт кезек менен алынат. Кезек күткүлө», – деди. Кадыр учурашкандан кийин токтобой чыгып кетти. Молдокем (Мусакожо) жай басып, Мамыровду карай келди.

Мамыров: «Жолдош Бектуров, сөзүңүз бар беле?» – деди.

Анда Молдокем:

– Уруксат берсеңиз, бар эле, – деди.

– Отур, отуруңуз, – деп столду көрсөттү.

– Кана, сөзүңүздү айтыңыз.

– Мен тейлеген колхоз чакан, өтө артта калган колхоз. Ушул азыр кампада бир да центнер буудай үрөнү жок, кош айдоого саналуу күндөр калды. Кош айдай турган унаа күчү жетишсиз, арык-торук. Соко-шайман жетишпейт. Ошондуктан элимдин, колхоздун атынан көптөн көп сураарым: Заготзернодон карыз 200 центнер буудай үрөнүн алууга жардам берсеңиз. «Кызарт», «Жаңы-Арык», «Кара-Чий», «Кызыл-Эмгек», «Кызыл-Жар» деген колхоздорго караганда бизде кош беш күн кийин чыгат. Мен тейлеген колхоз ошол «Кызыл-Жардан» 100 гектар жер айдайт. Сизден сураарым: Ошол жогорку колхоздорго берүүчү тракторлорду 3 күнгө токтотуп, бизге берүүгө жардам берсеңиз, – деди.

Мамыров мага карап:

– Чакырчы, Дүненбаевди (райкомдун 1-секретары!).

Дүненбаев кирип келгенде: «Бул кишини тааныйсызбы?» – деди.

– Тааныймын. Биздин аксакал башкарма. Таланттуу, уюштургуч, иш үчүн жанын таштаган адам.

– Анда эмесе, Дүйшеевден (Заготзернонун башчысы) карыз 200 центнер үрөндүк буудай алып бер, «Жаңы-Арык» сельсоветине бара турган тракторлорду 3 күнгө токтотуп бер. «Кызыл-Жардагы» 100 гектар жерин айдатып алсын.

Тапшырма аткарылды.

Молдокем (Мусакожо) кыйналганына карабай, күн-түн уйкусуна кечип, бардык эгинин 2-сугаттан текши өткөрдү. Күзүндө эмгеги кайтып, буудайдын ар гектарынан 20 центнерден, арпанын ар гектарынан 20–25 центнерден түшүм алып, районго рекорд койду. Колхоз ар бир чогулуш, жыйындарда мактоого алына башталды. Ошол жылы кыш айында мамлекетке буудай төгүү компаниясы кызуу жүрүп жаткан. «Базар-Турук» колхозу биринчи болуп, 200 центнер буудайды мамлекеттин кампасына төгүп берди. Ар бир эмгек күнгө 2,5 кгдан эгин таратууга жетишти. Келерки жылга үрөн ашыгы менен топтолду. Мал семиз чыкты. Өлүм жокко эсе болду. Эки жылдын ичинде «Базар-Турук» колхозу район боюнча 1-орунду ээледи.

Арноо, сый сөздөр Молдокемдин (Мусакожонун) адресине көп-көп айтылды.

Молдокем адамгерчиликтүү, акылдуу, чебер, адилеттүү, сыпаа, ажат ачкыч, боорукер, сезгич, баамчыл, билгич, сергек адам болгон. Адамдык касиетин таза сактаган, чынчыл, уюштургуч, иш дегенде жанын таштап койгон, күн-түн дебей уйкусуна кечкен айкөл адам болгон.

Молдокем насаатчыл, нускалуу, өткөн-кеткенди, элдин тарых-таржымалын мыкты билген даанышман адам болгон. Мен Молдокемден көп нерселерди үйрөндүм. Молдокем кайда гана болбосун акылын айтып, бүтпөй жаткан ишке жардамын аячу эмес.

Молдокемдин жаркын элеси, аталык мээрими эч убакта оюман, көз алдыман кетпейт.

Ушул бир аз билгенимди Молдокемдин (Мусакожонун) арбагына арнаймын.

*Молдокожо уулу Бузурманкул
27-08-1994-жыл.*

4-тема. Кыргызстандын борборлошкон пландоо экономикасы 1946–1990-жж.

Кыргызстан 1946–1950-жылдарда эл чарбасын калыбына келтирүүнүн жана өнүктүрүүнүн беш жылдык планын кабыл алган. Аны аткаруу менен алтымышынчы жылдарда жалпысынан республика жана региондор боюнча өз-өзүнчө райондук пландаштыруунун техникалык-экономикалык негиздерин иштеп чыгууну баштаган. Бул өлкөнүн өндүргүч күчтөрүн узак мөөнөттүү өнүктүрүүнүн жана жайгаштыруунун келечектеги схемалык алгачкы

көрүнүшү эле. Мампландын жетекчилиги менен ошол мезгилге мүнөздүү өнөр жай түйүндөрүн калыптандыруу жолдору иштелип чыгып, ишканалардын натыйжалуу иштеши экономикалык жактан негизделген. Микроэкономикалык деңгээлдеги объектилердин иштешине баа берүүнүн методдору таанылып, ошондой эле узак мөөнөттүү макроэкономикалык болжолдоолорду иштеп чыгуунун методологиясы, структурасы, методдору, ыкмалары калыптанган. Бул республиканын экономикасын таанып-билүүнүн, анын өнүгүшүнүн стратегиясын аныктоонун пайдалуу, ачык-айкын практикалык мектеби болгон.

Мампланда ишти уюштуруу жана иш жүргүзүү методдору, экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн, өндүргүч күчтөрдү Кыргызстандын аймагында жайгаштыруунун пландарын кеңири талкуулоону жана республиканын жергиликтүү бийлик органдары, эң көрүнүктүү окумуштуулар жана адистер менен биргелешип иштеп чыгууну камтыган, демократиялык централизмдин принциптерине негизделген. Ошол кезде райондордун тиешелүү экономикалык-географиялык абалдарын, жаратылыш, сырьё, энергетика, эмгек ресурстарынын болушун, экономикалык потенциалынын өнүгүү деңгээлин жана тиешелүү инфраструктураны эске алган өнүгүүнүн артыкчылыктары багыттары аныкталган. Өнүгүүнүн көрсөткүчтөрү таблицада көрсөтүлдү.

1.2-таблица

Кыргызстандын экономикасынын өнүгүүсү (5 жыл мурункуга салыштырмалуу) (1956–1990-жж. процент менен)

Улуттук кирешенин өсүү темпи				Ички дүң продукциянын өсүү темпи		
1960-ж.	1965-ж.	1970-ж.	1975-ж.	1980-ж.	1980-ж.	1990-ж.
1956-ж-га	1950-ж-га	1965-ж-га	1970-ж-га	1970-ж-га	1980-ж-га	1985-ж-га
132,7	150,2	144,8	125,6	122,8	123,3	130,6

Экономиканын индустриялык секторун өнүктүрүүдө, эң өндүрүмдүү энергетика, жеңил жана тамак-аш өнөр жайлары балансташтырылган, комплекстүү өнүктүрүлгөн өндүрүштүк социалдык секторлорду түзүүдө ата мекендик экономика илими зор ролду ойноду.

Тилекке каршы бул жылдары экономиканы ургаалдуу өнүктүрүүгө анча көңүл бурулбай, ал мурдагыдай эле экстенсивдүү мүнөздө өнүккөн. Натыйжада өндүрүштүн өсүшү кошумча объектилерди ишке киргизүү аркылуу көбүрөөк камсыз болгон.

Мамлекеттик эксперттик комиссия республиканын окумуштууларынын, адистердин жана өлкөнүн алдыңкы институттарынын терең негизделген илимий иштеп чыгууларына таянып, гидро-

энергетика түйүнүн курууну максатка ылайыктуу деп тапты. Бул өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүн кыйла даражада аныктаган республиканын чоң жеңиши болгон эле. Токтогул суу-энергетика комплексин куруу процессинде ушул сейрек кездеше турган объектини жана башка станцияларды үзгүлтүксүз ырааттуу куруунун алдыңкы технологиялары өздөштүрүлдү, Нарын дарыясынын суу ресурстарын комплекстүү пайдаланууну камсыз кылуучу жаңы ГЭСтерди куруу боюнча илимий изилдөөлөр жана практикалык чаралар ишке ашырылды.

Ушул эле мезгилде гидроэнергетика комплексинин Төмөнкү Нарын каскадына кирген Күрп-Сай, Таш-Көмүр, Шамалды-Сай сыяктуу ГЭСтерди куруу ишке ашырылды.

Нарын дарыясынын күч-кубатын кеңири пайдалануу республиканын келечектеги экономикасы үчүн зор мааниге ээ болот, анын унутулуп калышы мүмкүн эмес, бул долбоорду жүзөгө ашыруу боюнча сунуштарды жаңы аралаш экономиканын шартында энергетиканын иштеп турушунун өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен иштеп чыгуу, изилдөө иштерин уланта берүү зарыл.

Айыл чарбасын рынок мамилелерине өткөрүү аракетин. 1986–1990-жылдары республикада экономиканын маанилүү тармагы болгон айыл чарбасын реформалоо үчүн жерди ижарага берүү, жерге карата менчик жана жерди пайдалануу жөнүндө мыйзамдар кабыл алынган.

Колхоз, совхоздор менен катар эле дыйкан чарбалары, кооперация, фермердик чарбалар пайда болуп, өздөрүнүн ишмердигин чарбалык эсептин, өзүн-өзү каржылоонун тартибинде жүргүзгөн. Продукция өндүрүүдө жана сатууда булардын ортосунда атаандаштык пайда боло баштаган.

Бирок администрациялык-буйрукчул системанын шартында иштөөгө көнгөн эл өз алдынча чарба күтүүдөн чочулаган, чарба жетекчилери болсо ижаралык бөлүктөргө ишенген эмес, планды аткаруу үчүн чарбаларды бөлбөй кармоого аракеттенишкен.

5-тема. Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болгондон кийинки жаңы экономикалык системада өнүгүүсү

Кыргызстанда жаңы экономикалык системага өтүү боюнча мыйзам 1991-ж. 7-августта кабыл алынып, анда мамлекеттик жана коммуналдык ишканаларды ижаралык, мамлекеттик акционердик жана коммерциялык коомдорго айландыруунун жолдору аныкталган.

Жаңы шартта экономиканын мааниси, принциптери жана мамлекеттик экономикалык саясаттын багыттары түп тамырынан бери өзгөрүлүп, жаңырып кетти.

Кыргызстандын экономикасынын мурдагы чарбалык комплексинин кыйрашы жана жаңы экономикалык системага өтүшү менен байланышкан терең кризис өндүрүштүн көлөмдөрүнүн кескин төмөндөшүн пайда кылды. Бул ички дүң продукциянын (ИДПнин), өнөр жайынын жана айыл чарбасынын дүң продукциясынун (ДП) көрсөткүчтөрүнөн көрүндү.

1992-, 1993- жана 1994-жылдарда өндүрүштүн алда канчалык төмөндөп кеткендиги байкалган. Анын үстүнө төмөндөөнүн эң чоң ыкчамдашы 1995-жылга туура келген, ИДПнин көлөмү 1990-жылдагы деңгээлдин 50,3 гана процентин, өнөр жайынын ДПси 35% и жана айыл чарбасынын ДПси 57% ти түзгөн. Бирок 1995-жылы эле ИДП бир азыраак башкача тенденцияны көрсөттү.

Экономикалык реформаларды жүргүзүүнүн биринчи этабында товар-рынок мамилелерин өнүктүрүү үчүн жалпы шарт түзүү зор милдети чечилди. Жеке менчик жана ишкердик эркиндиги киргизилди. Мамлекеттик жана колхоздук ишканалардын монополиясы жоюлду. Өзүнчө жеке, акционердик, биргелешкен жана чет өлкөлүк ишканалар, дыйкан менен фермер чарбалары, айыл чарба кооперативдери, дыйкан ассоциациялары жана чарбачылыктын башка жаңы түрлөрү, кеңири атаандаштык чөйрөсүн түзүү боюнча иштер жасалды. Эки деңгээлдеги кредиттик-банк системасы ишке киргизилди. Баалар базардагыдай эркин коё берилди.

Эми суроо-талап жана сунуштоо деген экономикалык күчтөрдүн негизинде мамлекеттик жаңы экономикалык саясаттын, экономикалык системанын жаңы түрүн – аралаш (конвергенттик) экономиканын принциптерин, жаңы коомдун маанисин, маңызын түзө баштады.

Ошону менен бирге экономикалык системаны өзгөртүүдө Кыргызстан чоң катачылыктарды кетиргендигин белгилебей коюшка болбойт.

Өзгөчө белгилей турган нерсе – жерди жеке менчикке айландырып, айыл чарбасында негизинен майдаланган натуралдык дыйкан чарбаларынын түзүлүшү. Натуралдык майда чарбалар өндүрүштө жогорку деңгээлдеги агротехникалык чараларды, айыл чарба техникаларын, селекциялык жаңы сорттогу үрөндүк иштерди жүргүзүүгө тоскоол болуп калды.

Азык-түлүк комплексин мамлекеттик тейлөөдөн баш тартуу, айыл чарбасына мамлекеттик субсидиялардын аз көлөмдө берилиши жана азык-түлүккө болгон бааларды тейлөө иштеринин жоктугу өлкөнүн коопсуздугуна шек келтире баштады.

Мындай акыбал өлкөдө индикативдик пландоонун, мамлекеттик тейлөөнүн зарылдыгын көрсөтө баштады.

Кыргызстандын XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы өнүгүүсү салттык экономикалык система түрүндө өткөн. Экономиканын негизги тармактары көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбасы менен дыйканчылык болгон. Падышалык Россияга кошулгандан кийин, ал атайын каттоо жүргүзүп, салык алып турган. Өнөр жайы абдан начар өнүккөн.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында Кыргызстандын экономикасы кыйла жакшырган. Беш жылдык пландардын аткарылышы, өнөр жайынын, айыл чарбасынын тез өнүгүшү, элдин отурукташуусу, өлкөнүн борборлошкон пландуу экономикалык системага толук өткөндүгүн тастыктайт.

Согуш жылдарында Кыргызстандын өнөр жай, айыл чарба, транспорт жана башка тармактары, фронттун муктаждыктарын канааттандыруу үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн аябастан, зор кайратмандыкты көрсөтүшкөн. Айыл чарбасынын өндүрүү көлөмү бир топ төмөндөп кеткен.

Ата Мекендик согуштун кесепетинен кыйраган эл чарбасын калыбына келтирүү беш жылдык пландардын негизинде жүргүзүлгөн. Экономиканын өнүгүүсү калыптанып, Кыргызстандын аймагында жаңы өндүргүч күчтөрдү жайгаштыруунун пландары бийлик органдары тарабынан, эң көрүнүктүү окумуштуулар жана адистер менен бирдикте иштелип чыгып турган. Экономиканын индустриялык сектору, энергетика, жеңил жана тамак-аш өнөр жайлары жогорку деңгээлде өнүгүүгө жетишкен. Тилекке каршы бул жылдары экономика экстенсивдүү мүнөздө өнүккөн.

Кыргызстанда жаңы экономикалык системага өтүү боюнча мыйзам 1991-жылы кабыл алынган. Жаңы шартта экономиканын мааниси, принциптери жана мамлекеттик экономикалык саясаттын багыттары түп тамырынан бери өзгөргөн. Өлкөдө чечкиндүү мамлекеттик тейлөөнүн зарылчылыгы пайда болгон.

Суроолор:

1. Салттык экономикалык система учурунда Кыргызстандын өнүгүүсү кандай мүнөздө болгон?
2. Совет бийлигинин Кыргызстандын экономикасына тийгизген оң таасирин белгилеп бере аласыңбы?
3. Кыргызстандын согуш жылдарындагы өнүгүшүнүн өзгөчөлүгү эмнеде?
4. Кыргызстандагы борборлошкон пландуу экономикалык системасынын кемчиликтери эмнеде болгон?
5. Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийинки аралаш (конвергенттик) экономикалык системадагы Кыргызстандын өнүгүү өзгөчөлүгү эмнеде?

II глава КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТТЫН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Экономикалык саясат – бул өкмөттүн экономикага карата жалпысынан жасаган иш-аракети. Анын максаты экономиканы турукташтыруу, өнүктүрүү болуп саналат. Мисалы, өткөөл мезгилде экономикалык саясат төмөнкүлөргө басым жасайт.

- төмөндөөнүн токтотулушун жана экономикалык өсүштүн зарыл темптерин сактоо;
- иш менен камсыз кылуунун алгылыктуу деңгээлин кармап туруу;
- инфляциянын төмөндөшүнө жана жоюлушуна, баалардын турукташуусуна жетишүү.

Бул максаттар өз ара байланыштуу жана экономикалык саясаттын маани-маңызын чагылдырат. Макроэкономикалык саясаттын беш башкы багыты бардык өнүккөн өлкөлөрдө жалпы кабылданган багыттар болуп эсептелет:

1. Акча-кредит саясаты – акча сунуштары, кредит ресурстары жана проценттик ставкалар жаатында Улуттук банк жүзөгө ашыра турган иш. Ал жалпы суроо-талапка жана жалпы сунушка өз таасирин тийгизет. XX кылымдын 70–80-жылдарында бул багыт монетардык саясат катары кыйла кеңири таанылды.

2. Салык-бюджет саясаты – салык салуу жана мамлекеттик чыгымдар жагынан өкмөт тарабынан ишке ашырыла турган иш. Кейнс мектебинин өкүлдөрү бул саясаттын таасири астында жалпы суроо-талап өзгөрүлөт, иш менен камсыз кылуунун жана инфляциянын деңгээлине да таасирин тийгизет деп эсептешет. Өзүн XX кылымдын 70-жылдарында өзгөчө көрсөтө алган сунуш теориясынын жактоочулары мындай саясаттын жалпы сунушка да таасир тийгизе тургандыгын далилдешкен.

3. Инновация-инвестиция саясаты. Экономиканын өсүшүнүн зарыл темптерин жана жогорку атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу мамлекеттен жигердүү инновация жана инвестиция саясатын талап кылат.

4. Мамлекеттин кирешелер жаатындагы саясат кызмат акыга жана бааларга контролдук кылуу катары ишке ашырылат.

5. Мамлекеттин валюта курстары жана тышкы соода жаатындагы саясаты бажы квоталарын, экспорттук бааларды

орнотуунун эсебинен товарлардын, ресурстардын, анын ичинде капиталдын ташылып келишине жана ташылып чыгарылышына контролдук кылуу саясаты болуп эсептелет.

6-тема. Акча-кредит саясаты

Акча-кредит саясатынын негизги башкы максаты жалпысынан экономиканы турукташтыруу жана тең салмактуу өнүгүүсүн камсыз кылуу болуп эсептелет. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Улуттук банкы жыл сайын биргелешкен акча-кредит саясатынын милдетин тактаган эки жактуу милдеттенмеге кол коюшат. Ал милдеттенмеде мамлекетибиздин ИДПсинин белгилеген өсүш темпин камсыздоо максатында, Улуттук банк тарабынан акча

массасын, инфляциянын өсүш темпин, баанын туруктуулугун, ошондой эле кредит ресурстарынын жана проценттик ставкалардын керектүү деңгээлде каралышы белгиленет.

Эми, бул саясатка жоопкерчиликтүү орган – Борбордук банк деген эмне? Борбордук банк эмне үчүн керек жана ал кандай функцияларды аткарат? деген суроолорго токтололу.

Борбордук банк бул мамлекеттин банк системасынын башкы звеносу болуп саналат. Ар кайсы мамлекетте мындай банктар ар түрдүү аталат: улуттук, элдик, мамлекеттик, эмиссиялык, борбордук, резервдик (АКШнын Федералдык резервдик системасы, Англия Банкы, Түркмөнстан Борбордук банкы). Кыргызстандын

Борбордук банкы болуп Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы саналат (Улуттук банк).

Тарыхый негизде алып караганда борбордук банктар мамлекет тарабынан банкноттук эмиссиянын өзгөчө укугуна ээ болгон коммерциялык банктардын негизинде келип чыккан. Эң алгачкы улуттук банк – шведдердин «Риксбанкы» – 1668-жылы негизделген, ал эми 1694-жылы Англия банкы түзүлгөн. Азыркы маанисинде борбордук банктар XIX кылымда түптөлүп. Банкноттордун эмиссиясынан тышкары, алар мамлекеттин казынасы, мамлекет менен коммерциялык банктардын ортосунда ортомчулук, мамлекеттик акча-кредит саясатын жүзөгө ашыруу милдеттерин аткара башташкан.

Борбордук эмиссиялык банкты түзүү капиталдын топтолушу жана борборлоштурулушу, бирдиктүү улуттук акча бирдиктерине өтүү менен шартталган.

Борбордук (улуттук) банктын иш-аракетин жөнгө салуучу негизги укуктук акт болуп, адаттагыдай эле, өлкөнүн борбордук банкы жөнүндөгү мыйзам кызмат кылат. Бул мыйзам менен борбордук банктын ыйгарым укугу бекитилет, анын мамлекеттеги ээлеген орду, караштуулугу жана функциялары аныкталат.

Борбордук банктар банк системасындагы жөнгө салуучу звено болуп саналат, ошондуктан алардын иши акча жүгүртүлүшүн чыңдоо, улуттук валютанын туруктуулугун коргоо жана камсыз кылуу; өлкөнүн банк системасынын өнүгүшү жана турукталышы; натыйжалуу жана үзгүлтүксүз эсептешүүлөрдү жүргүзүүнү камсыз кылуу менен байланыштуу.

Борбордук банктын алдына беш негизги милдет коюлат. Борбордук банк:

- өлкөнүн эмиссиялык борбору, башкача айтканда, улуттук валютаны чыгарууга жана жүгүртүүгө киргизүүгө борбордук банк гана укуктуу;

- банктардын банкы. Ал операцияларды өлкөнүн банктары аркылуу жүзөгө ашырат. Алардын акча резервдерин сактайт, аларга акыркы инстанциянын кредити деп аталган кредиттерди берет; накталай эмес эсептешүүлөрдү жүргүзүүдө өлкөнүн башка банктарынын ортосунда ортомчу катары кызмат кылуу менен өлкөнүн башкы эсептешүү борбору болуп эсептелет;

- улуттук кредиттик системадагы стандартташтыруунун деңгээлин жогорулатуу менен көзөмөлдүктү жүзөгө ашырат;

- өкмөттүн банкири. Өкмөт үчүн эсептешүү операцияларын жүзөгө ашырат, борбордук банкта ачылган өкмөттүн эсептериндеги каражаттын сакталышын камсыз кылат;

• акча-кредит саясатын жүргүзүү менен Улуттук банк экономиканы жөнгө салуучу орган болууга тийиш.

1991-жылы Кыргызстан эгемендүүлүк статусун алган.

1991-жылдын 27-июнунда «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик банкы жөнүндөгү» мыйзамынын негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик банкы түзүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, 1993-жылдын 5-майынан тартып Кыргыз Республикасынын Улуттук (Борбордук) банкы Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы (Улуттук банк) деп аталып калган.

Көз карандысыздык принциби – бул улуттук банктын укуктук статусунун өзөктүү бөлүгү, эң оболу, бул Улуттук банктын мамлекеттик бийлик органдарынын структурасына кирбегендигинен жана ага гана таандык акча эмиссиясын, ошондой эле накталай акчанын жүгүртүлүшүн уюштуруу укугуна ээ болгон институт катары иш алып баруусунан көрүнөт.

Кыргыз Республикасынын банктык мыйзам актыларынын түптөлүшүнүн биринчи баскычы 1997-жылдын июль айында «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү» мыйзамынын жаңы редакциясынын жана Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасындагы банктар жана банк иши жөнүндөгү» мыйзамынын 2003-жылдын 26-мартындагы №63 редакциясына ылайык кабыл алынышы жана колдонууга берилиши менен аяктаган.

Ар бир өлкө өз акча бирдигине ээ. Улуттук валюта – мамлекеттин көз карандысыздыгынын атрибуттарынын бири. Мамлекет кагаз жүзүндөгү банкноттор, казыналык билеттер жана монеталар түрүндөгү өздүк акча бирдиктерин эркин чыгаруу укугуна ээ. Акча белгилерин жүгүртүүгө чыгаруу эмиссия деп аталат.

Кыргызстандын аймагында өздүк акча каражаттарынын пайда болушунун тарыхы байыркы заманга тиешелүү жана байыркы Түрк кагандыгынын пайда болушу менен байланыштуу. VII–VIII кылымдардагы калктын отурукташуусунун жана шаардык маданияттын өнүгүшүнүн негизинде азыркы Кыргызстан аймагында өздүк акча каражаттарын чыгаруу зарылчылыгы келип чыккан.

«Сом» деген сөз дээрлик түрк тилдеринин көбүндө бар жана тажик тилинде «рубль» дегенди түшүндүрөт. Бул сөз түрк сөзү жана «өзөктүү», «монолиттүү» деген мааниде колдонулган, кийинчээрек «бүтүндүн бир бөлүгү», «рубль» деген маанини да туюнта баштаган. Рубль – падышалык Россиянын акча белгиси – Кокон хандыгынын акыркы жылдарында Кыргызстандын базарларында пайда болгон.

Кыргызстандын совет доорундагы акча жүгүртүү тарыхы Россия жана бардык союздук республикалардын акча жүгүртүүсү менен окшош. Кыргызстан союздук республика катары СССРдин курамына киргенден кийин, 1938-жылдын үлгүсүндөгү 1, 3 жана 5 сом наркындагы советтик акча белгилеринде биринчи жолу кыргыз тилиндеги «сом» деген жазуу пайда болгон. Кыргызда ар кандай монеталарды жана майда акчаларды «тыйын» деп атаган. Кокон күмүш теңгеси, жез пулдар жана биринчи орус копейкалары жана гривналар да ушинтип аталчу.

Учурда тыйын акча майдалоо каражаты катары кызмат кылат. Кыргыз Республикасынын негизги акча бирдиги болуп сом саналат. «Сом» деген терминге башка альтернатива жок, ошондуктан бул сөз Кыргызстандын улуттук валютасынын акча бирдигин туюнткан сөз катары кызмат кылууда.

1990-жылдары мурдагы зор союздук мамлекеттин жашоосунда олуттуу өзгөрүүлөр жүрдү: СССРдин кыйрашы, союздук республикалардын эгемендүү республикаларга айланышы, өнүгүүнүн демократиялык жолун тандоо коомдук жашоонун бардык тармактарына таасир тийгизген жана Кыргызстандын экономикасына бир кыйла өзгөрүүлөрдү алып келген.

Натыйжада Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги пайда болгон. Ага кирген мамлекеттердин алкагында валюта, салык, бажы ж. б. тармактарда бирдиктүү келишимдер болбогондуктан, алардын ар бири өзүнүн улуттук валютасын киргизүүгө мажбур болушкан.

Экономикалык реформаларды жана өз алдынча экономикалык саясатты жүргүзүү программасын жүзөгө ашыруу үчүн улуттук валютаны киргизүү зарылдыгы жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн сунушунун негизинде, Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин 1993-жылдын 3-майында «Улуттук валютаны киргизүү жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн сунушу тууралуу» №1182-XII токтому кабыл алынган.

Улуттук банктын маанилүү милдеттеринин бири – банкнотторго жана монеталарга муктаждыкты прогноздоо. Керектөөчүлөр сатуучудан товарларды алууда аларга өз акчаларын төлөшөт. Мамлекеттик органдар өндүрүүчүлөрдөн жана сатуучулардан акчалай салыктарды жана жыйымдарды топтошот, алардан мамлекеттик органдардын кызматкерлерине, дарыгерлерге, мугалимдерге, студенттерге, пенсионерлерге, майыштарга төлөмдөр жүргүзүлөт. Ата-эне болсо балдарды багууга акча коротушат. Ушунун негизинде, акча жүгүртүлүшү деп аталган, акчанын

көптөгөн каналдар аркылуу өтө татаал кыймылы жүрөт. Мындай ар түрдүүлүк шартында накталай жана накталай эмес акчаны (M2 акча агрегаты деп аталган) эске алуу менен канча акча каражаты жүгүртүүдө жүргөндүгү тууралуу так жооп берүү кыйын. Бирок, бул маселени макроэкономикалык окуя катары карай турган болсок, анда, жүгүртүүдөгү зарыл болгон акча массасын аныктоого көмөк көрсөткөн математикалык көз карандылыкты түзүүгө болот. Бул көз карандылык Ирвинг Фишер алмашуусун барабардоо деген аталышка ээ болгон. Кайсыл гана болбосун акча бирдиги жыл ичинде V жүгүртүү жасай турган болсо, анда M тамгасы менен белгиленген, жүгүртүүдөгү талап кылынган акча массасы жалпы жылдык товардык массага D караганда V эсеге кичине болуп чыгат. Башкача айтканда D , M жана V чоңдуктары $M = D/V$ же $D = MV$ катышы менен байланышат.

Бирок, башка жагынан карай турган болсок, D – товар жүгүртүү PQ га барабар. Сатуудан (товар жүгүртүүдөн) алынган акчалар сатып алууга кеткен акчаларга барабар болушу керек болсо, анда $MV = PQ$ барабардыгын алабыз, бул жерде:

M – жүгүртүүдөгү акча массасы;

V – жүгүртүү ылдамдыгы, башкача айтканда акча бирдигинин бир жыл ичинде жүргүзгөн жүгүртүүсүнүн саны;

Q – сатылган жана сатылып алынган товардын саны;

P – товар бирдигинин наркы.

Алмашуу деңгээлинен, жүгүртүүдөгү акча массасы төмөнкү формуланын жардамы менен аныктала тургандыгын билүүгө болот:

$$M = \frac{PQ}{V}.$$

Мунун негизинде, мамлекетте сатылып жаткан товарлардын жалпы санын жана наркын, ошондой эле акча жүгүртүүсүнүн ылдамдыгын билүү менен жүгүртүүдөгү зарыл болгон акчанын массасын аныктоо жеңил болот. Мисалы, эгерде өлкөдө бир жыл ичинде 100 млн товар бирдиги, бир бирдик үчүн 500 сом наркында сатылса (б. а., товар жүгүртүү 50,0 млрд сомду түзсө), ал эми акчанын айлануусунун ылдамдыгы жылына 5 айланууну түзсө, анда M ди аныктоо жеңил:

$$M = \frac{100 \times 500}{5} = 10 \text{ млрд сом.}$$

Алмашууну барабардоо. Эгерде сатылып жаткан товарлардын саны көбөйсө же товарларга баа өсө турган болсо, жүгүртүүдөгү акча массасын көбөйтүү зарыл экендиги көрсөтүлөт, антпесе акча

каражаттарынын тартыштыгы келип чыгат. Башка жагынан, алмаштырууну барабардоо жүгүртүү ылдамдыгын жогорулатуу жолу менен жүгүртүүгө зарыл болгон акча массасын азайтуу мүмкүн экендигин көрсөтөт.

Мына ошондуктан, акчаны жүгүртүүгө чыгарууну пландаштыруу жана прогноздоо – өлкөнүн экономикасынын ийкемдүү иштеп турушуна өтө керектүү иш-аракет.

Кошумча окуу

Акча – жалпы эквивалент милдетин аткарчу өзгөчө товар. Белгилүү тарыхый шартта (этапта) өзүнөн өзү бөлүнүп чыккан. Капитализмге чейинки формацияларда акчанын милдетин ар кыл товар (куну тери, эгин, мал) аткарган, бара-бара ал акча товарынын талабын толук канааттандырчу асыл металлга (алтын, күмүш) өткөн. Акчанын милдеттери: нарк чени; жүгүртүү каражаты; байлык; төлөм каражаты; дүйнөлүк акча. Акчанын нарк чени милдетин эң ыңгайлуу эсептелме акча катары аткарат, ага баа жана баа масштабы байланыштуу; жүгүртүү каражаты милдетин толук баалуу акча (алтын жана күмүш монета) жана аларды алмаштырчу – кем баа монета жана кагаз акча; байлык каражаты милдетин толук баалуу гана акча аткарат. Акчанын төлөм каражаты милдетин толук баалуу акча жана аларды алмаштырчу – кредит акча (вексель, банк билети); дүйнөлүк акчанын милдетин уютунду алтын, кредит акча (улуттун валюта курсу менен) жана эл аралык кредит каражаты (мис., «атайын карыздоо укугу») аткарат.

Акча жүгүртүү – жүгүртүү жана төлөм каражаты иретиндеги акчанын товарды алмаштырышы.

Реформалардын башкы мааниси мамлекеттин банк ишиндеги монополиясынан баш тартууда, жаңы эки деңгээлдеги банк системасын түзүүдө турат. Анын биринчи деңгээли Улуттук борбордук банк, экинчи деңгээлдегиси – коммерциялык банктар болот. Бул экөө тең салыштырмалуу түрдө милдеттерине жана функцияларына жараша өз алдыларында жана бири биринен башка турушат. Вирок, ошол эле убакта алардын көп жалпылыгы бар жана бирдиктүү банк системасын түзүү менен, бири бирине тыгыз байланышкан.

Акча массасы – убакыттын белгилүү өлчөмүндө жүгүртүүгө түшкөн акчанын саны. Базар мамилелери өнүккөн өлкөлөрдө акча массасынын курамын аныктоодо ар кандай ыкмаларды колдонуу кеңири таралган.

Улуттук банк акча массасын, кредиттерди жана проценттик ставкаларды негизинен өзүнүн балансылык отчетунун активдери менен

Акча массасынын ички түзүлүшү
(% менен, Кыргыз Республикасы боюнча)

	1998-ж.	2000-ж.	2002-ж.	2010-ж.
Акча массасы (M2X) – бардыгы	100	100	100	100
анын ичинде:				
Банктардан тышкары накта акчалар	57,6	55,8	62,5	60,0
Талап боюнча төлөнүүчү депозиттер	6,1	6,8	7,3	12,4
Чет элдик валютадагы депозиттер	23,9	28,3	24,5	22,3
Улуттук валютадагы мөөнөттүү жана башка түрдөгү депозиттер	12,4	9,1	5,7	5,3

Демек элдин банк системасына болгон ишеними аз. Накта акчаны депозитке тартып, экономиканы кредиттөө мүмкүнчүлүгү өлкөнүн банктарында азырынча өтө төмөн. Акча массасынын көлөмү (M2X) 2010-ж. 69 207 млн сомго жетип, 2006-жылга салыштырганда 2,1 эсе өскөн.

Албетте, эгерде Улуттук банк акча массасынын сунушун кыскартууну кааласа, ал «акча базасын бузуп» (б. а. банктарга кредит берүүнү азайтып, баалуу кагаздарды жана чет өлкөлүк валюталарды ж. у. с. сатып), карама-каршы багытта иштейт.

Ушул учурда колдо турган реалдуу акча базасынын запасы калктын колунда (55–62%), жарым-жартылай банк резервдери болуп эсептелген банктардын колунда (45–38%) топтоштурулган. Белгилүү даражага чейин акча базасын калк менен банктардын ортосунда бөлүштүрүүгө коммерциялык банктардын өзүлөрү таасир тийгизишет. Ал үчүн проценттик ставкаларды өзгөртүү

пассивдеринин статьяларындагы өзгөрүүлөрдүн эсебинен, ошондой эле коммерциялык банктарды финансылоо учурунда алына турган проценттик ставкалар аркылуу көзөмөлдөйт. Мында банктын акча массасын түзүү механизмин түшүнүү эң маанилүү. Улуттук банк экономикадагы акчалардын санын банктарга бериле турган кредиттерди көбөйтүү жолу менен же чет өлкөлүк валюталарды сатып алуу жолу менен түздөн-түз көбөйтөт.

Экономиканын калыбында иштеп турушу үчүн акча-кредит саясаты эмнеликтен ушунчалык маанилүү? Негизинен улуттук валютанын наркынын туруктуулугу жана кредиттердин наркы экономиканын чыныгы аспектилерине, атап айтканда, керектөө эволюциясына, инвестицияга, тышкы соодага, улуттук экономиканын активдүүлүгүнө жана калкты иш менен камсыз кылуунун деңгээлине ж. у. с. жагдайларга олуттуу таасир тийгизе тургандыгында.

Жүгүртүүдөгү акчалардын жана берилип жаткан кредиттердин санын жөнгө салуу өзгөчө маанилүү. Анткени алар менен улуттук валютанын наркын (башкача айтканда баалардын орточо деңгээлин) кармап туруу функциясы тыгыз байланышкан.

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын акча-кредит саясатын жүргүзүүсү

Кыргыз Республикасынын Конституциясында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана Улуттук банкы бирдиктүү акча-кредит жана валюта саясатын жүргүзүүнү камсыз кыла тургандыгы белгиленген. Алар карама-каршы келбеген укуктардын чектеринде акча-кредит иштерин уюштурат жана жалпы саясатты жүзөгө ашырат. Улуттук банктын компетенциясына кирген маселелерди чечүүгө мамлекеттик бийлик органдарынын кийлигишүүсүнө жол берилбейт («Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндө» мыйзамдын 6-статьясы). Улуттук банкты башкаруучу органдардын түзүү тартиби ушул мыйзам жана башка нормалар менен жөнгө салынат. Улуттук банк – мамлекеттик көз карандысыз органдардын бири. Ал так белгиленген милдеттерди жана максаттарды аткаруу үчүн түзүлгөн. Улуттук банктын иши өлкөдөгү акча көлөмүнүн санын, экономикага банк системасынын түшкөн кредит агымдарын жана проценттик ставкалардын (б. а. акчаларды пайдалануу наркынын) жалпы деңгээлин жөнгө салып турууга багытталган. Мына ушул милдеттер кандай аткарылып жаткандыгын карап көрөлүчү.

Төмөндө келтирилген маалыматтар акча массасындагы накта акчанын үлүшү жогору экендигин далилдеп турат (55,8–62,5%). Чет элдик валютадагы депозиттер да өтө жогорку деңгээлде. Улуттук валютадагы депозиттердин үлүшү жылдан жылга азаюуда.

зарыл. Ошондой эле проценттик ставкалардын жалпы деңгээлин өзгөртүүгө багытталган чаралар аркылуу Улуттук банктын өзү да таасир тийгизет.

Эгерде банкнотторду чыгаруу жана банктардын кредит бериши чексиз болгондо, жүгүртүүдөгү төлөм каражаттарынын ашкере саны баалардын улам өсүп бараткан деңгээлине (инфляцияга) алып келмек. Бул экономика үчүн олуттуу терс кесепет болмок. Акчалардын наркынын туруктуулугу экономиканын үзгүлтүксүз жана натыйжалуу иштешинин негизги шарты болуп эсептелет. Себеби, акчанын туруктуу болушу бүткүл улуттук шериктештик үчүн пайдалуу. Алмашуу операцияларын жүргүзүүнү жеңилдетет. Каражаттарды топтоштуруу жана инвестициялоо үчүн жагымдуу шарттар түзүлөт. Акчанын сатып алуучулук жарамдуулугунун жоголуу коркунучу азаят. Кирешелерди жана байлыктарды бөлүштүрүүдөгү инфляция жараткан күтүүсүз жана социалдык жактан адилетсиз чектөөлөрдү болтурбай калууга жетишилет. Кредит жана финансы базарлары бекемделет жана натыйжалуу иштөөгө мүмкүнчүлүк алат.

Акча массасын Улуттук банк тараптан жөнгө салып туруунун негизги каражаттары төмөнкүлөр болуп эсептелет:

- ачык базардагы, б. а. казыналык кагаздардын экинчи жолку базарындагы операциялар;
- ставканы эсепке алуу (учёттук) саясаты, б. а. коммерциялык банктардын Улуттук банкка карыздары боюнча процентти жөнгө салуу;
- резервдердин нормативин өзгөртүү.

Кээде Улуттук банк экинчи даражадагы каражаттардын төмөнкүдөй төрт түрүн колдонот:

- а) «кеңеш берүүлөрдү» пайдалануу;
- б) акцияларды сатып алууга кредитти чектөө;
- в) бир нече жолу бөлүп төлөөгө, сатууларга, кредитке жана керектөө кредитинин башка түрлөрүнө көзөмөлдүк кылуу;
- г) үй курууга күрөөлөрдүн шартына көзөмөлдүк кылуу.

Азыркы убакта Улуттук банк ачык базардагы операцияларды валютанын курсун тактоодо негизги каражат катары пайдаланат.

Ачык базардагы операциялар (иш айлантмасы)

Улуттук банк тарабынан жүргүзүлгөн ачык базардагы операциялар төмөнкү максаттарды көздөйт:

1. Экинчи жолку базарда мамлекеттик баалуу кагаздарды сатып алуу жана сатуу аркылуу коммерциялык банктар системасындагы өтүмдүүлүк деңгээлин жөнгө салуу.

2. Финансылык туруктуулукту жана инфляциянын деңгээлинин төмөндөшүн камсыз кылуу.

Коммерциялык банктардын системасында түзүлгөн өтүмдүүлүк деңгээли улуттук банктын ачык рыноктогу операцияларынын мүнөзүн аныктайт. Алардын негизги милдети артык баш резервдерди банк системасынан алып коюуда турат. Ушул максатта улуттук банк мамлекеттик кыска мөөнөттүү казыналык облигацияларды (МКО) – өкмөттүн улуттук банкка карызынын башка түргө келтирилген бир бөлүгү – баалуу кагаздарды сатууну пайдаланат. МКОну сатуу РЕПО-келишим менен, б. а. аларды кийин кайра сатып алуу шарты менен жүргүзүлөт. Бүтүмдөр 1 айдан 6 айга чейинки мөөнөткө түзүлөт.

Улуттук банк МКОну сатуу боюнча бүтүмдөрдү өзгөчө ургаалдуу (тездик менен) жасашы мүмкүн. Бул бүтүмдөрдү жүргүзүүнүн натыйжасында жүгүртүүдөгү акчалардын көлөмүнүн да, коммерциялык банктардын резервдеринин да өсүш тенденциясы токтотулушу ыктымал. Ашкере өтүмдүүлүктүн деңгээли төмөндөйт. Ал эми инфляция дагы аз чоңдукту түзөт. Улуттук банктын ачык рыноктогу операцияларынын циклин өткөрүүнүн натыйжасы жүгүртүүдөгү акчалардын көлөмүнүн кыскарышы болуп эсептелет. Бул инфляциянын мезгилдик өсүшүнө жол бергендикти түшүндүрөт.

Ачык базардагы операциялар көпчүлүк учурда акча көлөмүн жөнгө салуу үчүн пайдаланылат. Бирок ал мындай жөнгө салып туруунун жалгыз эле каражаты дешке болбойт.

Эсеп-чоттук ставка чени (% коюуну эсепке алуу) саясаты

Биз буга чейин банктардын резервдерин көбөйтүүнүн негизги мүмкүнчүлүгү кошумча аманаттарды тартуу деп эсептеп келдик. Бирок, чындыгында, банктар республикалык резерв системасынан же башка банктардан карыз алуу жолу менен кошумча резервдерди түзө алышат.

Банктар өзүлөрүнүн резервдерин кыска мөөнөттүү ссудалар түрүндө башка банктарга бере турган базар, борборлошкон фондулардын базары катары белгилүү. Ссудалык проценттин ставкасы республикалык фондулар боюнча проценттин ставкасы деп аталат.

Андан тышкары, банктар «учёттук окно» («эсепке алуу терезеси») деп аталган нерсе аркылуу Улуттук банктан резервдерди карызга ала алышат.

Банктар Улуттук банкка карыз алуу үчүн эки учурда кайрылышат:

1) депозиттердин күтүүсүздөн массалык алынышынын учурунда өзүлөрүнүн резервдерин тартипке келтирүү үчүн;

2) кошумча сезондук керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн. Мындай учурда Улуттук банк узак мөөнөттүү кредит берүүнү өзгөчө шарттарда ишке ашырат.

Улуттук банктын «учёттук окносу» аркылуу алына турган ссудалык проценттик ставкасы (коюлушу) банктын учёттук ставкасы деп аталат.

Эсептик чен саясаты – бул акчаларды сунуш кылуунун тактымызын иштелишинин экинчи куралы болуп саналат. Ошондуктан ал Улуттук банктын ачык рыноктогу иши менен айкалыштырылып жүргүзүлөт.

Борбордук банк акчалардын сунушунун рестрикция саясатын жүргүзгөндө, ал казыналык баалуу кагаздарды ачык базарга сатат. Бул баалуу кагаздардын сунушунун базарда көбөйүшүнө алып келет. Ал баалуу кагаздардын баасынын төмөндөшүнө жана кирешелүүлүктүн өсүшүнө түртөт. Анын натыйжасында баалуу кагаздарды үй чарбалары сатып ала башташат. Бирок, банктар да өтө кирешелүү баалуу кагаздарды сатып алууга кызыгышып, резервдердин дефицитине карабастан, кагаздарды сатуу мотивациясынан (умтулуусунан) ажырай башташат. Анткени, алар өз резервдерин Улуттук банктан же башка банктардан карыз алып толтура алышат. Борбордук банктын операцияларынын түздөн-түз таасиринин алдында турган банктардын республикалык резервдерге жогорулаган суроо-талабы бул фондулар боюнча процентти көбөйтөт.

Ушундай жагдайда Улуттук банк республикалык фондурлардын базарындагы баалуу кагаздардын кирешелүүлүгү жана проценттери өйдө болгудай кылып, учёттук ставканы кескин жогорулатат. Резервдик фондулардын карыздары пайдасыз болуп калат. Ал турсун, карыз резервдери болгон банктар баалуу кагаздарды тезирээк сатышып, карыз фондуларын кайтара башташат. Анткени алар өтө кымбат карыздарга айланат. Учёт ставкасынын мындай саясаты ачык базардагы операциялардын натыйжалуулугун жогорулатат. Учёт ставкасынын деңгээлинин төмөндөшү болсо акча массасын кеңейтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүү менен, карыздардын эсебинен тартылган резервдердин көлөмүнүн өсүшүнө жардам берет.

Резервдик фондулардын карыздарынын кыска мөөнөттүүлүгү принциптүү мааниге ээ. Ал банктарды өтүмдүү баалуу кагаздар-

га – казыналык билеттерге кайрылууга түртөт. Бул акчалардын сунушунун өзгөрүү процессин олуттуу түрдө тездетет.

Ачык базардагы учёт ставкасынын саясаты менен бекемделген операциялар Улуттук банкка «акча толкунунун» күчүн да, аны эки багытта таратуунун тездигин да жөнгө салып, акчалардын сунушун жетиштүү түрдө «салмактуулук» менен башкаруу мүмкүнчүлүгүн берет.

Кыргыз Республикасында Улуттук банктын (КРУБ) учёт ставкасы экономикадагы акча ресурстарынын наркын аныктоодо багыттоочу роль ойнойт. Мисалы КРУБдун учёт ставкасы катары анын аукциондорунда калыптана турган 3 айлык мамлекеттик казыналык векселдер (МКВ) боюнча жөнөкөй проценттик ставка пайдаланылат. Буга чейин учёт ставкасы КРУБдун кредиттик аукциондорунда калыптанып келген жана КРУБдун рефинансылоо ставкасы деп аталган. КРУБтун учёт ставкасы катары МКВ боюнча дал 3 айлык проценттик ставканы пайдалануу жөнүндөгү чечимге таасирин тийгизген негизги фактор мөөнөттөрү жана проценттик ставкалары жагынан алардын банктар аралык кредиттерге өтө жакындыгы болду. Андан тышкары, ставкалардын акча базарында кыска мөөнөттүү аспаптар боюнча суроо-талап менен сунуштун өзгөрүүлөрүнө, финансы базарынын өтүмдүүлүгүнө өтө «сезгичтигинин» фактысы эске алынды.

Учёт ставкасынын термелүүлөрүн басаңдатуу жана, бир эле мезгилде, аны төмөндөтүү үчүн Улуттук банк Финансы министрлиги менен бирдикте акча-кредит саясатынын жогоруда көрсөтүлгөн жана мамлекеттик казыналык векселдердин эмиссиясынын көлөмүн өзгөртүү менен, чаралардын комплексин пайдаланат.

КРУБдун банк системасынын өтүмдүүлүгүнүн зарыл деңгээлин кармап туруу максатында кредиттин төмөнкүдөй түрлөрүн берүүнүн эсебинен коммерциялык банктардын кыска мөөнөттүү кредиттерге керектөөсүн канааттандырууга болот:

- ломбарддык кредитти;
- атайын кредитти (КРУБ соңку инстанциянын кредиторунун ролунда чыгат).

Ломбарддык (күрөөгө берилүүчү) кредит Улуттук банкка кыска мөөнөттүү (14 күнгө чейинки) маселелерди оперативдүү жөнгө салууга мүмкүнчүлүк берет. Ломбарддык кредит боюнча проценттик ставка Улуттук банктын учёт ставкасынан жогору белгиленет.

Резервдердин нормативдеринин өзгөрүүлөрү

Акча-кредит саясатынын бул куралы өтө одоно болуп эсептелет жана өтө сейрек, башка жөнгө салуу иш-аракеттери жетишсиз болгон кезде колдонулат. Иш жүзүндө, резервдердин нормативинин өзгөрүшү жалпысынан бүткүл банк системасына таасирин тийгизет.

Бул жагынан АКШнын тажрыйбасы таалим болорлук. Эгерде Федералдык резервдер системасы (ФРС) кредитти тезирээк кыскартууну кааласа, ал резервдердин нормасын финансылык институттар үчүн 8ден 14 процентке чейинки чектерде бир нече проценттик пунктка жогорулата алат. Эгерде кредитти дагы көбүрөөк кыскартууну кааласа, ФРС ага резервдик талаптарды бул чектерден да жогору көтөрүү укугун берүү өтүнүчү менен Конгресске кайрылууга милдеттүү.

Кыргызстандын шартында КРУБ бул нормативди 20% ке чейин көтөрүп жатат. Бул учурда Жогорку Кеңештин (ЖК) уруксаты болууга тийиш. КРУБ өзүнүн мындай иштерин закон ченемге келтирүүгө тийиш.

Дал талап кылынган резервдердин өсүшү кредиттин кыскарышына кандайча алып келет? Резервдердин талап кылынган 10% тик нормасында банктар иш жүзүндө артык баш резервдерге ээ болбостон туруп, депозиттерди 10:1 катышында арттырышат. КРУБ талап кылынган норманы 25% ке жогорулатты дейлик. Анда банктар өзүлөрүнүн ссудаларын, инвестицияларын жана депозиттерин кескин кыскартышат, анткени эми банк депозиттеринин резервдерге карата катышы 10:1 эмес, 8:1 гана болушу мүмкүн жана бардык депозиттерди кыскартууга аргасыз болот. Бул азаптуу кыскартуу дароо башталат. Себеби, КРУБ резервдик нормаларды 25% ке жогорулатуу жөнүндө чечим кабыл алары менен, ар бир банк өзүлөрүнүн резервдеринин жетишсиз экендигин айдан ачык көрөт. Ал өзүнүн облигацияларынын (баалуу кагаздар) бир бөлүгүн сатат жана ссуда боюнча акчалардын кайтарылып берилишин талап кылат. Облигацияларды сатып алуучулар өзүлөрүнүн мөөнөтсүз депозиттерин сарпташат. Ссудаларды кайтарып бере турган карыз алуучулар да ссудаларды төгүп берүү үчүн өзүлөрүнүн депозиттерин пайдаланышат. Бул процесс банктар өзүлөрүнүн депозиттерин алардын резервдеринен 10 эсеге ашып кетпестен, 8 эсеге аша турган деңгээлге чейин кыскарткан кезде гана бүтөт.

Милдеттүү резервдердин нормасын өзгөртүү акчалардын сунушун учурундагы көзөмөлдөө максаттары үчүн эч качан пайдаланылбаса да, КРУБ кээде бул норманы өзгөртүп келген.

Мисалы, 1996–1997-жылдарда экономикалык кризистин мезгилинде, КРУБ милдеттүү резервдердин чоңдугуна карата өзүнүн талаптарын өзгөрткөн.

Ошол мезгилдеги кызмат акы жана социалдык төлөмдөр боюнча топтолуп калган карыздарды төгүп берүү боюнча бюджеттик төлөмдөрдү кескин көбөйтүүнүн натыйжасында пайда болгон ашыкча акча массасын жарым-жартылай «тазалоо» максаттарында КРУБ 1996-жылдын 1-декабрынан тартып милдеттүү резервдердин нормативин коммерциялык банктардын депозиттик базасынан 15% ке чейин, ал эми 1997-жылдын 1-январынан тартып 20% ке чейин жогорулаткан.

КРУБдун Башкармасынын токтомуна ылайык милдеттүү резервдерге карата талаптардын нормасы коммерциялык банктардын депозиттик базасынын чоңдугунун 20% ин түзөт. Уставдык капиталдан 0,1% компенсациянын коэффициенти милдеттүү резервдерди сактабагандыгы үчүн коммерциялык банктар тарабынан төлөнүп берилет. Банк системасындагы депозиттердин көлөмдөрүнүн өзгөрүүлөрүнүн динамикасы резервдик талаптардын чоңдугунун термелүүсүнө түздөн-түз таасирин тийгизди.

Милдеттүү резервдерге карата талаптардын коюлушу коммерциялык банктардын зарыл деңгээлде иш аткарышынын даражасын алда канчалык өстүрдү.

Кыргызстандагы баалуу кагаздар базары

Баалуу кагаздар базары – бул мамлекеттик, корпоративдик, туунду баалуу кагаздардын базарлары. 1990–2000-жылдардын ичинде 1403 акционердик коом тарабынан айланууга 1737,3 млн даана акциялар чыгарылган. Алардын жалпы суммасы 17,6 млрд сомго барабар болгон.

Мамлекеттик баалуу кагаздардын базары жыйнактуу жана так жөнгө салынып турат. Бирок, анын иштешинин механизмдин түшүнүү үчүн, колдонулуп келе жаткан мезгилиндеги өнүгүү динамикасын карап чыгуу зарыл.

Бүгүнкү күндө мамлекеттик баалуу кагаздардын базары – финансы базарынын өтө динамикалуу өнүгүп келаткан сегменттеринин бири. Ал 1993-жылдан иштей баштады. Ошол жылдан бери мамлекеттик баалуу кагаздардын базарынын көлөмү абдан көбөйдү. Буга, бир жагынан, бюджеттин дефицитин финансылоонун инфляциялык эмес булактарын жана акча-кредит саясатынын каражаттарын өнүктүрүү боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын күч-аракеттери (атап айтканда,

баалуу кагаздардын базарындагы операциялар) жардамдашты. Экинчи жагынан, мамлекеттик казыналык векселдерди алгачкы жайгаштыруу боюнча аукциондордо коммерциялык банктардын суроо-талабынын көбөйүшүнүн ачык көрүнгөн тенденциясы түрткү болду. Инфляцияны төмөндөтүү шартында көрсөтүлгөн эки фактор тең векселдер боюнча проценттик ставкалардын деңгээлин төмөндөтүү тенденциясын аныкташты.

Эгерде 1997-жылдын башталышында мамлекеттик казыналык векселдердин (МКВ) бардык түрлөрү боюнча орточо салмактуу кирешелүүлүк 57,6% ти түзсө, жыл аягында 28,3% ке чейин төмөндөгөн. Ал эми 2004-жылы МКВ 12-айлык түрүндө 98% тен 8,0% ке чейин төмөндөгөн. Бул агым бюджеттик чыгашаларды финансылоо үчүн калктын каражаттарын өтө кеңири тартуу максатында Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан көрүлүп жаткан чаралардын натыйжалуулугун жана өкмөттүн финансылык агенти катары Улуттук банктын ролунун жогорулагандыгын далилдеди.

Мамлекеттин кредит саясаты

Өкмөттүн макроэкономикалык акча-кредит саясатынын маанилүү бир багыты кредит саясаты болуп эсептелет.

Мамлекеттин кредит саясатын жакшы түшүнүш үчүн, окуучулар төмөнкү аныктамаларды билүүлөрү зарыл. Алар:

Кредит (лат. creditum – карыз) – акчаны же товарды карызга берүү (мөөнөтү келгенде кайтарып берүү шарты менен): мында эреже катары процент төлөнөт. Кредит – мамлекет тарабынан өлкөдөгү убактылуу бош акча каражатын мобилизациялоо жана процент алуу, мөөнөтү келгенде кайтарып берүү шарты менен аларды кеңири кайталанма өндүрүштү камсыз кылууга пландуу пайдалануу түрү. Түздөн-түз банк кредити катары ишке ашырылат. Кредиттин өзгөчө түрү – эл аралык кредит.

Кредит билет – эмиссия банкы чыгарган жана кредит акчанын милдетин аткарган нарк белгиси. Кредит билетинин түшүнүгү – банк билет менен бирдей.

Кредит блокадасы – кандайдыр бир мамлекеттин же эл аралык финансы уюмунун бир же бир топ өлкөгө кредит берүүдөн баш тартышы.

Кредит келишими – кредитти алууда зайым алуучу менен кредитордун ортосунда түзүлгөн келишим. Кредит келишиминин жактары өкмөт, эл аралык уюмдар, банктардын тобу, өзүнчө

кредиттик жана финансылоочу мекемелер, фирмалар менен ишканалар болуп саналат.

Кредит кооперациясы – кредит муктаждыгын канааттандыруу максатында майда товар чыгаруучуларды бириктирет. Кредит кооперациясынын каражаты пай жана мүчөлүк төлөмдүн эсебинен гана эмес, ссуда проценти түрүндө банк кредитинен, мамлекеттик субсидиядан ж. б. жыйналат. Аткарган милдетине жараша ссудага, салык кооперацияларына жана камсыздандыруу коомдоруна бөлүнөт.

Кредит реформасы – кредит системасын өзгөртүүгө багытталган мамлекеттик актылар жыйындысы.

Кредит системасы – 1) бир өлкөдөгү кредит ыкмалары менен түрлөрүнүн жыйындысы; 2) өлкөнүн кредит мекемелеринин (банк, камсыздандыруу коому, сактык касса, ломбард ж. б.) жыйындысы.

Кредитор (лат. Creditor – карыз берүүчү, ишенүүчү) – 1) милдеттенмедеги эки тараптан (дебитордон, карызкордон) кандайдыр иш-аракетин аткарылышын талап кылууга укугу бар тарап; 2) уюмдун балансында көрсөтүлгөн карызды төлөтүп алууга укуктуу жарандарды же укуктук жакты билдирүүчү бухгалтериялык эсеп термини.

Кредитордук карыз – ишкана, уюм же мекеменин тийиштүү укуктук же жеке жакка төлөп берүүчү акча каражаты. Нормалдуу (мыйзамдуу) жана төлөө мөөнөтүнөн өтүп кеткен кредитордук карызга бөлүнөт.

Эми өлкөбүздө кредитке кандай салымдар жиберилип жаткандыгын карап өтөлү. Бул таблицадагы маалыматтардан экономикага киргизилген кредиттик салымдар жылдан жылга өсүп бара жаткандыгын көрүп турабыз.

2.2-таблица

Кыргыз Республикасында экономикага киргизилген кредиттик салымдар

	1998-ж.	2000-ж.	2003-ж.	2010-ж.
Бардыгы (млн сом)	1874,0	2480,8	6424,6	42443,5
анын ичинде:				
Бир жылга чейин	1257,6	1973,7	4036,4	12612,3
Жыйынтыкка % менен	67,1	79,6	62,8	29,7
Бир жылдан көп	616,4	507,1	2388,2	29831,2
Жыйынтыкка % менен	32,9	20,4	37,2	70,3

Булактары: Социально-экономическое развитие Кыргызской Республики. 1998–2003 годовая публикация. Б., 2005, 102-бет;

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын бюллетени. 3/2009. 54–56-беттер; Кыргызстан цифраларда. Стат. жыйнак. Б., 2011, 235-бет.

Кредиттердин көлөмүнүн мындай өсүшү, негизинен банк системасы тарабынан адамдардын аманаттарын ийгиликтүү топтоого байланыштуу болот.

Башка жагынан алганда, адамдардын аманат топтоону каалоосу (инвестицияларга жеткиликтүү акча топтоо) негизинен, аманаттарды пайдалануудагы проценттик ставкалардын деңгээли менен байланыштуу.

Акырында, мамлекет бюджеттик дефицитти жабуу үчүн акча каражаттарын карыз алат. Ал, өзү чыгарган карыз документтери боюнча процент төлөп берүүгө милдеттүү. Бул проценттик төлөмдөрдүн суммасы бардык салык төлөөчүлөрдүн ортосунда бөлүштүрүлөт. Дал ошондуктан бүткүл коомдун кызыкчылыктары үчүн, өзгөчө мамлекеттик карыздын жалпы көлөмү өтө жогору болсо (азыр Кыргызстандагыдай), мындай төлөмдөрдү эң төмөнкү деңгээлде сактап туруу зарылдыгы келип чыгат.

Өлкөбүздүн экономикасынын өнүгүшү жалаң эле өкмөттүн кредит алуусу менен чектелбейт. Ал тургай азыркы учурда ири фирмалардын дагы кредит алуусу экономиканын тез өнүгүшүнүн бардык маселелерин чече албайт. Элибиздин басымдуу көпчүлүгү жумушсуз болуп, жакырланып турган учурда экономиканы жандандыруу, элдин негизги массасын жакырчылыктан куткаруу үчүн **микрокредиттин** мааниси жогорулоодо.

Бул багытта Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы микрокаржылоо рыногун жөнгө салуу иштерин өзгөчө башкарууга алышы абзел.

Валюта курстары жагынан турукташтыруу саясаты

Ириде бул бөлүмдүн негизги аныктамаларын баяндайлы.

Валюта (итал. *valuta* – нарк) – өлкөнүн акча бирдиги, (кыргыз сому, АКШда доллар ж. б.) жана анын түрү (алтын, күмүш, кагаз); эл аралык эсептешүүдө колдонулуучу (чет элдик валюта) кагаз акча, монета, вексель, чек.

Валюта саясаты – бул валюта курстарынын системасын тандап алуу жана валюта операциялары жүргүзүлө турган курс-ту аныктоо.

Валюталык курстардын тандалып алынган системасы жана тандалып алынган валюта курсу өлкөнүн экономикасына, анын турукташуусуна ар тараптан көмөк болот. Чындыгында, өлкө жүргүзүп жаткан валюта саясаты ички базар бааларынын жалпы деңгээлине, тышкы жана ички базарларда сатылып жаткан

товарларга, улуттук валютадагы баалардын катышына таасирин тийгизет.

Валюта курсу – бул чет өлкөлүк валютанын бирдиктеринде же анын тескерисинче туюнтулган улуттук валютанын бирдигинин баасы. «Алмашуу валюта курсу» деген термин валюта базарларындагы суроо-талаптын жана сунуштун эсебинен түзүлө турган номиналдык алмашуу курсун белгилөө үчүн пайдаланылат. Ошол өлкөдө валюталык курстардын кайсы системасы пайдаланылып жаткандыгына жараша валюта базарларындагы суроо-талап менен сунуштун ортосундагы катышты өзгөртүү учурунда валюталык курс өзгөрүп кетиши мүмкүн.

Кошумча окуу

Микрокредит рыногун жөнгө салуу

Улуттук банк тарабынан лицензияны жана күбөлүктү берүүнү эсепке алуу микрофинансылык мекемелердин ишин жөнгө салуунун куралы болуп саналат. Анын мыйзамдык базасы:

- «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү» мыйзамы;
- «Кыргыз Республикасындагы лицензиялоо жөнүндөгү» мыйзам;
- «Кыргыз Республикасындагы банктар жана банк иши жөнүндөгү» мыйзам жана башкалар.

Микрокаржылоо секторун жөнгө салуунун негизги максаттары:

➢ Туруктуу финансылык системаны камсыздоо, аманатчылардын жана башка кредиторлордун таламдарын коргоо, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын сактоо.

➢ Анын шартында натыйжалуу микрофинансылык уюмдар өнүгүүгө жана көрсөтүлүп жаткан банктык кызматтардын чөйрөсүн кеңейтүүгө мүмкүндүк берген ыңгайлуу шарттарды түзүү.

➢ Микрофинансылык мекемелерди түзүүгө түрткү берүү жана иштеп турган мекемелердин иш көрсөткүчтөрүн жакшыртуу.

Микрокаржылоо секторунда жөнгө салуу боюнча өзүнүн функцияларын аткаруу үчүн Улуттук банк пруденциялык жана пруденциялык эмес мүнөздөгү ченемдик-укуктук актыларды чыгарат жана анын микрофинансылык уюмдар тарабынан аткарылышын көзөмөлдөөнү жүзөгө ашырат.

Адистештирилген финансы-кредиттик мекемелер:

➢ Кыргыз айыл чарба финансы корпорациясы (КАФК).

➢ Кредиттик союздарды колдоо жана өнүктүрүү боюнча финансы компаниясы (Финансы компаниясы).

Улуттук банктын адистештирилген финансы-кредиттик мекемелердин ишин жөнгө салуучу ченемдик-укуктук актылары:

➢ КАФКга карата коммерциялык банктар үчүн колдонулган талаптар колдонулат;

➢ Финансы компаниясына карата «Финансы компаниясынын кредиттик ишин жөнгө салуучу убактылуу эреже» жана коммерциялык банктар үчүн колдонулган талаптар колдонулат.

Пруденциялык эмес талаптар:

- Лицензиялык талаптар.
- Жөнгө салуучу отчеттуулук.
- Финансылык отчеттуулук.
- Тышкы аудит.
- Жетекчиликтин квалификациясына карата талаптар.
- Отчеттуулукту жарыялоо.

Пруденциялык талаптар:

- Капиталдын адекваттуулугу (жеткиликтүүлүгү).
- Бир карыз алуучуга карата кредиттин чектүү өлчөмү (максималдуу тобокелдик).

Кредиттик союздардын ишмердүүлүгүнүн мыйзамдык базасы:

- Мыйзам тарабынан белгиленген тартипте ратификацияланган эл аралык келишимдер.
- Кыргыз Республикасынын «Кредиттик союздар жөнүндөгү» мыйзамы.

Кредиттик союздар тарабынан жүзөгө ашырылуучу операциялар:

- Катышуучуларга кредиттерди берүү.
- Сактык пайларды кабыл алуу.
- Финансы лизинги.
- Депозиттерди кабыл алуу.

Улуттук банктын кредиттик союздардын ишин жөнгө салуучу ченемдик-укуктук актылары:

- Кредиттик союздарды лицензиялоо жөнүндөгү жобо.
- Кыргыз Республикасында кредиттик союздардын ишин жөнгө салуучу эрежелер.
- «Кредиттик союздарга карата колдонулуучу эскертүү чаралары жана санкциялар жөнүндө» жобо.
- «Кредиттик союздарды тескөө боюнча убактылуу администрация тууралуу» жобо; «Кредиттик союздарда кредиттерди классификациялоо жөнүндө» жобо жана башкалар.

Кредиттик союздарга карата колдонулуучу эскертүү чаралары:

- Лицензиялык талаптар.
- Жөнгө салуучу отчеттуулук
- Финансылык отчеттуулук.
- Тышкы аудит.
- Жетекчилердин квалификациясына карата талаптар.

Кредиттик союздарга карата колдонулуучу санкциялар:

- Капиталдын адекваттуулугу (жеткиликтүүлүгү).
- Бир карыз алуучуга карата кредиттик талап (максималдуу тобокелдик).
- Ликвиддүүлүк.
- Негизги каражатка инвестициянын максималдуу өлчөмү.
- Башка уюмдарга инвестициялардын максималдуу өлчөмү.
- Депозиттердин инвестициялык капиталга шайкеш келүүсү.
- Тышкы карыз алуулар.

Микрофинансылык уюмдардын ишмердүүлүгүнүн мыйзамдык базасы:

➢ Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасындагы микрофинансылык уюмдар жөнүндөгү» мыйзамы.

Микрофинансылык уюмдардын түрлөрү:

- Микрокредиттик компаниялар (МКК).
- Микрокредиттик агенттиктер (МКА).
- Микрофинансылык компаниялар (МФК).

Микрофинансылык уюмдар жүзөгө ашыруучу операциялар:

- Микрокредиттерди берүү.
- Финансы лизинги.
- Депозиттерди тартуу (кошумча талаптарды аткарган МФКлар гана үчүн).

Улуттук банктын микрофинансылык уюмдардын ишин жөнгө салуучу ченемдик-укуктук актылары:

➢ Кыргыз Республикасынын аймагында микрофинансылык уюмдарды түзүү боюнча убактылуу жобо;

➢ Кыргыз Республикасынын аймагында микрокредиттик компанияларды жана микрокредиттик агенттиктерди түзүү боюнча убактылуу жобо;

➢ Кыргыз Республикасынын аймагында микрофинансылык уюмдардын ишин жөнгө салуунун убактылуу эрежелери;

➢ Кыргыз Республикасынын аймагында жеке адамдардан жана юридикалык жактардан аманаттарды тартууга укугу жок микрофинансылык уюмдардын активдерин классификациялоо тууралуу убактылуу жобо.

➢ «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын лицензиясынын (күбөлүгүнүн) негизинде иш алып барган банктык эмес мекемелердин финансылык отчеттуулугун түзүүсүнө жана маалыматтарды берүүсүнө карата талаптар жөнүндөгү» жобо;

➢ «Кыргыз Республикасында микрофинансылык уюмдардын тышкы аудитин жүргүзүүсүнө карата минималдуу талаптар жөнүндөгү» убактылуу жобо.

Микрофинансылык уюмдарга карата колдонулуучу минималдуу талаптар:

- Эсепке алуу каттоосу.
- Лицензиялык талаптар.
- Жетекчиликтин квалификациясына карата талаптар.
- Финансылык отчеттуулук.
- Жөнгө салуучу отчеттуулук.
- Тышкы аудит.
- Отчеттуулукту жарыялоо (МФКлар үчүн гана).

Микрофинансылык уюмдарга карата колдонулуучу пруденциялык талаптар (МФКлар үчүн гана).

- Капиталдын адекваттуулугу (жеткиликтүүлүгү).
- Бир карыз алуучуга карата кредиттин максималдуу өлчөмү (максималдуу тобокелдик).
- Ликвиддүүлүк.
- Башка уюмдарга инвестициялардын максималдуу өлчөмү.
- Депозиттердин таза активдерге карата катышы.

Чыныгы алмашуу курсу (E_R) – эки өлкөнүн товарларынын алмашылышы мүмкүн болгон катышы. Төмөн жактагы курстардын реалдуу (E_R) жана номиналдуу (E_N) алмашуусунун катышынын формуласынан көрүнүп тургандай, чыныгы алмашуу курсу эки өлкөдөгү товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн салыштырмалуу баасын аныктайт:

$$E_R = E_N \cdot P_1/P_2$$

Мында: P_1 – ошол өлкөдө чыгарылган товардын улуттук валютадагы баасы; P_2 – чет өлкөдө чыгарылган ошол эле товардын чет өлкөлүк валютадагы баасы.

Чыныгы курс канчалык жогору болсо, ата мекендик товарлар ошончолук кымбат. Ал эми таза экспорт (экспорт менен импорттун ортосундагы айырма) төмөн болот.

Өткөөл экономикалуу өлкөлөр өзүлөрүнүн экономикалык реформаларын жүргүзүүгө киришкен убактан бери алмашуу курсунун режимдеринин эң кеңири спектрин (аймагын) колдонуп келишти жана колдонушууда.

Валюта саясатынын негизги варианттарын кененирээк карап чыгалы.

а) Кандайдыр бир валютага карата мамиле жасоо менен бекем курсту орнотуу.

Катталган валюталык курстардын системасында улуттук валютанын курсун Улуттук банк бекитет. Мында Улуттук банк чет өлкөлүк валютаны белгиленген курс боюнча сатууга жана сатып алууга өзүнө милдеттенме алат. Курстун эркин термелишинин чектерин белгилейт. Улуттук валютанын баасы ошол чекке жакындаган учурда Улуттук банк интервенция жүргүзөт. Ал улуттук валютаны чет өлкөлүк валютага алмашып сатып алат же анын тескерисинче жасайт.

Катталган валюталык курстарды колдоо үчүн төлөм балансынын пайда болгон дефицитин жабууга резервдер керек. Эгерде резервдер жетишсиз болсо, протекциялык соода чаралары же валюта көзөмөлдүгүн киргизүү зарыл. Бул вариант (үйүр алып жаткан валюта туруктуу болгон шартта) төмөнкүдөй артыкчылыктарды берет:

➤ валюталык термелүүлөр менен байланышкан белгисиздик факторлорунун таасири азаят;

➤ өлкөгө анын экономикасына инвестициялар түрүндөгү капиталдын агымы көбөйөт, б. а. бул өлкөгө ишеним жогорулайт;

➤ эгерде валютага үйүр алуу жүрүп жаткан өлкө ошондой эле саясатты жүргүзсө, баалардын турукташуусуна жардам бере

турган макроэкономикалык саясатты ишке ашыруу үчүн негиз пайда болот;

➤ бул өлкөлөрдүн ортосунда соода байланыштары камсыз кылынышы мүмкүн.

Бир валютага карата мамиле жасоо боюнча бекем валюта курсун пайдалануунун кемчилиги ички макроэкономикалык саясаттын белгиленген максаттарына карама-каршылыктын келип чыгышынын мүмкүнчүлүгү болуп эсептелет.

б) Валюталардын себетине (корзинасына), б. а. бир нече валюталардын (демейде өнүккөн өлкөлөрдүн) орточо салмактуу маанисине карата курс орнотуу төмөнкүдөй артыкчылыктарды берет:

– өлкө өзүнүн бир нече соода өнөктөрүнүн валюталарына мамиле жасоо боюнча өзүнүн валюта курсунун алда канчалык термелүүлөрүнөн оолак болууга жөндөмдүү;

– валюта курсунун өзгөрүлүшүнөн келип чыккан баалардын туруксуздугун азайтат.

Курамы өлкөлөрдүн импортундагы үлүштөр менен аныктала турган, аларга ошол валюта таандык болгон валюталар себетине мамиле жасоо боюнча валюта курсун орнотуу өлкөгө импорттук товарларга баанын кыйла термелүүлөрүнөн оолак болууга мүмкүнчүлүк берет.

Бул ыкманын кемчиликтери төмөнкүлөр болуп эсептелет:

– өлкөнүн валютасынын келечектеги наркына тиешелүү алардын ишениминин төмөндөшүнөн улам, өзгөчө себеттин курамы жөнүндө ачыктык болбогон учурда, чет өлкөлүк инвесторлорду мындай өлкөнүн кызыктыруусунун төмөндөшү;

– ушундай курсту киргизүүнүн техникалык кыйынчылыктарынын болушу.

в) Ийкемдүү валюта курсун орнотуу.

Ийкемдүү валюта курстарынын учурунда алмашуу курсу валюта базарындагы тең салмактуу абал катары орнотулат. Кыргызстанда ушул жол колдонулат.

Өлкөдө товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн өсүшү чет өлкөлүк валютага суроо-талапты көбөйтүп, алар үчүн улуттук валютанын сунушун калыптандырат.

Өлкөдө товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорттун көбөйтүү чет өлкөлөрдө улуттук валютага суроо-талапты күчөтөт жана өлкөдө чет өлкөлүк валютанын сунушун калыптандырат.

Валюта базарында суроо-талап менен сунуштун катышынын өзгөрүшү валюта курсунун өзгөрүшүнө алып келет.

Курстун, б. а. чет өлкөлүк валютанын ата мекендик бирдиктердеги баасынын жогорулашы жергиликтүү валютага карата чет өлкөлүк валютанын кымбатташы деп аталат. Курстун төмөндөшү – баанын түшүшү.

Чет өлкөлүк валютанын кымбатташы же түшүшү төмөнкүдөй факторлордун эсебинен болот:

а) *акча массасынын динамикасы*. Ошентип, акча сунушунун чет өлкөдө азайышы же акча сунушунун ошол өлкөдө жогорулашы чет өлкөлүк валютанын ата мекендик бирдиктерде кымбатташына алып келет;

б) *чыныгы УДПнин динамикасы*. Реалдуу УДПнин чет өлкөдө көбөйүшү же чыныгы УДПнин ошол өлкөдө азайышы да чет өлкөлүк валютанын кымбатташына алып барат;

в) *базардагы проценттик ставкалардын деңгээли*. Проценттик ставкалардын өлкөдө төмөндөшү же проценттик ставкалардын чет өлкөдө көбөйүшү чет өлкөлүк валютанын кымбатташына жардам берет;

г) *инфляциялык күтүүлөрдүн даражасы*. Өлкөдө инфляциялык күтүүлөрдүн даражасынын жогорулашы же алардын чет өлкөдө азайышы чет өлкөлүк валютанын баасынын өсүшүнө алып келет;

д) *өлкөнүн соода балансынын өзгөрүшү*. Импорттун көбөйүшү же экспорттун азайышы өлкөнүн соода балансын төмөндөтөт жана чет өлкөлүк валютанын кымбатташына алып келет.

Тең салмактуу реалдуу валюталык курска фискалдын саясат да таасирин тийгизет. Алсак, өлкөдөгү экспансиялык салык-бюджет саясаты тең салмактуу чыныгы валюталык курстун жогорулашына алып келет. Чет өлкөдөгү ушундай эле саясат бул маанини төмөндөтөт.

Валюталык курстардын альтернативалык варианттарын пайдаланууну талдоо, өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдүн көпчүлүгү токтобогон же ийкемдүү валюталык курстардын системасын пайдаланууну артык эсептеше тургандыгын көрсөтөт. Кандайдыр бир валютага карата (АКШ доллары, евро) мамиле жасоо боюнча бекем валюталык курсу болгон өлкөлөрдүн үлүшү төмөндөйт.

Көзөмөлдүккө алынуучу токтобой турган курс да болот. Бул – өлкөнүн өкмөтү белгилеген, андан соң өкмөт тарабынан жарым-жартылай жөнгө салына турган курс. Ал көз карандысыз токтоп калбаган валюталарды көбүрөөк пайдалануу, негизинен тышкы базарларда атаандаштыкка жарамдуулугун начарлатып салбас үчүн жана инфляциянын тездетилген тартиптеринен келип чы-

гат. Бирок, каттоо да, ийкемдүү валюталык курстар да иш менен толук камсыз болууну жана баалардын туруктуулугун камсыз кылуу үчүн жетиштүү артыкчылыкка ээ болбойт.

Токтобогон же катталган алмашуу курсунун учурунда тигил же бул фискалдык же монетардык саясаттын натыйжалуулугу же натыйжасыздыгы өзүнчө маселе болуп эсептелет.

Суроолор:

1. Мамлекеттин макроэкономикалык саясатынын канча багытын билесиңер?
2. Акча-кредит саясатынын жүрүшүнө жана өнүгүшүнө кайсы орган жоопкерчиликтүү?
3. Акча массасы кантип аныкталат?
4. Кредит алуу жана андагы мамлекеттин саясаты кандай?
5. Валюта курстары жагынан турукташтыруу саясаты кантип жүргүзүлөт?

Акча-кредит саясаты боюнча тапшырма

«А» тараптагы ар бир терминге «Б» тараптан ага ылайык келген аныктаманы тандап бергиле:

«А» тилкеси:

1. Бартер.
2. Валюта.
3. Талап кылганга чейинки эсептер.
4. Мыйзам ченемдүү төлөм каражаттары.
5. Акча.
6. Акча массасынын критерийи.
7. Сатып алуу жөндөмдүүлүгү.
8. Инфляция.
9. Жол чектери.
10. Ийкемдүү валюта.

«Б» тилкеси:

1. Мамлекет чыгарган кагаз акчалар жана монеталар.
2. Мыйзам боюнча карызды төлөөгө кабыл алынууга тийиш.
3. Мо, М1, М2Х.
4. Бир товарды экинчи товарга алмаштыруу.
5. Өлкөдөгү экономикалык шартка байланыштуу акчаны сунуштоону тейлөөгө мүмкүнчүлүк берет.
6. Чек менен эсептешүү.
7. Баанын өсүү мезгили.
8. Акчанын наркы.

9. Товарлар үчүн төлөм катары кабыл алынгандын баары.
10. Туристтер көпчүлүк учурда акчанын ордуна пайдаланышат.

Туура жообун тапкыла

- 1) Айлануудагы акчалардын көпчүлүгү – бул ...
а) кагаз акчалар;
б) монеталар;
в) чектер;
г) баалуу кагаздар.
- 2) Жүз сомдук банкноттун наркын кандай аныктайсыңар?
а) ал ошол банкнот басылган кагаздын наркына барабар;
б) ал ошол банкноту камсыздоочу алтындын наркына барабар;
в) ал банкнотту басууга сарпталган эмгектин наркына барабар;
г) ал жүз сомго сатып алына турган товарлардын наркына барабар.
- 3) Аралаш экономикада акча кайсы милдетти аткарат?
а) алмашуу каражаты;
б) төлөм каражаты;
в) нарк өлчөмү;
г) байлык топтоо каражаты;
д) дүйнөлүк акча;
е) жогоруда аталган милдеттердин бардыгын.
- 4) Чек акчага теңдештирилет, себеби ...
а) аны банктан жеңил эле алса болот;
б) аны эреже катары товар сатып алганда төлөм каражаты катары кабыл алышат;
в) металл монеталарга караганда аны алып жүрүш оңтойлуу;
- 5) Акчанын наркы
а) жогорулап же төмөндөп кетиши мүмкүн;
б) дайыма бир калыпта турат;
в) убакыттын өтүшүнө жараша жогорулайт;
г) баанын өсүшүнө жараша көтөрүлөт.
- 6) Акчанын сатып алуу жөндөмдүүлүгү
а) инфляция учурунда жогорулайт;
б) инфляция учурунда төмөндөйт;
в) дефляция учурунда төмөндөйт;
г) инфляция же дефляцияга байланыштуу өзгөрүлбөйт.
- 7) Эгерде акча массасы M2X 69 млрд сомдон 80 млрд сомго чейин көбөйсө, ошол эле учурда V жана Q өзгөрүлбөсө, экономикада кандай өзгөрүүлөр болушу мүмкүн?

- а) баалар өсөт;
б) баалар төмөндөйт;
в) акчанын наркы жогорулайт;
г) P, V, Q өзгөрүлбөйт.

8) Эгерде суроо-талап өнөр жайынын аны канааттандыруу жөндөмдүүлүгүнө салыштырганда тезирээк өсө турган болсо, анда...

- а) сунушталган товарлардын көлөмү ашып калат;
б) баалар өсө баштайт;
в) өндүрүштүн чыгымдарынын көбөйүшүнө байланыштуу инфляция орун алат.

9) Товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн керектөө бааларынын индекси абдан пайдалуу көрсөткүч болуп эсептелет ...

- а) Кыргыз Республикасынын элинин санындагы өзгөрүүлөрдү аныктоодо;
б) жашоо шартындагы өзгөрүүлөрдү аныктоодо;
в) жакырчылыктын чегинен төмөн турган үй-бүлөнүн санын тактоодо.

10) Баанын жогорулашынан төмөнкү көрсөтүлгөн элдин тобунан кайсынысы утушта болот?

- а) туруктуу балгиленген кирешеси (айлыгы) бар адамдар;
б) баалуу кагаздардын ээлери;
в) кредит (карыз) берүүчүлөр;
г) карыз алуучулар.

11) Төмөнкү келтирилген аныктамалардын кайсынысы финансылык мекемелерге туура келбейт?

- а) финансылык мекемелер накта киреше алыш үчүн өздөрүнүн көмөк көрсөтүүсүн тартуулайт;
б) банк талапка чейинки төлөнүүчү депозиттерди сакташ үчүн гана кабыл алат;
в) банктардын сатууга чыгарган зайымдары акча сунушунун толуктоочу каражаты болуп калат;
г) бардык финансы мекемелеринин негизги милдети – карыз алуучуларга кредит берүү болуп эсептелет.

12) Банктык резервдер – бул ...

- а) банк башка банктарга насыя бере турган каражаттар;
б) келечектеги инвестициялар үчүн сактала турган каражаттар;
в) бардык салымчылардын акчасынын жалпы суммасы;
г) банк милдеттүү түрдө сактай турган бардык салымдардын проценти.

13) Коммерциялык банктар чогултуп ала турган акчанын эң жогорку көлөмү, насыяга болуучу суроо-талапка жана ... көз каранды

- а) элдин колундагы накта акчага;
- б) кошумча резервдердин санына;
- в) алтын жана күмүштүн сунушунун санына;
- г) Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы чыгарган банкноттордун сунушунун көлөмүнө.

14) Кредит системасы бул ....

- а) бир өлкөдөгү кредит ыкмалары менен түрлөрүнүн жыйындысы;
- б) өлкөнүн кредит мекемелеринин (банк, камсыздандыруу коому, сактык касса, ломбард ж. б.) жыйындысы;
- в) а) жана б) жооптору.

Резервдердин нормативдеринин өзгөрүүлөрү

Акчаларды биринчи жолу банк системасына салгандан кийин, алар салым жана насыя катары акчанын сунушун көбөйтүүгө алып келет. Бул «жаңы акчалардын» салымын көбөйтүү мүмкүнчүлүгү, ошол мезгилдеги банк системасына коюлган резервдердин нормасына көз каранды. Акчанын сунушун көбөйтүү көлөмүн, «жаңы акчалардын» салым суммасын депозиттик мультипликатордун чоңдугуна көбөйтүү жолу менен аныктайбыз. Мисалы, эгерде салымдын суммасы 10000 сомго барабар десек, ал эми депозиттик мультипликатор 6га барабар болсо, анда акча массасынын көбөйүүсү 60000 сомго барабар болот.

Банктардын резервдеринин нормасы жана депозиттик мультипликатор – өз ара тескери катнаштагы сандар. Мисалы, эгерде банктардын резервдеринин нормасы 5% болсо, анда депозиттик мультипликатор 20га барабар (себеби, $5\% = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$ демек, $\frac{1}{\frac{1}{20}}$ бул 20).

1. Таблицага жетишпеген цифраларды койгула.

Резервдин нормасы	Резервдин нормасы (жөнөкөй бөлчөк)	Тескери чоңдугу	Банк системасындагы жаңы акчалар (сом)	Акчанын сунушунун көбөйүү мүмкүнчүлүгү (сом)
10	10/100	100/10	1 000 000	10 000 000
20			1 000 000	
25			1 000 000	
33 $\frac{1}{3}$			1 000 000	
50			1 000 000	

2. Резервдин нормасы өскөн учурда банк системасынын акча сунушунун көлөмүн жогорулатуу мүмкүнчүлүгү кандай өзгөрүлөт?

3. Эгерде өнөр жайы товар чыгарууну көбөйтө албаса, акча сунушун көбөйтүү баанын жогорулашына алып келет. Эмне үчүн?

4. Өнөр жайы товарларды чыгаруусун көбөйтүп жаткан шартта, резервдин нормасынын чоңдугуна карата банктардын талаптарына байланыштуу кандай сунуштарды берет элениз? Эгерде товарларды сатуу жана чыгаруу азайып жатсачы?

Талкуу үчүн суроолор

1) Акча массасынын өзгөрүүсүн талкуулагыла (жылдын аягына карата, млн сом)

	1 жыл	2 жыл	3 жыл	4 жыл	5 жыл
Акча массасы (M2X) – бардыгы	322802	43018	48453	58347	69207
анын ичинде:					
Банктардан тышкары накта акчалар	19410	26674	29385	33882	41471
Талапка чейинки төлөнүүчү депозиттер	3280	4880	4885	6387	8621
Чет өлкөлүк валютадагы депозиттер	8172	8251	10243	14339	15462
Улуттук валютадагы мөөнөттүү жана башка түрдөгү депозиттер	1418	3211	3939	3738	3652

а) Эмне себептен акчанын массасы жылдан жылга өсүүдө?

б) Улуттук валютадагы мөөнөттүү жана башка түрдөгү депозиттер кандай себептен 3 жылга чейин өсүп, кийинки жылдары кайра төмөндөп кеткен?

в) Банктардан тышкары накта акчалардын көлөмүнүн жана акча массасына салыштырма салмагынын өсүшү жакшыбы же жаманбы?

2) Инфляциянын себептери ар түрлүү мүнөздөлөт:

а) Суроо-талаптын инфляциялык өсүшү жана чыгымдардын өсүшү аркылуу пайда болгон инфляциянын ортосундагы айырма эмнеде?

б) Элдин төмөнкү топтору инфляциядан кандай кыйынчылыкка учураарын баяндап бергиле?

- үй сатып алыш үчүн карыз акча алган адамдар;
- өнүгүп жаткан бизнеске белгиленген процент боюнча акчасын карыз берген адамдар;
- кирешеси белгиленген пенсионерлер;
- бизнеси ийгиликтүү, кирешеси өсүп жаткан ишкер адамдар;
- акцияларга ири көлөмдөгү каражаттарын салган адамдар;
- кирешеси салыктан топтолуучу өкмөт.

3) Аскар Эшматов 10 000 сомду сактык кассасына бир жылга 5,25% менен салды. Асылай Ташматова 10 000 сомду коммерциялык банкка бир жылга 10% менен салды. Калык Сарыев 10 000 сомду өзүнүн багынын дубалынын астына көмүп салды. Салтанат Абылова сактык банка 10 000 сомду 13% менен бир жылга салды. Бир жыл өткөндөн кийин алар өздөрүнүн акчаларын накталай түрдө кайрып алышты. Ошол эле убакыттын ичинде жашоонун наркы 10% ке өстү. Аскар, Асылай, Калык, Салтанат өз акчаларын пайдалуу сала алыштыбы? Жообуңарды түшүндүрүп бергиле.

4) Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы (КРУБ), өлкөнүн Борбордук банкы болуп саналат.

а) КРУБ өлкөнүн башка банктарына кандай кызмат көрсөтөт? Баяндап жазып бергиле.

б) КРУБ мамлекеттин өкмөтүнө кандай кызмат көрсөтөт? Баяндап жазып бергиле.

в) Өлкөнүн эмиссиялык борбору катары кандай иштерди аткарат.

г) Ийкемдүү валюта курсунун артыкчылыгы эмнеде?

Кошумча окуу

Индекстер методун өздөштүргүлө.

Сомдун сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн өзгөрүүсүн кандай аныктаса болот?

Товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн керектөө бааларынын индекси

(декабрь; өткөн жылдын декабрына салыштырмалуу; процент менен)¹

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006	2008	2009	2010
Индекс-тердин динамикасы	109,6	103,7	102,3	105,6	102,8	104,9	105,1	105,1	120,0	100,0	119,2

¹ Улуттук статистика комитети. Кыргызстан цифраларда. Бишкек, 2005. 28-бет; 2011. 29-бет.

Таблицада келтирилген керектөө бааларынын индекси 2000-жылдан баштап (2009-жылдан башкасы) уламдан улам өсүп жаткан. Демек, сомдун сатып алуу жөндөмдүүлүгү да жылдан жылга, изилдөөгө алган мөөнөттүн ичинде, төмөндөп келген.

Сомдун сатып алуу жөндөмдүүлүгүн Улуттук статистика комитети эсептеп турат. Ал жарандардын жашоосунун наркын аныктоочу маалыматтарды топтойт жана талдап турат. Адамдардын жашоосунун наркынын көрсөткүчтөрүнүн бири болуп керектөө бааларынын индекси эсептелет. Бул көрсөткүч каралган жылда тандалып алынган товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн негизги тобунун орточо бааларын, база (негиз) катары саналган жылдагы ошол эле товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн орточо бааларына салыштыруу аркылуу аныкталат. Улуттук статистика комитети ай сайын тандалган товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн негизги тобу боюнча каттоо жүргүзөт.

Индекс – бул өзгөрүүнү процент менен көрсөтүүчү сандын 100% катары кабыл алынган экинчи санга болгон катышы. Мисалы, эгерде 2010-жылы индекс 119,2ге барабар болсо, демек, керектөө баалары 2009-жылга (базис же негиз катары алынган жылга) салыштырганда 19,2% ке өскөн. Ошондой эле 2009-жылда 2008-жылга салыштырганда 100,0% болушу баанын өспөгөндүгүн далилдеп турат.

Сомдун сатып алуу жөндөмдүүлүгү 100дү берилген жылдын индексине бөлүү менен аныкталат. Эгерде керектөө баалары 2010-жылы 2009-жылга салыштырганда 119,2% ти түзсө, анда сомдун сатып алуу жөндөмдүүлүгү (100:119,2) 0,83ке чейин төмөндөгөн. Башкача айтканда, мурун сиз 100 сомго сатып алуучу товарга эми 119,2 сом төлөйсүз. Демек, сомдун сатып алуу жөндөмдүүлүгү 17% ке (100–83) төмөндөгөн.

Керектөө бааларынын индексин (КБИ) эсептөө

Баалардын индексин эсептөө ар түрлүү максатта пайдаланылат, мисалы, керектөө бааларын, өздүк наркты, акциянын наркын ж. б. аныктоо үчүн. Бул машыгууда силер чакан автомобилдердин 2004-жылдан 2010-жылга чейинки керектөө бааларын аныктайсыңар. Силер ал үчүн төмөнкү формуланы пайдалансаңар болот:

КБИ = быйылкы жылдын баасы: базис жылдын баасы × 100.

2005-жылдын баасын базистик (негизги) катары алып, таблицаны толтургула.

Жыл	Машинанын баасы (сом)	Чакан автомобилдин баасынын индекси (2005-жыл = 100)
2004	324 000	
2005	360 000	$360\ 000 : 360\ 000 \times 100 = 100$
2006	396 000	
2007	414 000	
2008	450 000	
2009	540 000	
2010	562 000	

Кайталоо үчүн суроолор.

1. Эмне үчүн дайыма базистик жылдын баасы 100% деп алынат?

---

2. 2005-жылдан 2008-жылга чейин баа канчага жогорулады?

а) Сом менен _____

б) Процент менен _____

КБИнин кемчиликтери. Көпчүлүк экономисттер КБИнин өзгөрүүсүн дайыма байкоого алыш керек деп эсептешет, себеби ал жашоонун наркындагы өзгөрүүлөрдү билүүгө дайым өбөлгө болуп турат. Ошол эле учурда бул көрсөткүч адамдарды кээ бир жаңылыштыкка алып келиши мүмкүн экенин айта кетүү керек. Ал товарлардын сапатынын жылдан-жылга жакшыруусуна байланыштуу.

Мисалы, азыр сатып ала турган кир жуугуч машина, анын мурунку моделине салыштырганда кымбат, бирок жаңы машинадан адам ошондой эле жогорку сапаттагы кызмат көрсөтүүнү алууда. Бюджетти эсептөөдө товардын маанилүүлүгү базистик жылдагыдай эле кабылдана берет. Демек, КБИ бул жолу жаңылыш маалымат берип калат.

Экономиканы калыптандыруу үчүн монетардык жана фискалдык саясаттарды пайдалануу жөнүндө

Сол тилкеде келтирилген экономиканы калыптандыруунун эки (1, 2) шартында колдонулуучу фискалдык жана монетардык саясаттардын методдорун астын сызып көрсөткүлө.

Жагдайдын айкын мисалы: Кыргызстандын экономикасы 2012-жылы.

Жогоруда келтирилген таблицаны пайдаланып, Кыргызстандын экономикасын 2012-жылы өнүктүрүүнүн планын түзгүлө. Эске тутуп коюучу нерсе монетардык (акча-кредит) жана фис-

калдык (салык-бюджет) саясаттардын бардык методдорун бир мезгилде пайдалануу, силер күткөндөн да көбүрөөк натыйжа бериши мүмкүн.

Экономикалык шарттар	Жогорку Кеңеш жана Парламент		Улуттук банк		
	Салыктар	Чыгымдар	Ачык рыноктогу операциялар	Эсептик үстөк	Резервдердин нормасы
1. Кызмат менен толук камсыздандырылган жана өсүп жаткан инфляцияда	Көбөйтүү	Көбөйтүү	Баалуу кагаздарды сатып алуу	Жогорулатуу	Жогорулатуу
	Азайтуу	Азайтуу	Баалуу кагаздарды сатуу	Төмөндөтүү	Төмөндөтүү
2. Жумушсуздук жана өндүрүштүн кыскаруусунда	Көбөйтүү	Көбөйтүү	Баалуу кагаздарды сатып алуу	Жогорулатуу	Жогорулатуу
	Азайтуу	Азайтуу	Баалуу кагаздарды сатуу	Төмөндөтүү	Төмөндөтүү

Кыргызстандын экономикасы узакка созулган төмөндөөдөн кийин, 2012-жылы жандануу фазасына өткөндүгү байкалат. Жумушсуздуктун деңгээли аз да болсо төмөндөөдө. Жаңы үйлөрдү куруу, жеңил машиналарды сатуу жана сатып алуу көбөйүп жатканы байкалууда. Ошого карабастан тынчсызданууга негиздер бар. Эсептик ставкалар жогору деңгээлде калууда. Мамлекеттин тышкы карызы өтө эле жогору. Президент 2010-жылдагы түштүктөгү окуяларга шылтап, согуш күчүн жогорулатуу жана бекемдөө үчүн ага чыгымдарды көбөйтүүдө.

Экономисттердин пикири боюнча экономикабыз абдан начар темпте өсүүдө жана инфляция жогору деңгээлде калууда.

Экономиканын өсүш темпин жогорулатуу, социалдык программаларды аткарууну камсыздоо жана армиянын талаптарын аткаруу үчүн өзүңөрдүн пландарыңарды сунуштагыла.

1. Салыктарды көбөйтүү керекпи же азайтуу керекпи? _____

2. Мамлекеттин чыгымдарын көбөйтүү керекпи же кыскартуу керекпи? Чыгымдардын кайсы статьясын көбөйтөсүңөр же кайсы статьясын азайтасыңар, эмне себептен экенин түшүндүрүп бергиле. _____

3. Улуттук банктын башкармасына бул учурда кайсы методдорду пайдаланууну сунуш кылат элеңер? _____

Кошумча окуу

Филлипстин ийри сызыгы:

жумушсуздук менен инфляциянын ортосундагы тандоо

«Экономикада болуучу өйдө-ылдый өзгөрүүлөр, мага медалдын эки жагы бар дегендей эле көрүнүш катары сезилет».

«Муну менен эмнени айткыңыз келет?»

«Ойлоп көрсөңүз. Экономика көтөрүлүп, күчөп турган мезгилде баары жакшы сыяктуу, иш деген неме көп, иш издеген адам иштин өзүнө ылайыктуу түрүн таба алат».

«Анын эмнеси жаман дейсиз?»

«Эгерде сиз ишкер адам болсоңуз, бул шартта жогорку кесиби бар жумушчуну таба албай калмаксыз, демек сиз үчүн мындай шарт жаман болмок да».

«Туура».

«Ал эми жакшы жагы болсо, мындай шартта, жумушчулар жетпей жатканда айлык өсө баштайт. Бул жакшы да».

«Болуптур дейли».

«Бирок бул дагы жаман да. Себеби айлык өстү дегенде баа кошо көтөрүлүп жатпайбы».

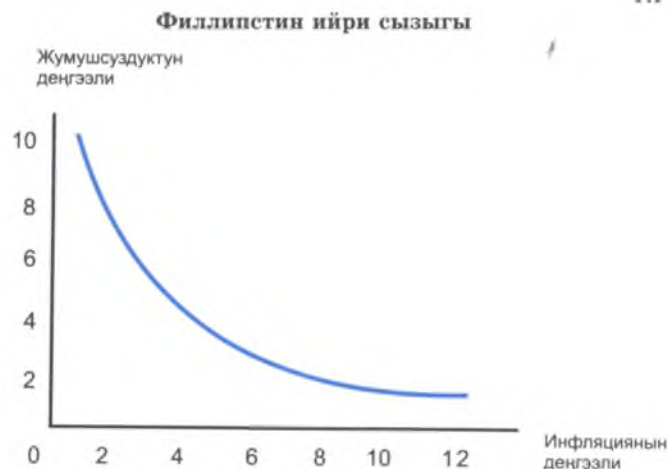
«Инфляциябы?»

«Туура, мына ошентип аталат».

1958-жылы лондондук экономикалык мектептин кызматкери А. В. Филлипс жумушсуздук менен инфляциянын өз ара байланышын баяндап чыккан. Ал кийин Филлипстин ийри сызыгы деп аталып калды. Филлипс Улуу Британияда 1861-жылдан 1913-жылга чейинки айлык менен жумушсуздуктун өзгөрүүсүн изилдеп чыккан.

Ал төмөнкү графикте көрсөтүлгөн, экономикалык эки көрсөткүчтүн ортосундагы, эң кызыктуу байланыштарды тапкан. Горизонталдык сызык инфляциянын деңгээлин, ал эми вертикалдык сызык – жумушсуздуктун деңгээлин көрсөтүп турат. Өзүңөр көрүп тургандай, инфляциянын деңгээли канчалык төмөн болсо, жумушсуздуктун деңгээли ошончолук жогору жана тетирисинче.

1.1-график

Мисалы, графикке ылайык, инфляциянын деңгээли төмөн болгон учурда, жумушсуздуктун деңгээли 8% ти түзөт. Ал эми инфляциянын деңгээли жылына 1,75% ти түзүп, 3% болгондо, жумушсуздук 4% ке чейин төмөндөйт. Эгерде инфляциянын өсүш темпин эки эсе көбөйтсөңөр (6% ке чейин), жумушсуздук 2% ке чейин төмөндөйт.

Филлипстин ийри сызыгынын мааниси жөнүндө экономисттер ар түркүн пикир айтышат. Бир тобу, экономиканы туура түшүнүш үчүн анын пайдалуу экендигин айтышса, экинчи тобу – ал өткөн учурдун гана кызыктуу баяндамасы, аларды келечек үчүн экономикалык моделдерди түзүүгө пайдаланууга болбойт дешет.

Кайталоого суроолор

1. Филлипстин ийри сызыгы кандай өз ара байланыштарды көрсөтүп турат?

2. Графиктеги маалыматтарды пайдаланып, төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

а) Кыргызстандын Өкмөтү инфляцияны 10% тен 3,5% ке чейин төмөндөтүүнү чечти дейли. Мындай кадам жумушсуздукка кандай таасирин тийгизиши мүмкүн?

б) Жогоруда көрсөтүлгөн максатка жетиш үчүн Президент, Жогорку Кеңеш жана Улуттук банк кандай кадам жасашы керек?

Кошумча окуу

Номиналдуу жана реалдуу натыйжалуу алмашуу курстарын эсептөө ыкмасы

Номиналдуу алмашуу курсунун салмактанып алынган орточо маанисин билдирген жана кароого алынып жаткан өлкөнүн бааларынын соода боюнча өнөктөш өлкөлөрдөгү бааларга карата өзгөрүү тенденциясын эске албаган алмашуу курсу **номиналдуу натыйжалуу алмашуу курсу деп аталат (ННАК – NEER, nominal effective exchange rate)**.

Номиналдуу натыйжалуу алмашуу курсу конкреттүү өлкөдөгү алмашуу курсу анын соода боюнча өнөктөш өлкөнүн курсуна салыштырмалуу базалык мезгилге карата канчалык өзгөрүүгө дуушар болгондугун аныктоого мүмкүндүк берет. Бирок, номиналдуу натыйжалуу алмашуу курсунун өзгөрүүсү валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгүн же кандайдыр бир мезгил аралыгында ошол өлкөдө өндүрүлгөн жана экспорттук потен-

циалга ээ болгон товарлардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү канчалык деңгээлде өзгөрүүгө дуушар болгондугун көрсөтпөйт. Кандайдыр бир мезгил ичинде конкреттүү валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгү канчалык өзгөрүүгө дуушар болгондугун аныктоо үчүн реалдуу натыйжалуу алмашуу курсу эсептелинет (РНАК – REER, real effective exchange rate).

Соода боюнча өнөктөш өлкөлөрдөгү баалардын салыштырмалуу өзгөрүүсүнө дал келүүчү өлчөмгө карата корректировкаланган номиналдуу натыйжалуу алмашуу курсу реалдуу натыйжалуу алмашуу курсу деп аталат.

Реалдуу натыйжалуу алмашуу курсу өлкөнүн валютасынын салмактанып алынган реалдуу алмашуу курсунун анын алдыңкы соода өнөктөштөрүнүн валюталарына карата катышын эсептөө аркылуу аныкталат. Мисалы, эгерде, конкреттүү өлкөнүн валютасынын курсу коңшу өлкөнүн валютасына карата инфляциянын жогорку деңгээлде болуусунан улам жогорулап жана бир эле учурда башка өнөктөш өлкөлөрдүн валюталарына карата инфляциянын деңгээлинин басаңдоосуна жараша төмөндөсө, реалдуу натыйжалуу алмашуу курсу ошол өзгөрүүлөрдүн орточо өлчөмү катары улуттук валютанын курсун билдирет.

Номиналдуу жана реалдуу натыйжалуу алмашуу курстары тарыхынын индексин эсептөөнүн кеңири колдонулган формуласы болуп, белгилүү бир мезгил аралыгындагы тиешелүү эки тараптуу алмашуу курсунун базалык мезгилдегиге карата өзгөрүүлөрүнүн салмактанып алынган орточо өлчөмүн чыгарып салуу формуласы саналат.

Натыйжалуу алмашуу курсунун индексин эсептөө үчүн каралып жаткан өлкөнүн өлкөлөрдүн тышкы соодасындагы салыштырмалуу салмагы аныкталат. Мына ошол салмактар конкреттүү өлкө үчүн бул же тигил валютанын салыштырмалуу маанилүүлүгүн чагылдырат. Натыйжалуу алмашуу курсу эки тараптуу сооданын үлүшүн салмак катары пайдалануу менен эсептелинип чыгат (ошондой эле, экспорт менен импорттун үлүшүн же алардын суммасынын орточо көрсөткүчүн пайдаланууга болот). Сомдун реалдуу натыйжалуу алмашуу курсунун индексин эсептеп чыгарууда экспорт менен импорттун орточо көрсөткүчү пайдаланылат. Салмакты эсептөө формуласы төмөнкүдөй жүзөгө ашырылат:

$$W_i = \frac{M_i + X_i}{\sum_{i=1}^n X_i + \sum_{i=1}^n M_i} \quad (1)$$

мында, W_i – өлкөнүн жалпы тышкы товар жүгүртүүсүндөгү i өлкөсүнүн салмагы, $\sum_{i=1}^n W_i = 1$.

M_i – i өлкөсүнөн Кыргыз Республикасына импорт,

X_i – i өлкөсүнө Кыргыз Республикасынан экспорт,

$\sum_{i=1}^n X_i$ – соода боюнча негизги өнөктөш өлкөлөргө Кыргыз Республикасынын экспортунун жалпы көлөмү,

$$\sum_{i=1}^n M_i - \text{соода боюнча негизги өнөктөш өлкөлөрдөн Кыргыз Републикасына импорттун жалпы көлөмү.}$$

n – кароого тандалып алынган өлкөлөрдүн саны.

Соода боюнча өнөктөш катары Кыргыз Республикасынын тышкы соодасынын жалпы көлөмүндө эң чоң салыштырмалуу салмакты ээлешкен өлкөлөр каралууда, аларды тандап алуу тышкы соода жүгүртүүнүн 90% ин камтууга тийиш. Акыркысынан булар менен соода салыштырмалуу артыкчылык принциби боюнча эмес жүзөгө ашырылып жаткан импорттук жана экспорттук товарлар алынып салынат (аларга алтын, жаратылыш газы, электр энергиясы, товардык гранттар, б. а. мамлекет келишимдин негизинде катталган баа боюнча сатуучу товарлар). Өлкөнүн куржунун Улуттук банк ар бир беш жылда карайт.

2005-жылы индекстерди эсептөө үчүн базалык мезгил катары 2000-жыл кабыл алынган. Улуттук банк базалык мезгил аралыгын ар бир беш жылда өзгөртүп турат.

Номиналдуу эки тараптуу алмашуу курсунун индекси төмөнкүчө эсептелинет (мисалга, АКШ доллары үчүн).

$$NEER_{US_t} = 100 \times \left(\frac{ER_{US_t}}{ER_{US_0}} \right) \quad (2)$$

мында, $NEER_{US_t}$ – сомдун t мезгили аралыгындагы (1 сом үчүн АКШ долларынын бирдиги) номиналдуу алмашуу курсунун орточо геометриялык мааниси; t эсептешүү мезгили аралыгындагы сомдун алмашуу курсунун орточо мааниси, t мезгил аралыгындагы бардык календардык күндөрдүн ичинде аракеттенүүчү сомдун номиналдуу алмашуу курсунун орточо геометриялык мааниси катары аныкталат.

ER_{US_0} – 0 базалык мезгил ичиндеги номиналдуу алмашуу курсунун тиешелүү орточо геометриялык мааниси.

Реалдуу эки тараптуу алмашуу курсунун индексин эсептөө формуласы төмөнкүчө (мисалы, АКШ доллары үчүн):

$$REER_{US_t} = 100 \times \left(\frac{ER_{US_t}}{ER_{US_0}} \right) \times \left(\frac{CPI_{KYR_t}}{CPI_{US_t}} \right) \quad (3)$$

мында, ER_{US_t} – сомдун t мезгили аралыгындагы номиналдуу алмашуу курсунун (1 сом үчүн АКШ доллары бирдигинде) орточо геометриялык мааниси.

ER_{US_0} – 0 базалык мезгил ичиндеги номиналдуу алмашуу курсунун орточо геометриялык мааниси,

CPI_{KYR_t} , CPI_{US_t} – t мезгили аралыгынын 0 базалык мезгилине карата катышы учурундагы тиешелүүлүгүнө жараша Кыргыз Республикасында жана АКШда баалардын индексинин өзгөрүүсү.

Номиналдуу натыйжалуу алмашуу курсу – бул соода боюнча негизги өнөктөш өлкөлөрдүн каралып жаткан куржунуна кирүүчү номиналдуу эки тараптуу алмашуу курсунун индекстеринин орточо салмактанып

алынган геометриялык мааниси. t мезгил аралыгы ичинде ал төмөнкүчө эсептелинет:

$$NEER_t = (NEER_1)^{W_{1t}} \times (NEER_2)^{W_{2t}} \dots (NEER_n)^{W_{nt}} \quad (4)$$

мында, $NEER_{it}$ – t мезгилинде i өлкөсүнүн (2) формуласында эсептелинген номиналдуу эки тараптуу индекси.

W_t – тиешелүү салмак.

Өлкөлөрдүн каралып жаткан куржунуна камтылган негизги өнөктөш өлкөлөрдүн эки тараптуу реалдуу алмашуу курсунун индексинин орточо салмактанып алынган геометриялык мааниси сомдун реалдуу натыйжалуу алмашуу курсунун индекси болуп саналат. t мезгил ичинде ал төмөнкүчө эсептелинет:

$$REER_t = (REER_1)^{W_{1t}} \times (REER_2)^{W_{2t}} \dots (REER_n)^{W_{nt}} \quad (5)$$

мында, $REER_{it}$ – t мезгил аралыгындагы i өлкөсүнүн (3) формула боюнча эсептелинген реалдуу эки тараптуу индекси.

W_{it} – өлкөнүн (1) формула боюнча эсептелинген тиешелүү салмагы.

Номиналдуу жана реалдуу натыйжалуу алмашуу курстарынын динамикасы үч фактордон көз каранды. Номиналдуу алмашуу курсу **биринчи фактор** болуп саналат. Сомду башка валюталарга карата бекемдөө (наркын төмөндөтүү) номиналдуу жана реалдуу натыйжалуу алмашуу курстарынын индексинин жогорулоосуна (төмөндөөсүнө) алып келет. **Экинчи фактор** – кароого алынып жаткан өлкөдөгү жана соода боюнча өнөктөш өлкөлөрдөгү баанын деңгээлинин өзгөрүүсү. Кыргыз Республикасындагы баанын өсүш арымынын соода боюнча өнөктөш өлкөлөрдөгү баалардын өсүш арымдарына салыштырмалуу артып туруусу реалдуу натыйжалуу алмашуу курсунун жогорулоосуна же тескерисинче төмөндөшүнө алып келет. Баанын индекси реалдуу натыйжалуу алмашуу курсун эсептөөдө гана кондонулат. **Үчүнчү** таасир берүүчү фактор болуп, Кыргыз Республикасынын тышкы товар жүгүртүүсүнүн көлөмүндөгү соода боюнча негизги өнөктөш өлкөлөрдүн салыштырмалуу салмактары саналат. Кыргызстандын тышкы товар жүгүртүүсүндө өлкөлөрдүн үлүшү канчалык көп болсо, сомдун алмашуу курсунун ошол өлкөнүн валютасына карата жана ошол өлкөдөгү баанын өзгөрүүсү сомдун натыйжалуу алмашуу курсунун индексине ошончолук таасир бере алат.

Ошентип, реалдуу натыйжалуу алмашуу курсунун индексинин төмөндөөсү, эрежеге ылайык, ушул өлкөлөрдүн рынокторундагы ата мекендик товарлардын баа жагынан атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жогорулай тургандыгын жана тескерисинче болушу мүмкүн экендигин айгинелеп турат.

Реалдуу натыйжалуу алмашуу курсунун кыргыз товарларынын баа жагынан атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө таасири 2.3-таблицада жалпыланган.

$$\varepsilon = \frac{E \times P}{P^*} \quad (6)$$

мында, ε – сомдун реалдуу натыйжалуу алмашуу курсу;

E – сомдун номиналдуу алмашуу курсу (1 сом үчүн чет өлкө валютасынын бирдиги);

P – Кыргызстандагы баанын деңгээли;

P^* – чет өлкөдөгү баанын деңгээли.

2.3-таблица

Реалдуу натыйжалуу алмашуу курсунун (РНАКтын) аракеттенүүсү боюнча негизги тыянактар

Көрсөткүч	Көрсөткүчтүн өзгөрүүсү	РНАКтын аракеттенүүсү	Кыргызстандын товарларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өзгөрүүсү	Эскертүү (бардык бирдей башка шарттарда)
Е, алмашуу курсу	номиналдуу чыңдалуу	реалдуу чыңдалуу	атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн начарлоосу	Чет өлкө товарлары салыштырмалуу арзан болот, Кыргызстандын товарлары салыштырмалуу кымбат болот
Е, алмашуу курсу	номиналдуу нарксыздануу	реалдуу нарксыздануу	атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн жакшыруусу	Чет өлкө товарлары салыштырмалуу кымбат болот, Кыргызстандын товарлары салыштырмалуу арзан болот
Р, Кыргыз Республикасындагы баалардын деңгээли (сом түрүндө туюндурулган)		реалдуу чыңдалуу	атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн начарлоосу	Чет өлкө товарлары салыштырмалуу арзан болот, Кыргызстандын товарлары салыштырмалуу кымбат болот
Р, Кыргыз Республикасындагы баалардын деңгээли (сом түрүндө туюндурулган)		реалдуу нарксыздануу	атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн жакшыруусу	Чет өлкө товарлары салыштырмалуу кымбат болот, Кыргызстандын товарлары салыштырмалуу арзан болот
Р*, чет өлкөлөрдөгү баалардын деңгээли (өзүнүн валютасында туюндурулган)		реалдуу чыңдалуу	атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн начарлоосу	Чет өлкө товарлары салыштырмалуу кымбат болот, Кыргызстандын товарлары салыштырмалуу арзан болот
Р*, чет өлкөлөрдөгү баалардын деңгээли (өзүнүн валютасында туюндурулган)		реалдуу нарксыздануу	атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн начарлоосу	Чет өлкө товарлары салыштырмалуу арзан болот, Кыргызстандын товарлары салыштырмалуу кымбат болот

Кошумча окуу

Коммерциялык банктарда төлөмдөрдүн багытын эсепке алуу системасы

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан 1997-жылдын февраль айында коммерциялык банктарда төлөмдөрдүн багытын эсепке алуу системасы (ТБЭС) колдонууга киргизилген¹. 2004-жылы Улуттук банк тарабынан «Төлөмдөрдүн багытын эсепке алуу системасы боюнча нускоого» өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген². Бул система, төлөм теңдеминин банк тутуму аркылуу жүргүзүлүүчү операцияларын чагылдыруу үчүн кызмат кылат жана тышкы экономикалык операциялардын кеңири жана өз убагындагы статистикасын алууну камсыз кылат. Система өзүнө коммерциялык банктардын алар тарабынан жүзөгө ашырылуучу чет өлкө банктарындагы корреспонденттик эсептеринде, чет өлкө банктарынын кыргыз банктарындагы эсептериндеги накталай чет өлкө валютасы менен операцияларды жана резидент эместердин чет өлкө валютасындагы жана улуттук валютадагы операцияларын камтыйт. Кыргызстанда ТБЭСтин айырмалануучу өзгөчөлүгү коммерциялык банктардын чет өлкөлүк өнөктөштөр менен корреспонденттик эсептер аркылуу жүзөгө ашырылган эл аралык операциялары толук камтылгандыгы болуп саналат, бул андан төмөн болгон учурда операциялар эске алынбаган, минималдуу баштапкы (пороговой) сумманын жоктугунан улам шартталган. Алынган маалымат маанилүү булак болуп саналат жана төлөм теңдемин түзүү жана Кыргыз Республикасынын эл аралык инвестициялык өңүтүн (позициясын) аныктоо үчүн пайдаланылат. Отчёттук маалыматтар төлөм теңдеминин стандарттык компоненттеринин негизинде аныкталган операциялардын тизмесине ылайык классификацияланат жана чагылдырылат. Системанын натыйжалуу иштөөсүн Улуттук банк тарабынан иштелип чыккан «Операциялар боюнча эсепке алуунун автоматташтырылган системасы» программалык каражаты камсыз кылат. Ал коммерциялык банктарда колдонулат жана автоматтык түрдө жыйынтыкталган отчёттук маалыматтарды текшерүүгө жана кетирилген каталарды аныктоого мүмкүндүк берет.

Коммерциялык банктар тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук банкына ай сайын берилүүчү отчёттор электрондук түрдө жана кагаз жүзүндө, отчёттук айдан кийинки айдын 15-числосуна чейин берилет. Отчёттогу ар бир эсеп боюнча маалымат бир мезгилдин башталышына жана акырына карата эсептеги калдыктардын суммасын көрсөтүү менен башталат жана аяктайт, демек, ал жерде эсептердеги каражаттардын отчёттук мезгил ичиндеги жылышы катталат. Отчёттук мезгилдин башталышына жана акырына карата сальдо эсептин мүнөзүнө жараша көрсөтүлөт: ностро-эсептери жана накталай чет өлкө валютасы үчүн бир мезгилдин башталышына жана акырына карата сальдо кредит боюнча, ал эми лоро-эсептери жана резидент эместердин чет өлкө валютасындагы жана улуттук валюта түрүндөгү эсептери үчүн тескерисинче, дебет боюнча

¹ Intenational Translation Reporting System (ITRS).

² Улуттук банк Башкармасынын 2004-жылдын 25-ноябрындагы №30/5 токтому, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин 2004-жылдын 22-декабрындагы 149-04 номеринде катталган.

көрсөтүлөт. Бардык отчёттор иштелип чыккандан кийин маалыматтардын жалпы базасына топтоштурулат да, төлөм теңдеминин стандарттык компоненттери боюнча классификацияланат, андан соң маалыматтар тандалып алынат жана алардын айрымдары Кыргыз Республикасынын төлөм теңдеминде чагылдырылат.

Ушул система боюнча коммерциялык банктар толтурган электрондук формадагы ар бир операция банк-корреспондент, операциялардын валютасы, операциялардын датасы, операциялардын түрү, банктын кардарлары болгон өнөктөш өлкөлөр (контрагенттер), экономиканын белгилүү бир секторуна таандык экендиги, анын эсеби боюнча операциялар жүргүзгөн кардар өлкө боюнча классификацияланат. Операциялардын түрү, өлкөнүн аталышы, валютанын аталышы жана экономика сектору коддорго салынган формада көрсөтүлөт. ПБ-1 формасы боюнча отчёттун электрондук формасы 14-тилкеде берилген жана түшүндүрмөсү төмөндө келтирилген.

ПБ-1 формасы боюнча отчётко кошумча, отчёттук айдын башындагы жана акырындагы каражаттардын калдыктары боюнча маалымат жазуу түрүндө берилет. Бул маалыматтар ПБ-1 отчётунун электрондук формасында чагылдырылган, ал мезгил аралыгынын башына жана акырына карата каражаттардын калдыктары боюнча маалыматтарга дал келүүгө тийиш. Кошумча отчёттуулук төмөнкү формалар боюнча берилет:

ПБ-1К формасы боюнча – чет өлкө банктарынын корреспонденттик эсептериндеги жана кыргыз банктарындагы чет өлкө банктарынын эсептериндеги каражаттардын калдыктары боюнча маалымат;

ПБ-1Н формасы боюнча – накталай чет өлкө валютасындагы каражаттардын калдыктары боюнча маалымат;

ПБ-1 СИ формасы боюнча – резидент эмес кардарлардын улуттук валютадагы жана чет өлкө валютасындагы эсептериндеги каражаттардын калдыктары боюнча маалымат.

Тилке номери	Тилкенин аталышы	Тилкенин мазмуну
1	Өнөктөштүн аталышы	Бул жерде чет өлкөдөгү банк-корреспонденттин аталышы көрсөтүлөт. Накталай валюта менен операцияларды эсепке алууда бул тилкеде: «накталай чет өлкө валютасы» деп көрсөтүү зарыл. Кыргыз Республикасындагы резидент эместердин операцияларын эсепке алууда «резидент эмес кардарлардын эсептери» көрсөтүлөт.
2	Өнөктөш жайгашкан өлкөнүн коду	Бул жерде банк-корреспондент жайгашкан өлкөнүн коду көрсөтүлөт. Мында Улуттук статистика комитетинин өлкөлөр кодификаторунда келтирилген өлкө коддору колдонулат. Накталай чет өлкө валюталары менен болгон операцияларды же болбосо, Кыргыз Республикасында резидент эместердин улуттук валютадагы жана чет өлкө валютасындагы операцияларын эсепке алууда Кыргыз Республикасынын кодун көрсөтүү зарыл.
3	Эсеп	Бул жерде анын классификациясына ылайык эсептин коду көрсөтүлөт («1-ностро», «2-лоро», «3-накталай чет өлкө валютасы», «4-резидент эмес кардарлардын эсептери»).

4	Валютанын аталышы	Бул жерде операция жүргүзүлүп жаткан валютанын коду көрсөтүлөт. Ошону менен Кыргыз Республикасынын Улуттук банк Башкармасынын 2000-жылдын 5-июлидагы №26/9 токтому менен бекитилген ЭК валюталардын эл аралык классификаторунда (ИСО 4217003-97) келтирилген валюталардын тамга түрүндөгү коддору колдонулат.
5	Операция өткөрүлгөн күн	Бул жерде банктын бухгалтердик отчеттуулугунда операциянын чагылдырылган күнү көрсөтүлөт.
6	Операциянын коду	Бул жерде тиркемеде келтирилген операциялардын коддорунун тизмесине ылайык операциянын коду көрсөтүлөт.
7	Төлөөчү өлкө – алуучуунун коду	Накталай эмес операцияларды эсепке алууда: чыгыш төлөмдөр боюнча бенефициар (алуучу) өлкөнүн коду, ал эми кириш төлөмдөр боюнча – жөнөтүүчү өлкөнүн коду көрсөтүлөт. Аналогиялык түрдө, накталай чет өлкө валюталары менен жүргүзүлгөн операциялар эске алынат. Мисалы, ар кыл системалар (Western Union, Contact, Money Gram, Anelik ж. б.) боюнча акча которуу үчүн накталай акча салууда алуучу өлкөнүн коду, ал эми ар кыл системалар (Western Union, Contact, Money Gram, Anelik ж. б.) боюнча накталай акча алууда – жөнөтүүчү өлкөнүн коду. Улуттук статистика комитетинин өлкөлөр кодификаторунда келтирилген өлкө коддору колдонулат.
8	Сектордун коду	Бул жерде экономиканын анын эсеби боюнча банкта операция ишке ашырыла турган, Кыргыз Республикасындагы банктын кардары тиешелүү болгон секторунун коду көрсөтүлөт. Мында, экономиканын төлөм теңдеми боюнча колдонмого ылайык иштелип чыгып, классификатордо көрсөтүлгөн секторлорунун коддору колдонулат.
9	Кардар өлкөнүн коду	Бул жерде анын эсеби боюнча банкта операция ишке ашырыла турган, резиденти Кыргыз Республикасындагы банктын кардары болуп эсептелген өлкөнүн коду көрсөтүлөт. Мында Улуттук статистика комитетинин өлкөлөр кодификаторунда келтирилген өлкө коддору колдонулат.
10 11	Кредит. Дебет	Эсептердеги каражаттардын жылышы кредит жана дебет саптарында чагылдырылат. Маалыматтарды төмөнкү мүнөздө чагылдыруу зарыл: ностро-эсептери жана накталай чет өлкө валютасы менен жүргүзүлгөн операциялар үчүн – каражаттардын келип түшүүсү – кредит боюнча, дебет боюнча – лоро-эсептери жана резидент эмес кардарлардын улуттук валютадагы жана чет өлкө валютасындагы эсептери боюнча операциялар үчүн, аларды эсептен алып салуу, тескерисинче: кредит боюнча – эсептен алып салуу, дебет боюнча – каражаттардын эсепке келип түшүүсү. Сумма номиналда үтүрдөн кийин эки белги менен валюталардын бирдигинде көрсөтүлөт. Чет өлкө валютасындагы эсептери боюнча операциялар үчүн, аларды эсептен алып салуу, тескерисинче: кредит боюнча – эсептен алып салуу, дебет боюнча – каражаттардын эсепке келип түшүүсү. Сумма номиналда үтүрдөн кийин эки белги менен валюталардын бирдигинде көрсөтүлөт.
12	Сумма сом менен	Бул жерде банктын бухгалтердик отчеттуулугунда операцияларды чагылдыруу күнүндөгү абал боюнча Улуттук банктын курсу боюнча сомго эквиваленттүү сумма көрсөтүлөт.

13	АКШ долларындагы сумма	Бул жерде банктын бухгалтердик отчеттуулугунда операцияларды чагылдыруу күнүндөгү абал боюнча Улуттук банктын курсу боюнча АКШ долларына эквиваленттүү сумма көрсөтүлөт.
14	Операция	Бул жерде ар бир акча каражатынын которулушун багыттоо жөнүндө толук маалымат көрсөтүлөт. Бул тилкедеги маалымат тиркемеде келтирилген төлөм теңдеминин стандарттык классификациясы боюнча операциялардын аталыштарын кайталабастан, конкреттүү операциялардын мазмунун чагылдырууга тийиш. Бул операциялардын кодировкасынын тууралыгына контролдукту ишке ашыруу үчүн зарыл. Ошентип, «финансылык кызмат көрсөтүүлөр», «башка иштиктүү кызмат көрсөтүүлөр», «товардын экспорту» ж. б. түшүндүрмөлөр отчеттуулуктун толуктугуна коюлган талаптарды канааттандырбайт. Мисалы, товарды берүү үчүн акы төлөө эсебине акча каражаттарын которууда кайсы товар үчүн акы төлөө жүргүзүлүп жатканын көрсөтүү зарыл.

Кошумча окуу

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы. Карыз алуучу үчүн эскертме

Учурда Республиканын банктык кызмат көрсөтүү рыногунда коммерциялык кредиттердин кеңири тармагы – керектөө, ипотекалык, жүгүртүү капиталы үчүн, ошондой эле, мисалы, финансылык лизинг (мүлктү сатып алууга узак мөөнөтүү каржылоо) сыяктуу каржылоонун жаңы кызматтары сунуш кылынууда. Көп сандаган банктардын жана финансы-кредиттик мекемелер тарабынан сунуш кылынган кредиттик продуктулардын ар түрдүүлүгүнө карабастан, потенциалдуу карыз алуучулардын көпчүлүгү кредит алууда, айрыкча мурдатан мындай тажрыйбасы жок учурларда, ар кандай кыйынчылыктарды башынан кечирүүдө.

Банк менен бир кыйла ийгиликтүү иш алып баруу үчүн, Сизге төмөндөгү сунуш-көрсөтмөлөрдү пайдалануу сунуш кылынат:

Кредитти берүү шарттына көңүл буруңуз.

Эгерде Сизге, проценттик ставка жана кредитти берүү мөөнөттөрү боюнча бирдей шарттар сунуш кылынса, анда проценттерди жана негизги сумманы төлөө мезгилдүүлүгүнө көңүл буруу зарыл. Мындай учурларда банктын эсептөөлөрүн өз алдынча карап чыкканыңыз дурус, ошондо Сиз кредиттин негизги суммасынын бөлүгүн тез-тездөн төлөп туруу менен кредит Сиз үчүн, мүмкүн, кыйла арзанга турарын текшерип биле аласыз.

Эгерде проценттик ставкасы жана кредитти төлөө мөөнөттөрү ар түрдүү кредиттер сунуш кылынса, анда башка бирдей шарттарда, узак мөөнөттөгү жана ири проценттик ставкадагы кредит кымбат болуп калат. Көп учурларда кредиттин наркы керектөө мөөнөтүнүн өсүшүнө жараша өсөт. Бирок, орто мөөнөтүү кредиттерди алууда (3–5 жыл) убакыт факторун көңүлгө алуңуз зарыл, башкача айтканда убакыт канчалык узак болсо, Сиз төлөп жаткан акчанын реалдуу наркы ошончолук өзгөрөт. Мисалы, инфляция шарттарында бул нарк төмөндөйт.

Кредит боюнча мөөнөт-мөөнөтү менен төлөп туруу үчүн ылайыктуу вариантты тандоодо, Сиз кредиттөө убактысы аралыгында кредитти

жана ал боюнча процентти жарым-жартылай төлөө көлөмүнөн кем эмес өлчөмдөгү кирешени ала аласызбы, ошону караштырууңуз зарыл.

Ошентип, кредиттин бардык талаптары акча каражаттарын карыз алуунун ар бир вариантын анализдөөдө бирдей көңүл бурууну талап кылат. Жада калса, бир эле шартка кайдыгер мамиле кылуу Сиз үчүн жагымсыз финансылык жагдайларды алып келиши мүмкүн.

Кредиттик документтердин ичинен өзгөчө орун банктын кардар менен өз ара мамилесин жөнгө салган, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексине негизденген кредиттик келишимге таандык.

Укуктук документ катары кредиттик келишим тактыгы боюнча бир кыйла олуттуу талаптарга жооп берүүгө тийиш. Коммерциялык банктар кредиттик келишимди түзүү боюнча бир кыйла тажрыйбага ээ болуп калышы.

Сиз, банкка бир катар документтерди (мисалы, ишкана – банкка толук финансылык абалын мүнөздөгөн документти, ал эми жеке адам – иштеп турган жеринен учурда алган кирешесинин өлчөмү тууралуу справканы), ошондой эле башка финансылык институттардын алдында мөөнөтү өткөрүлүп жиберилген милдеттенмелердин жоктугу тууралуу жана башка ушундай сыяктуу маалыматты берүүгө даяр болууга тийишсиз.

Кредиттик келишимди түзүүдө банк жана карыз алуучу, кредиттин кайтарылбай калышын четтетүү үчүн кредит берилген жана төлөнө турган бардык шарттар (тараптардын укугу, милдети жана жоопкерчилиги, кредиттер боюнча проценттерди төлөө шарттары жана тартиптери, кредиттик келишимге өзгөртүү киргизүү тартиби, анын аракеттенүү мөөнөтү, келишимдин шарттарын аткарабагандык үчүн айыптык санкциялар ж. б.) макулдашылат. Андан тышкары, мындай жагдай орун ала турган болсо, кардардын алдындагы мөөнөтү өткөрүлүп жиберилген ссудалык карызды төлөп берүү шарттары жана тартиптери да макулдашылууга тийиш. Сиз, карыз алуучуга берилген сумма мөөнөтүндө төлөнбөй калышын ачык айгинелеп турган жагдайдан улам, кредитор келишим тарабынан карыз алуучуга кредитти толук же жарым-жартылай берүүдөн баш тартууга укуктуу экендигин так билүүңүз керек. Ошондой эле, Сиздин кредитти толук же жарым-жартылай алуудан баш тартууга укуктуу экендигиңиз да кредиттик келишимде камтылышы мүмкүн. Кредиттик келишим милдеттүү түрдө жазуу жүзүндө толтурулууга тийиш.

Тажрыйбада, кредитти төлөөнүн ар кандай түрлөрү орун алган, алар банк менен кардардын ортосундагы келишим менен аныкталат. Ошондуктан Сиз кредиттик келишимге кол койгонго чейин кредитти төлөөнүн бардык мүмкүн болгон шарттарын толуктап жана Сиз үчүн бир кыйла ыңгайлуу болгон графиги аныктап алууга укугуңуз бар экендигин эсиңизден чыгарбаңыз.

Банктын алдындагы карызды төлөп берүү үчүн карыз алуучунун акча каражаты түрүндөгү кирешени табуу мүмкүнчүлүгү жана жөндөмдүүлүгүнүн болуусу милдеттүү шарт болуп саналат. Бул, юридикалык жак үчүн – ишкананын продукциясын сатып өткөрүүдөн түшкөн киреше, же жеке адам үчүн – алган эмгек маянасы болушу мүмкүн. Ошондой эле, Сизден, алынып жаткан кредитке күрөөлүк камсыздоо талап кылынат, ал тиешелүү келишим менен далилденет. Кредиттердин айрым түрлөрү, мисалы микрокредиттер жана башка атайын кредиттер, буга кирбейт.

Төмөндөгүлөр күрөөлүк камсыздоо катары каралышы мүмкүн: жеке мүлк (кыймылсыз мүлк, транспорттук каражаттар), жабдуулар, товардык запастар, рыноктук баалуу кагаздар, банктагы депозиттер, юридикалык жактардын кепилдиктери. Адатта, берилген кредиттин суммасы күрөөнүн наркынын 70 процентинен ашпайт. Муну, кредитти кайтарып бере албай калган учурларда, күрөөгө коюлган мүлктү сатып өткөрүү жолу менен банк өз кредиттик тобокелдигин төмөндөтүүгө умтулуп жаткандыгы менен түшүндүрүүгө болот.

Эгерде Сиз өз мүмкүнчүлүктөрүңүзгө ашкере ишенип жана банктын алдындагы милдеттенмени аткара албай калган болсоңуз (эгерде бул келишимде камтылган болсо), анда банк:

➤ сизден кредитти жана ал боюнча проценттерди мөөнөтүнөн мурда төлөп берүүнү талап кылууга;

➤ колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, Сиз күрөөгө койгон мүлктөн (күрөөнүн предметинен) өндүрүп алууга;

➤ күрөөнү сатып өткөрүүдөн келип түшкөн каражат жетишсиз болуп калган учурларда, банктын алдындагы Сиздин милдеттенмелериңиздин ордун толтуруу үчүн Сиздин башка мүлкүңүздөн өндүрүп алууга укуктуу.

Кредитти (негизги каражатты жана проценттерди) төлөп берүү боюнча Сиз алган милдеттенмелер аткарылбай калган учурларда, Сиз негативдүү карыз алуучулар маалымат базасына катталып калышыңыз ыктымал жана келечекте кредиттик каражаттарды алуу мүмкүнчүлүгү Сиз үчүн кыйынчылыкка туарын билүүңүз абзел.

Сиз үчүн алгылыктуу болгон кредиттөөнү салыштырыңыз, талдоого алыңыз жана тандаңыз!

Көпчүлүк потенциалдык карыз алуучулар коммерциялык банктардын койгон талаптары өтө эле катаал жана аларды аткаруу мүмкүн эмес деген ишенич менен, Кыргыз Республикасында иш алып барышкан коммерциялык банктарга ишенимсиз карашат. Банктык институттар менен өз ара пайдалануу кызматташууга ишенимсиз кароо менен, Сиз абдан жаңылышасыз. Эгерде кредитти же аны төлөө варианттарын тандоодо, Сиздин жетишерлик квалификацияңыз болбосо, анда тажрыйбалуу консультанттардын кызматтарына кайрылып көрүңүз. Негизгиси – Сиз банк менен стратегиялык өнөктөштүктү издөө менен катар, өз керектөөлөрүңүз жана келечегиниз менен ажырымсыз байланышта карап жаткандыгыңызды банкка билдирүүгө аракет жасаңыз. Өз мүмкүнчүлүгүңүзгө баа бериңиз жана туура чечим кабыл алыңыз.

7-тема. Салык-бюджет саясаты

Саясаттын бул багытын кээде фискалдык саясат дешет.

Фискал (fiskal) – казына дегенди билдирет. Фискалдык саясат ушундан чыккан. Бул – мамлекеттик кирешелер менен чыгашалардын саясаты.

Мамлекет экономикалык системанын натыйжалуу иштеши-не жардам берүүчү укуктук базаны жана коомдук кырдаалды

камсыз кылуу, конкуренцияны коргоо милдеттерин чечет (бул милдеттер Финансы министрлигине жүктөлгөн).

Ал үчүн мамлекеттин төмөнкүдөй функциялары зор мааниге ээ:

- кирешени жана байлыкты кайра бөлүштүрүү;
- улуттук продуктунун структурасын өзгөртүү максатында ресурстардын бөлүштүрүлүшүнө түзөтүү киргизүү;
- экономиканы турукташтыруу, б. а. базар конъюнкту­расынын термелишинен пайда болгон иш жеңен камсыз кылуунун жана инфляциянын деңгээлдерине көзөмөлдүк кылуу, ошондой эле экономикалык өсүштү стимулдаштырууга өбөлгө түзүү.

«Бул функцияларды иш жүзүнө ашыруу үчүн мамлекет акчаларды кайдан алат?» – деген суроо келип чыгат. Акчалар үч булактан түшөт:

- а) салыктар;
- б) процент алып келүүчү казыналык милдеттенме түрүндөгү карыздар;
- в) өзүлөрүнүн кармап туруучуларына процент алып келбеген кагаз акчалардын жана тыйындардын эмиссиясы (чыгарылышы).

Мамлекет милдеттенмелерине жараша кыйла даражада салыктарга, карыздарга таяна өзүнүн чыгашаларын жана алынуучу салыктарын көбөйтө же азайта алат. Алардын салыштырмалуу салмагын да өзгөртүшү мүмкүн. Бул өзгөрүүлөр экономисттер атап жүрүшкөндөй «фискалдык саясаттын» бир бөлүгүн, б. а. салык салуу жана чыгашалар жаатындагы жалпы иш-чараларды, ошондой эле ушул чыгашаларды финансылоо ыкмаларын түзөт.

Мамлекеттик чыгашалар саясаты өкмөт тараптан экономиканы жөнгө салуунун жолдорунун бири болуп эсептелет.

Эгерде экономикалык система тең салмактуулук абалында турса, анда мамлекеттик сатып алуулардын көлөмүнүн кыскарышы өндүрүүчүлөрдө товардык-материалдык запастардын (калдыктардын) пландаштырылбаган көбөйүшүнө алып келет. Ушуга байланыштуу фирмалар же өндүрүштүн көлөмүн кыскартышат, же бааларды төмөндөтүшүп, же тигинисин да, мунусун да жасашат. Бул улуттук өндүрүштүн көлөмүнүн азайышына алып келет. Башка жагынан, эгерде өкмөт товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү, сатып алуулардын көлөмүн көбөйтсө, запастардын пландаштырылбаган азайышы келип чыгат. Мындай жагдайда фирмалар же өндүрүштүн көлөмүн кеңейтишет, же бааларды көтөрүшөт. Ошентип, номиналдык да, реалдуу да туюнтмада улуттук өндүрүштүн өсүшү камсыз кылынат.

Демек, өкмөт жалпы суроо-талаптын өсүшүн стимулдаштыруу же кыскартуу менен улуттук продуктунун деңгээлин жөнгө сала алат.

Салыктар өкмөттүн колуна экономикага таасир тийгизүүчү экинчи аспапты берет. Салык ставкаларынын (өлчөмүнүн) деңгээлин жогорулатуу учурунда үй чарбасынын карамагында кала турган чоңдук азаят. Бул керектөөнүн кыскарышына, демек жалпы суроо-талаптын азайышына алып келет. Ал товардык-материалдык запастардын пландаштырылбаган топтолушунун себеби болуп эсептелет. Фирмалардын ага жооп кайтарышы болсо жогору жакта сүрөттөлдү. Салык өлчөмүнүн төмөндөшү тескерисинче таасир тийгизет. Болжолдуу түрдө киргизүүнүн жана чыгаруунун фискалдык механизми ушундайча иштейт.

Өткөөл экономикада өкмөттүн эң маанилүү функциясы (аткаруучу иши) экономиканы турукташтыруу, башкача айтканда, иш менен толук камсыз кылууну да, баалардын туруктуу деңгээлин да камсыз кылууда экономикалык өсүшкө жардамдашууда турат.

Фискалдык саясат ириде мамлекеттик бюджет аркылуу жүргүзүлөт.

Кыргыз Республикасынын 1994–2010-жылдардагы мамлекеттик бюджетти

Көрсөткүчтөр	1994-ж.	2004-ж.	2008-ж.	2010-ж.
млн сом				
Кирешелер	1896,1	18335,9	45 479,5	58 013,2
Чыгымдар	2817,7	18841,7	43 914,8	68 781,1
Бюджеттин тартыштыгы (-), ашыктыгы	-921,6	-505,8	1564,7	-10 767,9
ИДПге карата % менен				
Кирешелер	15,8	19,5	24,5	27,3
Чыгымдар	23,4	20,0	23,7	32,4
Бюджеттин тартыштыгы (-), ашыктыгы	-7,7	-0,5	0,8	-5,1

Кыргызстандын мамлекеттик бюджетти жылдан жылга өсүүдө. 2010-жылы 1994-жылга салыштырганда анын кирешелери 30,5 эсе көбөйгөн. Бюджеттин кирешелериндеги салыктардын көлөмү да өсүүдө. Ошого карабастан көп учурларда кирешелер боюнча пландын аткарылбай калышы белгилеп кетүү зарыл. Мындай ахвалдын себеби чарба жүргүзүүчү субъектилердин өз кирешелерин салык төлөөдөн жашырып калышынын күчөшүндө. Статистикалык маалыматтар боюнча, салыктардын 25–30% и көмүскө жана расмий эмес экономиканын болушунан улам жыйналбай жатат.

Салыктардын бюджетке түшпөй жатышынын негизги себептеринин дагы бири: өз ара төлөөлөр; өзүн актап албай жаткан ишканалардын санынын кыйла көптүгү; калктын кирешесинин аздыгы.

Бюджеттин кирешелеринде байкаларлык ролду гранттар жана тышкы финансылоо ойнойт. Бардык тышкы булактардан алынган кирешелер, негизинен мурда алынган кредиттер үчүн берүүгө жумшалат.

Биз талдаган мезгилдеги бюджеттин чыгымдары да өсүүдө (24,4 эсе). Каражаттардын басымдуу бөлүгү (мисалы, 2010-жылы – 48,8%) социалдык-маданий чөйрөгө багытталган. Ушуга карабастан, бул чыгымдар билим берүү жаатындагы талаптарды толугу менен канааттандыра албай келе жатат. Чектелген ресурстардын айынан тандоо маселеси дагы өзүнө көңүл бурдурууда. Чыгымдардын багыттарынын ичинде башкарууга кетүүчү

Бюджет (англ. budget – капчык) – 1) мамлекеттин кирешеси менен чыгымын белгилүү мөөнөткө бөлүштүрүп жазуу; мыйзам менен бекитилет; 2) мамлекеттин, мекеме же айрым адамдын болочок кирешеси менен чыгымынын болжолдуу эсеби.

Мамлекеттик бюджет – мамлекеттин борбордоштурулган акча фондун пайдалануу жана түзүүнүн негизги финансылык планы, негизинен рыноктук эмес мүнөздөгү тейлөөлөрдү көрсөтүү аркылуу жана алынган кирешелерди, биринчи кезекте экономиканын башка секторлорунун салык салуу системасы аркылуу кайра бөлүштүрүү негизинде мамлекеттик башкаруу иштеринин аткарылышын камсыз кылат. Мамлекеттик бюджет республикалык жана жергиликтүү бюджетти бириктирет.

Бюджеттик система – экономикалык байланыштарга, мыйзамдуу нормаларга негизделген жана ага өз алдынча бөлүк болуп кошулуучу бюджеттердин (республикалык, жергиликтүү) жыйындысы. Бюджет системасынын сапаты өлкөнүн социалдык-экономикалык түзүлүшүнө, ал эми аны уюштуруу мамлекеттин формасына, администрациялык түзүлүшүнө байланыштуу болот. Бюджет системасынын бирдиктүүлүгүн төмөндөгүлөр камсыздайт: бирдиктүү мыйзамдык базасы жана бюджет документинин формасы; бирдиктүү бюджет классификациясы (кирешелердин жана чыгымдардын милдеттүү түрдө топтоштурулушу); бюджеттердин жогоркусунан тартып төмөнкү деңгээлине чейинки зарыл статистикалык жана бюджеттик маалыматтарды берип тургандыгы жана бирдиктүү акча системасы. Бюджеттердин өз алдынчалыгы кирешенин менчик булактарынын болгондугу жана алардын пайдалануу багыттарын аныктоо укугу менен камсыз кылынат. Бюджеттердин бардык деңгээлдеринде балансталышы бюджеттик-финансы саясатынын зарыл шарты болуп саналат.

Бюджет жылы – мамлекеттик бюджетти түзүү, бекитүү жана аткарылышы мыйзам менен белгиленген бир жылдык мөөнөт.

Бюджет дефицити (тартыштыгы) – мамлекеттик бюджет чыгымынын кирешеден ашып кетиши.

Бюджет кирешелердин келип түшүүсүн божомолдоп баалоонун негизинде жана аймактык экономикалык жана социалдык өнүгүшү боюнча иш-аракеттеги мыйзамга жана бекитилген мамлекеттик, региондук программаларга ылайык иш-чараларды финансылуу жумшалган бюджеттик бөлүнгөн акча каражаттарын керектөөлөргө негизделип калыптанат. Республиканын бюджетти Кыргыз Республикасынын укуктук-демократиялык мыйзамы, ал эми жергиликтүү бюджет жергиликтүү деңгээлдеги кеңештердин чечимдери менен бекитилет.

каражаттардын салыштырма салмагы өзгөчө көп экени баяндалат. Демек, билим берүүгө, илимди өнүктүрүүгө каражатты көбөйтүүнү башкаруу аппаратын кыскартып, чыгымын азайтуу менен чечсе болот деген ойду айтууга тийишпиз. Силер да муну ойлонгула. Балким башкача дагы бир жолун табарсыңар.

«Башкаруу чыгымдарын азайтуу керек», – деген пикир өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасынан да көрүнүп турат. Европалык өлкөлөрдө, мисал келтирсек, башкаруу чыгымы бюджеттин 3–5% ин гана түзөт. Башкаруудагы чыгым эч кандай товар өндүрбөйт, ал чыгымдар «өндүрүмсүз чыгым» деп аталат. Ошондуктан, үй чарбасында болобу, фирмада болобу же жалпы өлкөдө болобу ар дайым аны азыраак көлөмдө пландаштырып, бюджеттеги салыштырма салмагын кичирейтүүгө умтулушат.

Биз талдаган мезгилде Кыргызстанда бюджеттик чыгымдарды кыскартуу көбүрөөк өлчөмдө билим берүүнүн, илимдин, саламаттыкты сактоонун жана социалдык камсыз кылуунун эсебинен жүргүзүлдү. Алсак, 1996-жылы алардын бюджеттин чыгымындагы салыштырма салмагы 55% болсо, 2010-жылы – 48,8% ти түзгөн. Ал эми мамлекеттик башкарууга кеткен чыгымдар ошол эле жылдары 10% тен 24,2% ке чейин өскөн.

2.1-диаграмма

2008-жылдагы бюджеттин чыгымдары структурасы

Чет өлкөлөрдөн мурда алынган кредиттерди төгүп берүүнүн мөөнөтү келгендигине байланыштуу республиканын бюджетинен тышкы жана ички карызды башкарууга бир топ чыгымдар

кетүүдө. Тыштан карыз алуу дагы эле уланууда. Ошентип бир жагынан республиканын экономикалык коопсуздугуна белгилүү коркунуч келип чыгууда.

Бюджеттин кирешелери менен чыгымдарынын айырмасы, анын тартыштыгы, биз талдаган мезгилде бир топ азайган жана 2010-жылы ИДПнин 5,1% ин түзгөн. Ал эми 2008-жыл бюджеттин 1564,7 млн сомго ашыктыгы менен аяктаган. 1994-жылдан баштап бюджеттин тартыштыгы негизинен гранттардын, каржылоонун ички жана тышкы булактарынын эсебинен жабылып келатат. Ички булактарынын курамында Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын кредиттери негизги орунду ээлейт. Фискалдык саясат Кыргызстанда бир топ ийгиликке жетишүү менен бирге, келечекте кыйла реформалоого муктаж. Эми анын стратегиясына токтотолу.

Фискалдык кайра жаңылануунун стратегиясы

2001-жылдын 26-июнунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны Кыргыз Республикасында Салык саясатын өркүндөтүү концепциясын кубаттаган. Анда ошол мезгилдеги Кыргыз Республикасынын салык саясатына, салык чөйрөсүндө жүргүзүлүп жаткан реформаларга баа берилип, салыкты администрациялоону өркүндөтүүнүн андан аркы жолдору, бардык чарба субъектилерине бирдей шарт түзүп берүү, бюджеттин киреше бөлүгүн көбөйтүү аныкталган.

Ошону менен бирге салык реформасынын андан аркы жакшырышына багытталган Өкмөттүн чечимдери 2006-жылдан баштап ишке киргизилген. Ага төмөндөгүлөр кирет:

1. Чарба субъектилеринин салык салуу базасын кеңейтүү менен салык боюнча түйшүктөрүн азайтуу максатында таза кирешеге салык 10% өлчөмүндө бекитилген.

2. Иштин чакан түрү менен эмгектенген субъектилерге жөнөкөйлөштүрүлгөн салык салуу системасын (патенттин негизинде же туруктуу бекитилген төлөөнү) киргизүү.

3. Салыкты администрациялоону жакшыртуу жана күчөтүү. Салык жана бажы органдарын башкарууну өркүндөтүү, кыйыр салыктарды эсепке алуунун бирдиктүү системасын түзүү.

4. Салык салуудагы диспропорцияларды жоюу жана экономика боюнча эмгектенген субъектилерге бирдей шарт түзүү.

5. Жагымдуу инвестициялык климатты, капитал рыногун жана ишкердүүлүктү өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү.

6. Экономиканын көмүскө секторун ачыкка чыгаруу (легализациялоо).

7. Чарба субъектилеринин карыздарын кайра структуралаштыруу.

8. Рынок мамилесине байланышпаган салыктарды (автомобиль жолдорун пайдалангандыгы үчүн салыкты, өзгөчө кырдаалдардын алдын алууга, аларды жок кылууга жумшалуучу каражаттарга салынуучу) бара-бара алып салуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндөгү сунуштарды кылдаттык менен анализдөө жана аларды сунуш кылуу, ушуга байланышкан чыгымдардын ордун толтуруу булактарын аныктоо.

9. Кенди пайдалануу боюнча салык салууну киргизүү (минералдык-сырьё базаларын өнүктүрүүгө бөлүнгөн каражаттарды алып салуу менен).

10. Кыймылсыз мүлк салыгын эсептөө жана анын төлөнүшүн көзөмөлдөө механизмдин оперативдүү түрдө киргизүү боюнча зарыл иш-чараларды даярдоо жана аны кабыл алуу (мүлктү баалоо иш-чараларын эске алуу менен).

11. Жоюлуу (банкрот болуу) учурунда субъектилерге салык салууну өркүндөтүү боюнча сунуш даярдоо жана аны ишке киргизүү.

12. Ишкердик субъектилерине салык салуунун жөнөкөйлөштүрүлгөн системасын өркүндөтүү. Ал үчүн:

- «Ишкердик субъектилерине салык салуунун жөнөкөйлөштүрүлгөн системасы жөнүндөгү» мыйзамдын аткарылышынын натыйжасын анализдөө жана анын артыкчылыгын арттыруу боюнча сунуш киргизүү;

- патенттин негизинде сөзсүз түрдө салык салынуучу иштин түрлөрүн кеңейтүү жана аны иштин кошумча түрлөрүнө таратуу (мисалы, шаарда микроавтобустар менен жүргүнчүлөрдү ташуу, кафе, бар жана коомдук тамактануунун дагы башка майда точкалары);

- патенттин негизинде салык салуунун учурдагы (ыктыярдуу) системасын өркүндөтүү боюнча сунуштарды анализдөө жана ишке киргизүү.

13. Айрым категориядагы адамдарга кошумча нарк салыгы (КНС) боюнча берилген жеңилдиктерди алып салуу жөнүндө сунуш даярдоо жана аны ишке киргизүү.

14. Салык мыйзамын андан ары өркүндөтүү боюнча сунуштарды даярдоо жана аларды Жогорку Кеңешке сунуш кылуу. Бул сунуштардын максаты юридикалык жактардын жана жеке адамдардын кирешелеринин эсебин алууну бузгандыгы, мый-

замсыз жүгүртүүлөр жүргүзгөндүгү, карыздарды төлөбөгөндүгү, кирешелер боюнча органдардын мыйзамдуу талаптарын аткарганандыгы үчүн жоопкерчилигин күчөтүү болуп саналат.

Фискалдык органдарда функциялык жана структуралык өзгөртүүлөрдү дагы жүргүзүү зарылчылыгы бар.

2005-жылга чейин Кыргыз Республикасында фискалдык реформанын стратегиясын жүзөгө ашыруу максатында Өкмөттүк комиссия жана реформанын багыттары боюнча атайын жумушчу топтор түзүлгөн. Ал топторго Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин, салык, бажы жана Социалдык фонд органдарынын жана башка ведомстволордун өкүлдөрү киргизилген.

Фискалдык реформанын стратегиясын ишке ашыруу үчүн юридикалык жактардын бирдиктүү каттоо базасын түзүү жана юридикалык жактарды (коммерциялык ишканаларды) «бир терезе» принциби боюнча каттоо механизмдин киргизүү жүзөгө ашырылууда.

Юридикалык жактарды мамлекеттик каттоонун сунуш кылынып жаткан механизмдин киргизүү төмөндөгү себептер боюнча зарыл.

Юридикалык жактарды мамлекеттик каттоонун азыркы кездеги системасы өтө татаал, бирин экинчиси кайталайт, зарыл процедуралар узакка созулат, көп чыгымдарды талап кылат. Мисалы, каттоонун азыркы системасы боюнча юридикалык жак адегенде Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин органдарынан мамлекеттик каттоодон өтүүгө милдеттүү, андан кийин статистика органдарынын каттоосунан, анан аймактык салык органдарынын каттоосунан, акырында Социалдык фондунун каттоосунан өтүш керек.

Сунуш кылынып жаткан механизм бир гана органдын каттоосун көздөйт.

Бул учурда Минфиндин органдары (салык инспекциялары) статистика жана социалдык фонд органдарына юридикалык жак жөнүндөгү каттоо боюнча зарыл болгон маалыматтарды өз алдынча жиберешет.

Мындан тышкары, коммерциялык мекемелерди (алардын филиалдарын, өкүлчүлүктөрүн) каттоо функцияларын салык органдарына берүү салык жана бажы мыйзамдарын бузуучу чарба субъектилерин көзөмөлдөөнү күчөтөт, бул болсо жалган ишкерлер жана көмүскө бизнес фактылары менен майнаптуураак күрөшүүгө мүмкүндүк берет.

Эсеп-кысап системасын реформалоо

Салыкты бирдиктүү администрациялоону, ири салык төлөөчүлөр тарабынан салык менен төлөмдөрдүн төлөнүшүн эсепке алууну жана көзөмөлдөөнү жүзөгө ашыруу максатында, ири салык төлөөчүлөр менен тышкы экономикалык иштин (ТЭИ) катышуучуларын көзөмөлдөө уюму түзүлгөн.

Анын милдети ири салык төлөөчүлөрдүн иштерин түздөн-түз көзөмөлдөө (салыктар боюнча айрым карточкалардын түзүлүп толтурулушун, бухгалтериялык жана салыктар боюнча отчетторду, декларацияларды жана расчётторду кабыл алуу жана анализдөө, салык боюнча текшерүү жүргүзүү ж. б.) кирет. Мындан тышкары ири салык төлөөчүлөр боюнча кыйыр салык учётунун бирдиктүү системасын киргизүү да өтө маанилүү.

Көзөмөлдөөнүн аталган механизмдин киргизүү ири салык төлөөчүлөр тарабынан – ТЭИге дайыма катышуучулар тарабынан, кыйыр салыктардын бирдиктүү эсеп-кысап системасын жүргүзүүгө мүмкүндүк берет жана ири салык төлөөчүлөрдү салык боюнча администрациялоонун майнаптуулугун жогорулатат. Салык боюнча бюджетке түшкөн каражаттардын 50% тен көбүрөөгүн мына ушул ири салык төлөөчүлөр төгөт.

Чарба субъектилеринин кирешелерин учётко алуу системасын, финансылык учёттун жана товар өндүрүүнүн дайыма жүрүп турушун реформалоо максатында, кошумча нарк салыгы (КНС) боюнча счёту-фактураларды өтө жоопкерчиликтүү бланк катары киргизүүнүн Балтика боюндагы өлкөлөрдөгү (Латвия, Литва) мыкты натыйжа берген тажрыйбаларын эске алып (бул өлкөлөрдө КНСти төлөө боюнча көзөмөлдөөнүн аталган системасын киргизүү КНСтин бюджетке түшүшүн биринчи эле жылдары 50% ке көбөйтүүгө мүмкүндүк берген), Кыргыз Республикасынын бардык аймагында чарба субъектилери тарабынан КНС боюнча счёту-фактураларды өтө жоопкерчиликтүү бланк катары сөзсүз түрдө колдонуу киргизилген.

Ошондой эле акциз маркаларынын жана счёту-фактуралардын учётун алуу жана көзөмөлдөө да борборлоштурулган. Бул чаранын негизги максаты берилген счёту-фактураларды учётко алуунун бирдиктүү базасын түзүү болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү счёту-фактураларды даярдоо боюнча тендер өткөргөн. Ал счёту-фактуралар азыр аймактык мамлекеттик салык инспекцияларына (МСИлерге) салык төлөөчүлөргө берүү үчүн жөнөтүлгөн. Бүгүнкү күндө республи-

кадагы бардык аймактык салык кызматтары счёту-фактуралар менен камсыз кылынган. Бардык региондордо компьютерлер бар, кызматкерлер менен счёту-фактураларды колдонуу боюнча кеңешмелер өткөрүлүп турат.

Кошумча нарк салыгы КНС боюнча счёту-фактуралардын учётун алуу жана көзөмөлдөө системаларын киргизүү ар кандай алдамчылык менен байланышкан КНС боюнча бюджеттин жоготууларын азайтууга мүмкүндүк берет. Мындай болгон кезде КНС боюнча счёту-фактуралардын бланктары көмүскө экономиканы ачыкка чыгаруу (легализациялоо) жана контрабанда менен күрөшүү үчүн натыйжалуу курал болуп эсептелет. Мындан тышкары, КНС боюнча счёту-фактураларды киргизүү субъектилерди салык боюнча жана кайчылаш текшерген кезде салык инспекторлору тарабынан кызмат абалынан кыянат пайдалануу фактыларын азайтууга мүмкүндүк берет. Мына ушулардын бардыгы акырында салыктын, өзгөчө КНСтин, бюджетке түшүшүн көбөйтөт.

КНС боюнча счёту-фактуралардын кыймылын учётко алуу жана товарлардын агымына көз салуу үчүн компьютердик техника алынып, алар облустук, райондук жана шаардык салык кызматтарына орнотулган.

КНС боюнча счёту-фактуралардын кыймылын көзөмөлдөө алууну жүзөгө ашыруу боюнча атайын Программалык камсыздоо иштелип чыккан.

Бул механизм КНСтин салык төлөөчүлөр тарабынан төлөнүшүн көзөмөлдөөнү күчөтүүгө мүмкүндүк берип, КНС боюнча жасалма счёту-фактураларды колдонууну толук жок кылат. Булардын бардыгы субъектилердин жашыруун, көмүскө айлантууларын көзөмөлдөөнү күчөтүүгө мүмкүндүк берет.

Улуттук мыйзамды өркүндөтүү багыттары жана фискалдык мыйзамды аткаруу кезинде администрациялоону өркүндөтүү жолдору

Кыргыз Республикасынын чарба субъектилеринин тышкы экономикалык иштерин күчөтүү үчүн жагымдуу шарт түзүү жана түз инвестицияларды өлкөнүн экономикасына тартуу максатында «Бажы процедураларын жөнөкөйлөштүрүү жана шайкештештирүү жөнүндөгү» жаңыланган Эл аралык конвенциянын стандарттык эрежелеринин базасында Кыргыз Республикасынын Бажы кодексинин жаңы редакциясы иштелип чыкты.

Бажы кодексинин негизин өз алдынча баалоо, арасынан тандап алып текшерүү, чыгаргандан кийин текшерүү сыяктуу азыркы кездеги бажы процедураларын колдонуу жөнүндөгү жаңы эрежелер, ошондой эле бажылык документтерди жөнгө салууну, Кыргыз Республикасынын бажы чек арасы аркылуу өтүүчү товарлар менен транспорт каражаттарын көзөмөлдөөнү бир кыйла жеңилдетүүчү эрежелер түзөт.

Бажы кодексин иштеп чыгып даярдоодо анын эрежелерин төмөндөгүлөр менен айкалыштыруу маселелери каралгандыгын белгилей кетүү керек:

- салык мыйзамына киргизилүүчү өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен, тагыраак айтканда, бажы режимин колдонгон кезде салык салуу маселелери менен товарлар жана транспорт каражаттары бажы чек арасынан өткөрүлгөн кезде салык төлөө маселелерин, салык жана бажы төлөмдөрүн эсептөө тартибин, ашык төлөнгөн бажы төлөмдөрү менен салыктардын суммасын кайтарып берүүнү салык мыйзамына ылайык келтирүү;

- техникалык жактан тартипке келтирүүнүн негизин түзгөн маселелер менен. Бул маселелерге тышкы соода иштери жүргүзүлгөн кездеги Кыргыз Республикасынын кызыкчылыгын коргоо боюнча чаралар, лицензия берүү, квота, экспорттук көзөмөлдөө чараларынын системасы, Кыргыз Республикасынын бажы чек арасы аркылуу өткөрүлгөн кездеги товардын коопсуздугу боюнча стандарттар менен талаптарга туура келүүнүн сөзсүз түрдөгү ырастоолору, дагы башка тыюу салуулар жана чектөөлөр кирет;

- лизинг боюнча мыйзам менен буга лизинг предметин түзгөн товарлар менен транспорт каражаттарын өткөрүү жана пайдалануу кирет.

Салык төлөөчүлөрдүн финансылык-экономикалык абалын турукташтыруу жана колдоо, эсептелген салык, процент, финансылык жана айыптык санкциялар боюнча карыздарды эсептеп чыгарып салуу жолу менен бюджетке болгон карызынан толук кутулушуна өбөлгө түзүү үчүн Кыргыз Республикасынын «Эсептелген салык, процент, финансылык жана айыптык санкциялар боюнча карыздарды реструктуризациялоо жөнүндөгү» мыйзамы иштелип чыккан.

2003-жылдын 10-январында «Кыргыз Республикасынын Салык кодексине өзгөртүүлөр менен толуктоолор киргизүү жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын № 3 мыйзамы кабыл алынып, анда импорттолгон дары-дармектер үчүн КНСТИ алып салуу каралган.

Кыргыз Республикасынын казыналыгын (КРК) өркүндөтүү боюнча Республикада 1994-жылдан тартып казыналык иш жүргүзүлүп келе жатат. Ал эл аралык валюта фондунун (ЭВФтин) талабы боюнча түзүлгөн инновациялык багыт болуп саналат. Анын үстүнө өнүккөн өлкөлөрдүн дүйнөлүк тажрыйбасы да Финансы министрлигинде ушул сыяктуу структуралык бөлүмдүн зарыл экендигин көрсөттү, өткөөл мезгил ичинде Казыналыктын системасын өркүндөтүү боюнча өтө көп жумуш аткарылды. Казыначылар тарабынан аткарылуучу иш мамлекеттик жана жергиликтүү бюджет, бюджеттик мекемелер үчүн да, бюджетти алда канча натыйжалуу аткаруу үчүн да салыктык инспекцияларга абдан зарыл экендиги айдан ачык болуп калды. Ушундай эле Казыналыктын региондук бөлүмдөрүнөн Борбордук казыналыкка, андан кийин Финансы министрлигинин өзүнө ырааттуулук менен мамлекеттик бюджеттин киреше жана чыгаша бөлүгү боюнча күндөлүк маалыматтар агып келип турат.

Азыркы мезгилде Казыналык өз укуктарынын чегинде мамлекеттик финансылык активдерди сатуудан, анын ичинде менчиктештирүү операцияларынан алынган каражаттарды бюджетке чегерүүнү да жүзөгө ашырат. Ошондой эле мамлекеттин финансылык активдерин башкарууга, анын ичинде ишканаларга берилген кредиттерге жана аларды тындырууга да жооп берет.

Казыналык Кыргыз Республикасынын консолидацияланган фондун түзөт. Укук боюнча мамлекетке таандык болгон улуттук жана чет өлкөлүк валюталардагы бардык кирешелүү түшүүлөр – салыктык эмес түшүүлөр, трансферттер, кредиттик жана мамлекеттик фонддор ошондой эле мамлекеттик кирешелердин ар кандай башка түрлөрү токтоосуз түрдө ошондой эле толугу менен Консолидацияланган фондго багытталат.

Казыналык республикалык бюджет жөнүндө мыйзамга жана кирешелерди ар кандай бюджеттердин ортосунда бөлүштүрүүнү жөнгө салган башка мыйзамдарга ылайык салыктык кирешелерди бөлүштүрүү үчүн жооп берет. Казыналык тарабынан мамлекеттик бюджеттин кирешелеринин түшүшүн жана Кыргыз Республикасынын бюджеттик системасынын ар кандай деңгээлдеги бюджеттеринин ортосунда бөлүштүрүлүшүн эсепке алуу «Кыргыз Республикасында бюджеттик укуктун негизги принциптери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 11.06.1998-ж. №78 мыйзамына, «Кыргыз Республикасынын негизги жоболору жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 28.05.1994-ж. №1553-ХII мыйзамына ылайык жүзөгө ашырылат. Ошондой эле түшкөн кирешелер Казыналыктын бөлүмдөрү тарабынан Кыргыз Респуб-

ликасынын салыктык жана бюджеттик мыйзамдарына ылайык ар кандай деңгээлдеги бюджеттердин ортосунда тиешелүү финансылык жылга өз алдынча башкаруу органдарынын токтомдоруна ылайык бөлүштүрүлөт.

Мамлекеттик бюджеттин кирешелерин аналитикалык эсепке алуу, салыктардын, жыйымдардын жана башка милдеттүү төлөмдөрүн, алардын түрлөрү боюнча Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги бекиткен кирешелер менен операцияларды жүргүзүү боюнча убактылуу классификациялык структурага ылайык жүзөгө ашырылат.

Жогоруда келтирилген Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен 2002–2005-жылдарда Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигин реформалоонун концепциясы бекитилген. Концепциянын негизги максаттарынын бири Казыналык тарабынан жүзөгө ашырылуучу функцияларды тартипке келтирүү аркылуу мамлекеттик финансыларды башкаруунун натыйжалуу системасын түзүү болуп саналат. Ушул багыттагы фискалдык реформанын стратегиялык милдеттери мыйзамдык базаны өркүндөтүү, салыктык, салыктык эмес төлөмдөрдү жана башка ресурстарды администрациялоонун, мамлекеттик бюджеттин бардык кирешелерин сапаттуу болжолдоону жана талдоону жакшыртуу жана күчөтүү болуп саналат.

Мына ошентип фискалдык саясат Кыргыз Республикасынын макроэкономикалык саясатынын эң башкы багыттарынын бири болуп калды.

Мамлекеттик бюджеттин келечектеги божомолу

Төмөн жактагы маалыматтар 2035-жылга чейинки ресурстук болжолдоолорду белгилейт. Алар салык саясатындагы өзгөрүүлөр мезгилинде бюджеттин бул булагын кеңейтүү менен көлөмү өсө тургандыгын божомолдоону камтыйт. Андан тышкары, кезектеги ресурстардын жана өнүгүү бюджетти менен жеке инвестициялардын салыштырма өзгөрүшүн мүнөздөйт. Келечекте экономиканын өсүшү негизинен жеке инвестицияларды көбөйтүүгө салмагын салат.

Ошентип, 2035-жылга мамлекеттик бюджеттин кирешелери ИДПге процент менен 28,5% ке чейин өсүш менен болжолдонот. Бирок, инфляциянын болжолдонуп жаткан деңгээлин көңүлгө алуу менен, келе турган жылдардын ичинде реалдуу кирешелердин деңгээлинде айрым төмөндөө күтүлөт. Ошого карабастан,

2035-жылга карата мамлекеттик кирешелердин реалдуу өсүшү болжолдонууда.

2.5-таблица

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин божомолу (ИДПге % менен)

	1990-ж. отчёт	1995-ж. отчёт	2000-ж. отчёт	2010-ж. отчёт	2035-ж. божомол
Жалпы бюджеттик кирешелер	35,8	17,0	16,1	27,3	28,5
анын ичинен: салыктан түшүүлөр	27,5	15,6	12,3	18,6	25,9
Жалпы бюджеттик чыгымдар	40,0	29,6	25,0	32,4	27,7
Тартыштык (дефицит)	-4,3	-11,5	-8,9	-5,1	0,8

Сырткы карыздардын деңгээлинин жогорулугу бюджеттин тартыштыгын акырындык менен кыскартууну мажбурлоодо. Мамлекеттик бюджеттин тартыштыгы 2000-жылы ИДПге карата 8,9% ти түзгөн болсо, 2001-жылы ал көрсөткүч 5,5%, 2004-жылы 0,5% болуп, 2008-жылы аны 0,1% ке чейин төмөндөтүүгө жетишилген. Бюджеттин тартыштыгын мындай кыскартуунун негизги максаты жеке секторго өсүштүн финансылык эркиндигин көбүрөөк берип, алардын инвестициялык мүмкүнчүлүктөрүн төмөндөтпөй кармап калууда турат. Ошол эле учурда мамлекеттик колдоо көрсөтүүлөр көтөрүлүп, мамлекеттин билим берүү, саламаттык сактоо жана социалдык жактан коргоо боюнча милдеттерин жигердүү аткарууга негиз болот.

Бюджеттин тартыштыгын кыскартуу өкмөт тарабынан салыкты реформалоо, аны жыйноону жакшыртуу менен бюджеттин кирешелерин көбөйтүү жана негизсиз жеңилдиктерди жоюу, элдин жакыр катмарына социалдык жактан коргоону даректүү жасоо, башкарууга кетүүчү чыгымдарды азайтуу аркылуу бюджеттик чыгымдарды төмөндөтүү жолдору аркылуу жетишилмекчи.

Ошентип республикалык бюджеттин финансылык ресурстарынын негизги көлөмү кезектеги мамлекеттик чыгымдарга жумшалып, экономиканын өсүш милдеттери жеке менчик секторуна акырындык менен ыйгарылууга багыт алды. Божомолдоо боюнча 2035-жылы жеке инвестициялардын көлөмү УДПнин 17,0% ин түзүүгө тийиш. Ошол эле учурда кезектеги мамлекеттик бюджеттин салыштырма салмагы ИДПге 28,5% ти түзүшү керек. Мындай болжол азырынча терең ишенимди туудура албайт, кандай болорун убакыт гана көрсөтө алат.

Мамлекеттин фискалдык саясатында келечекте дагы эле болсо салык маселеси чечүүчү ролду ойнойт.

Салык саясаты практикада натыйжалуу болушу үчүн мыйзам талаптарынын аткарылышын катуу тескөө керек экендигин белгилей кетүү зарыл. Эң жакшы деген саясат да эгерде салык төлөөчүлөр мыйзамды сакташпаса, пайдасыз болот. Ушуга байланыштуу мыйзам бузуучулар үчүн тиешелүү санкцияларды колдонуу камсыз кылынууга тийиш. Демек, жакшы администрациялык мыйзамга, убактылуу төлөй алышпаган салык төлөөчүлөр үчүн кийинчерээк төлөө системасына; төлөөгө күчү жетпеген же төлөөнү каалабагандардын товарларын конфискациялап алууга жана аларды аукциондордо сатууга (бааларды чектөөлөрсүз); начар ишканаларды жана уюмдарды банкрот деп жарыялоого жана жоюуга; салык төлөбөгөндөргө жана мыйзам бузгандарга бийлик тараптан өз убагында чара көрүлүшүнө жетишүү зарылдыгы бар.

Эркинен ажыратууну кошкондо, паракор чиновниктерге карата оперативдүү чаралар жана чоң санкциялар колдонулууга тийиш.

Ошондой эле салык төлөөчүнүн жогорку билимдүүлүгү зарыл. Алар өзүлөрүнүн милдеттенмелери жөнүндө билүүгө жана өзү менен иштешкен салык инспекциялары жөнүндө жетиштүү маалыматы болууга тийиш. Салыктарга окутуу мектептен башталып, коомдун жыргалчылыгы артышы үчүн салыктарды төлөө зарыл экендигине басым жасалууга тийиш. Буга жетишүү үчүн салык төлөөчүлөр коомдогу өкүм сүргөн коррупцияны эмес, жыргалчылыкты көрүүлөрү тийиш. Бул – узак жана татаал процесс, бирок ал зарыл. Салык салуу системасындагы өзгөчө тез-тез өзгөрүүлөр өндүрүшчүлөр менен ишкерлердин ишин бузат, ошондуктан, Өкмөт өзүнүн негизги саясатын мүмкүн болушунча туруктуу негизде жүргүзүшү эң маанилүү. Алгачкы убакта, айталы, 2–3 жылга продукцияны (товарлар, жумуш, кызмат көрсөтүүлөр) сатып өткөрүүдөн түшкөн пайдага салына турган бирдиктүү ишкердик салыкты киргизүү жөнүндөгү ишкерлердин өзүлөрүнүн сунуштарын карап чыгуу дурус болор эле. Мындай мамиленин бир катар анык практикалык артыкчылыктары бар, алар – эсептеп чыгаруунун жөнөкөйлүгү, кирешелерди жашырып калуу мүмкүнчүлүктөрүнүн азайышы. Андан соң, салык кызматтарынын натыйжалуулугу жогорулаган кезде, аудитордук фирмалардын жеткиликтүү тармагы түзүлөт, ишкерлердин цивилизациялуулугунун жана экономикалык сабаттуулугунун деңгээли өсөт, салыктарды жыйноонун көп каналдуу системасына кайрадан кайрылуу, албетте, өтө ийкемдүү жана так болот. Бир

сөз менен айтканда, биздин салык саясатыбыз кечиктирилбестен өркүндөтүүгө муктаж, бизге ийкемдүү, дифференциацияланган салык саясаты керек. Аны соңку жылдардагы салык салуу практикасын кылдат талдап чыгуу жана эсепке алуу менен так илимий негизде иштеп чыгуу зарыл.

Ошондой эле КМШ өлкөлөрү менен бажы процедураларын жөнөкөйлөштүрүү максатка ылайыктуу. Бажы союзун түзүү бул жагынан эң маанилүү кадамдардын бири болуп эсептелет. Бажы саясаты ишкерлердин иштиктүү жигердүүлүгүн жогорулатууга көмөктөшүүгө тийиш.

Салык саясаты – бул туруктуу өнүгүүнү каалаган ишкерлер үчүн да, өндүрүүчүлөр үчүн да ошол салык структурасынын ичинде өз ишин натыйжалуу пландаштыра алгыдай шарт түзүүчү саясат болушу абзел.

Салык-бюджет саясаты боюнча көнүгүү

Бюджетти пландоо

Бул милдетти аткарууда сиз өзүңүзгө жаккан гана бюджетти пландаштырасыз. Бул бюджетте сиздин учурдагы жана пландаштырып жаткан чыгымдарыңыз гана каралышы керек. Ушундай шартта төмөнкү таблицаны толтуруңуз.

Жумалык бюджет

Күтүлбөгөн кирешелер	Күтүлгөн чыгашалар
Ата-энелериңерден бериле турган акча _____	Дайыма болуучу чыгашалар (автобуска акча төлөө) _____
Өзүңөр таба турган акча _____	Дагы башка чыгашалар
Башка кирешелер _____	а) ..... _____
	б) ..... _____
	Силер каалап сатып алгыңар келген буюмдар (кассеталар, суусундук ж. б.) ..... _____
	Сактоого калтырылган акчаңар .... _____
Кирешелердин бардыгы _____	Чыгашалардын бардыгы _____

1. Силердин пландаштырылган кирешелериңер пландаштырылган чыгашаларыңарга, сактоого калтырган акчаңарды кошкондогу суммага барабар бекен? Текшергиле.

_____

2. Эгерде теңдик болбосо, ойлонгула бюджеттиңерди теңдештириш үчүн кандай кадамга барасыңар? (Альтернативалык нарк түшүнүгүн кандайча колдонсоңор болот?).

3. Азыркы силер түзгөн бюджет – бюджеттин өтө эле жөнөкөй түрү. Силер окууңарды бүткөндөн кийин балким кирешелер да, чыгашаңар да бир топ көлөмдүү болушу мүмкүн.

А) Өзүнчө баракка жазып тактап көргүлө, силер чоң киши болгондо азыркыга салыштырганда дагы кандай кошумча чыгымдар пайда болушу мүмкүн.

Б) Ойлонуп көргүлөчү, 10 жылдан кийин кандай шартта жашагыңар келет. Кийинки беттеги таблицада берилген чыгымдар менен кирешелерди байкап, силердин жөндөмдүүлүгүңөргө жана каалоолоруңарга ылайыктуу бюджетти түзүп чыккыла (Баалар жана айлыктар өлкөдө өзгөрүлбөйт деп эсептейли).

В) Жергиликтүү гезит, жарнама ж. б. булактардан пайдаланып, үй, машина ж. б. ири чыгымдар силерге канчага турарын аныктагыла.

Г) Силердин бюджетти теңдештириш үчүн кандай көлөмдөгү киреше керек болот? Азыркы айлыктарды карап көргүлө: жалпы экономика боюнча – 7037 сом; айыл чарбасында – 4392 сом; тоокен казуу өнөр жайында – 8204 сом; иштетүүчү өнөр жайында – 11341 сом; курулушта – 8131 сом; финансы ишинде – 20182 сом, мамлекеттик башкарууда – 9669 сом. Силер тандап алган кесибинер, келечекте өзүңөргө жаккан турмуштун жашоо шартын камсыз кыла алабы?

Үй-бүлөлүк бюджет

Бир айлык чыгымдар

Тамак-аш	эт, май, сүт, күрүч ж. б.	
Турак-жай	<ul style="list-style-type: none"> • менчикке салык • коммуналдык кызмат төлөмдөрү • турак-жай ээсинин камсыздандыруусу • пайдалануу чыгымдары жана жеңил ремонт • калгандары 	_____
Транспорт	<ul style="list-style-type: none"> • машинага акча төлөө • бензин жана майлоочу май • пайдалануу чыгымдары • камсыздандыруу 	_____
Кийим	<ul style="list-style-type: none"> • жаңы сатып алуулар • химиялык тазалоо • кир жуудуруу 	_____

Медициналык тейлөө	<ul style="list-style-type: none"> • камсыздандыруу төлөмү • дарылар • тиш жуугучтар, самын 	_____
Жеке керектөөлөр	<ul style="list-style-type: none"> • чөнтөк чыгымы • оюн-зоок • эс алуу • китеп сатып алуу • калгандары 	_____
Салыктар	<ul style="list-style-type: none"> • киреше салыгы • жергиликтүү салык • социалдык камсыздандыруу салыктары 	_____
Сактоолор	• (айлыктан 10%)	_____
Камсыздандыруу	• өмүрүн камсыздандыруу	_____
Бардыгы		_____
Бир айлык жалпы киреше		_____
Ашыгы же кети	+ же -	_____

Кошумча окуу

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетти

1) Мамлекеттик бюджет – мамлекеттин борбордоштурулган акча фондун пайдалануусунун жана түзүүсүнүн негизги финансылык планы. Негизинен рыноктук эмес мүнөздөгү тейлөөлөрдү көрсөтүү аркылуу жана биринчи кезекте экономиканын башка секторлорунун салык салуу системасы аркылуу алынган кирешелерди кайра бөлүштүрүүнүн негизинде мамлекеттик саясатты жүргүзүүдө башкаруу иштеринин аткарылышын камсыз кылат. Мамлекеттик бюджет республикалык жана жергиликтүү бюджетти бириктирет.

Мамлекеттик бюджеттин кирешелери беш негизги булактан алынат: мамлекеттик бирдиктер тарабынан алынуучу салыктар жана башка милдеттүү трансферттер; активдерге ээ болуудагы менчиктен түшкөн киреше; товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү тейлөөлөрдү сатуу; башка бирдиктерден алынган ыктыярдуу трансферттер; финансылык эмес активдерди сатуудан түшкөн киреше.

Салыктык кирешелер жеке адамдардын жана юридикалык жактардын кирешесинен (жүгүртүүдөн) түшкөн милдеттүү акысыз, кайтарылгыс төлөөлөрдү камтыйт; чогултууларды, бажы алымдарын же башка бардык милдеттүү төлөөлөрдү, ошондой эле, салык мыйзамын бузгандыгы үчүн бюджеттин пайдасына төгүлүүчү айыптарды жана туумдарды (пеняларды) камтыйт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетти

	2009		2010	
	млн сом	ИДПге карата % менен	млн сом	ИДПге карата % менен
Киреше	55669,4	27,6	58013,2	27,3
Операциялык ишмердиктен түшкөн киреше	55357,4	27,5	57384,5	27,0
Салыктан түшкөн киреше	36097,8	17,9	39365,1	18,6
ашык ичинен:				
жеке адамдар – Кыргыз Республикасынын резиденттери төлөгөн киреше салыгы	3468,8	1,7	3788,9	1,8
адамдардын – Кыргыз Республикасынын резиденттери эместердин кирешелерине салык	452,7	0,2	618,1	0,3
пайда салыгы	1735,6	0,9	1931,6	0,9
патенттин негизиндеги салык	1688,6	0,8	1492,7	0,7
«Кум-Төр» кен казуу ишканасынын дүң кирешесинин салыгы	1942,4	1,0	4364,0	2,1
менчиктен түшкөн салык	1385,5	0,7	1664,1	0,8
кошумча нарк салыгы	13467,4	6,7	14602,0	6,9
Кыргыз Республикасынын аймагында өндүрүлгөн товарлар менен тейлөөлөрдүн КНС	4588,3	2,3	4232,0	2,0
Кыргыз Республикасынын аймагына алынып келинген товарлардын КНС	8879,1	4,4	10370,0	4,9
акциз салыгы	1668,6	0,8	1689,3	0,8
Кыргыз Республикасынын аймагында өндүрүлгөн товарлардын акциз салыгы	506,5	0,2	520,8	0,2
Кыргыз Республикасынын аймагына алынып келинген товарлардын акциз салыгы	1162,0	0,6	1168,5	0,6
эл аралык соодадан жана операциялардан түшкөн салык	4138,9	2,1	4350,1	2,11
Алынган расмий трансферттер	10201,1	5,1	7022,1	3,3
Салыктан тышкары киреше	9058,4	4,5	10997,3	5,2

Салык эмес түшүүлөргө бардык төлөнүүчү, төлөнбөөчү түшүүлөр кирет; менчиктен жана ишкердик ишмердиктен түшкөн кирешелер, мамлекеттик бийлик органдары жана бюджеттик мекемелер тарабынан акы төлөнүүчү тейлөөлөрдү көрсөтүүдөн түшкөн каражаттар (атайын каражаттар), ошондой эле, айыптардан, санкциялардан түшкөн жана салык мыйзамына тиешеси жок башка төлөөлөрдөн түшкөн кирешелер кирет.

Мамлекеттик бюджеттин чыгымдарына акы төлөнүүчү (башкача айтканда, бир нерсени алмашууга төлөнгөн) же акысыз болгондугуна жана кайсы максат үчүн – операциялык ишмердикти өткөрүү же финансылык эмес активдерди сатып алуу максат менен ишке ашырылып жаткандыгына карабастан, бардык кайтарылгыс төлөөлөр кирет.

Чыгымдар төмөнкү багыттар боюнча түзүлөт: экономикалык ишмердикке байланыштуу мамлекеттик төлөөлөрдү (өнөр жай, айыл чарба, курулуш, байланыш ж. б.) каржылоого; социалдык маданий чөйрөнү (билим берүү, эс алуу, маданият жана дин, саламаттык сактоо, социалдык коргоо, турак жай-коммуналдык тейлөөлөр) каржылоого жана жалпы багыттагы мамлекеттик кызматтар, коргоо, коомдук тартипти жана коопсуздукту каржылоого, айлана-чөйрөнү коргоого; финансылык эмес активдерди сатып алууга.

Бюджеттик тартыштык – бюджеттин чыгымынын кирешеден ашык өлчөмү.

Бюджеттик ашыктык (профицит) – бюджеттин кирешесинин чыгымынан ашык өлчөмү.

2) Үй-бүлөлүк бюджет менен мамлекеттик бюджетти салыштырып көргүлө.

3) Кыргызстандын мамлекеттик бюджетти жылдан жылга өсүүдө. Окуу китебинде келтирилген маалымат боюнча 2004-жылы 1994-жылга салыштырганда 9,67 эсе көбөйгөн. Ал эми 2010-жылдагы бюджет 2004-жылга салыштырсак 3,2 эсеге өскөн. Ошого карабастан бюджеттин көлөмү чыгымдардын багыттарына бөлүштүргөндө дайыма тартыштык менен баяндалып келе жатат. Акыркы, 2010-жылы анын тартыштыгы –5,1% ти түзгөн.

Силер да өлкөнүн жараны катары бул бюджеттин тартыштыгын азайтуу маселесине көңүл бурушуңар керек.

Силердин оюңарча чыгымдардын кайсы статьяларын азайтуу же, кайсы статьяларын көбөйтүү менен бюджеттин тартыштыгын азайтып, аны экономиканы көтөрүүгө багыттоого болот?

Класста пикир алмашып, талкуу жүргүзүлө!

анын ичинен:				
менчиктен түшкөн киреше жана проценттер	3290,0	1,6	4894,6	2,3
товарларды сатуудан жана кызмат көрсөтүүдөн түшкөн киреше	5282,7	2,6	5291,1	2,5
финансылык эмес активдерди сатуудан түшкөн киреше	312,1	0,1	628,6	0,3
Чыгымдар	58628,2	29,1	68781,1	32,4
Операциялык ишмердикти ишке ашырууга кеткен чыгымдар	50109,8	24,9	61583,2	29,0
Экономикалык ишмердикке байланыштуу мамлекеттик тейлөөлөр	7830,2	3,9	10801,8	5,1
Социалдык маданий чөйрөнү каржылоо	26729,1	13,3	33546,4	15,8
Жалпы багыттагы мамлекеттик кызматтар, коргоо, коомдук тартип жана коопсуздук	14954,8	7,4	16667,4	7,9
Айлана-чөйрөнү коргоо	595,7	0,3	567,4	0,3
Финансылык эмес активдерди сатып алууга кеткен чыгымдар	8514,4	4,2	7197,8	3,4
Акча каражаттарынын тартыштыгы (-), профицити	-2958,8	-1,5	-10767,9	-5,1

Кошумча окуу

Кыргыз Республикасынын тышкы карызын мүнөздөөчү коэффициенттерин эсептөө ыкмасы

Тышкы карыз (EDT) – резидент эместердин алдында чет өлкө валютасы, товар же кызмат көрсөтүү түрүндөгү төлөөгө тийиштүү болгон карыздык милдеттенмелердин жыйындысы.

Алынган каражаттар ($DISB$) – кредитордун отчеттук мезгил ичиндеги кредиттик кепилдиктин көлөмүнөн суммаларды пайдалануу.

Амортизацияланган төлөмдөр (AMT) – отчеттук мезгил ичинде карыздардын негизги суммасын төлөө эсебине товар же кызмат көрсөтүү түрүндөгү төлөмдөрдү кошо алуу менен чет өлкө валютасындагы төлөмдөр.

Проценттик төлөмдөр (INT) – отчеттук мезгил ичинде товар же кызмат көрсөтүү түрүндөгү төлөмдөрдү кошо алуу менен чет өлкө валютасындагы проценттер боюнча төлөмдөрдүн иш жүзүндөгү суммасы.

Тышкы карызды тейлөө (TDS) – карызгерлер зарыл түрдө жүргүзүүчү амортизациялык жана проценттик төлөмдөр.

Алып салуу ($WRTOFF$) – төлөнбөгөн карыздарды нөлгө чыгаруу.

Кыргыз Республикасынын жалпы тышкы карызы мамлекеттик тышкы карыздын, жеке тышкы карыздын жана Эл аралык валюта фондунун (ЭВФтин) кредити боюнча карыздардын жыйындысы катары аныкталат.

$$EDT = EDT_c + EDT_p \quad (1)$$

мында, EDT_c – мамлекеттик тышкы карыз – Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн тышкы карыздык милдеттенмеси, ЭВФтин алдындагы карыз жана аларды төлөөгө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү кепилдик берген жеке карызгерлердин тышкы карыздык милдеттенмелери. Бул Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматынын жана Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын ички булактарынын негизинде эсептелинет.

EDT_p – жекече тышкы карыз – аны төлөөгө Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн кепилдиги жок жеке карызгерлердин тышкы карыздык милдеттенмелери. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн кепилдигисиз кредиттик каражаттарды тарткан менчик ишканалардын маалыматтарынын негизинде эсептелинет.

Тышкы карыздын көлөмү отчеттук мезгилдин акырына карата төмөндөгү формула боюнча аныкталат:

$$EDT_1 = EDT(t-1) + DISB_t - AMT_t - WRTOFF_t \quad (2)$$

мында, $EDT_{(t-1)}$ – тышкы карыздын өткөн мезгилдин акырына карата көлөмү;

$DISB_t - t$ отчеттук мезгил ичинде иш жүзүндө алынган каражаттар;

$AMT_t - t$ отчеттук мезгил ичинде иш жүзүндө төлөнгөн амортизациялык төлөмдөр;

$WRTOFF_t - t$ отчеттук мезгил ичинде эсептен чыгарылган негизги суммалар.

Тышкы карыз боюнча маалыматтар өлкөнүн тышкы экономикалык абалын анализдөө үчүн зарыл болгон көрсөткүчтөрдү эсептөө үчүн пайдаланылат.

$(EDT/GDP) \times 100\%$ – жалпы тышкы карыздын ИДПге болгон катышы; $(EDT/XGS) \times 100\%$ – жалпы тышкы карыздын товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортуна болгон катышы;

$TDS_{prg} = AMT_{prg} + INT_{prg}$ – жалпы тышкы карызды тейлөө эсебине график боюнча төлөмдөр;

$TDS_{act} = AMT_{act} + INT_{act}$ – жалпы тышкы карызды тейлөө эсебине жүргүзүлгөн иш жүзүндөгү төлөмдөр;

$$K_{prg} = \frac{TDS_{prg}}{XGS} \text{ – график боюнча жалпы тышкы карызды тейлөөнүн}$$

коэффициенти, XGS – товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту;

$$K_{act} = \frac{TDS_{prg}}{XGS} \text{ – тышкы карызды иш жүзүндө тейлөөнүн коэффициенти.}$$

Бул көрсөткүчтөр, өлкөнүн тышкы карыздын айынан тартып жаткан түйшүгүнө жана анын карызды тейлөө боюнча жөндөмдүүлүгүнө баа берүүгө мүмкүндүк берет. Өлкөнүн карыздын айынан тартып жаткан түйшүгү жана карызды тейлөө боюнча жөндөмдүүлүгү өлкөгө валюталык түшүүлөрдүн үлүшү менен жана өндүрүш көлөмүндө өлчөнөт.

Кошумча окуу

Кыргыз Республикасынын тышкы карызы. Тышкы карыздын 2007-жылдын акырына карата түзүмү

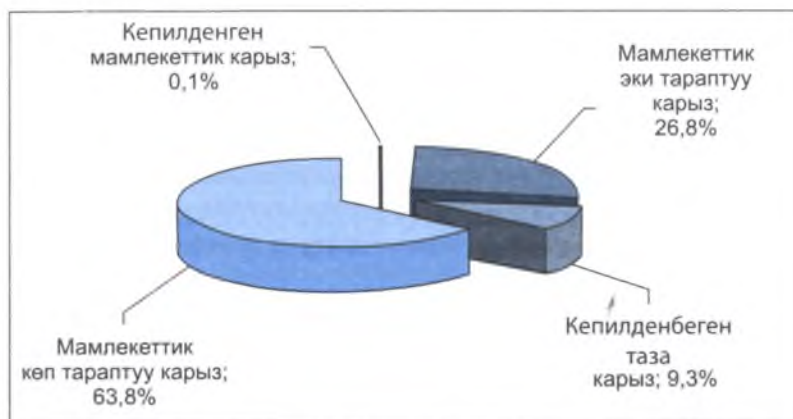
Номиналдык тышкы карыздын жалпы көлөмү (алынган жана төлөнбөгөн) 2007-жылдын акырына карата 2280,1 млн АКШ долларын түзгөн, алардын ичинен:

- мамлекеттик тышкы карыз – 2068,2 млн АКШ доллары, анын ичинде ЭВФтин кредиттери боюнча карыз – 149,8 млн АКШ доллары;
- жеке сектордун карызы – 211,9 млн АКШ доллары.

Кыргыз Республикасынын тышкы карызынын түзүмү расмий кредиторлордун – көп тараптуу жана эки тараптуу донорлордун алдындагы милдеттенмелерде көрсөтүлгөн, алардын үлүшүнө жалпы суммадан тиешелүүлүгүнө жараша 63,8% жана 26,8% туура келет. Мамлекет тарабынан кепилденбеген жана мамлекеттик тышкы карызга камтылбай турган жеке сектордун кредиттери 9,3% ти түзөт. Карыз алуу булактары боюнча карыздын түзүмү 2.2-диаграммада келтирилген.

2.2-диаграмма

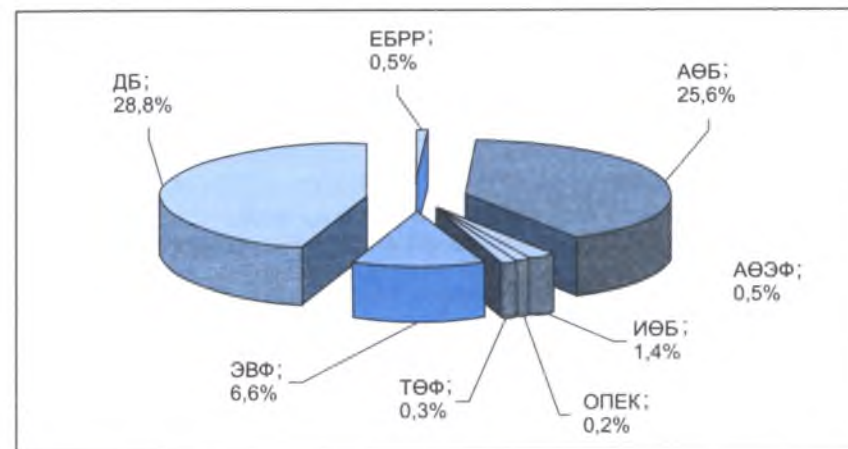
Кыргыз Республикасынын тышкы карыздары каржылоо булактары боюнча (жалпы тышкы карызга карата процент менен) 2008-жылдын 1-январына карата

Кыргыз Республикасынын көп тараптуу кредиторлору болуп Дүйнөлүк банк (ДБ), Азия өнүгүү банкы (АӨБ), ЭВФ, Ислам өнүгүү банкы (ИӨБ) сыяктуу эл аралык финансы институттары саналат. 2007-жылдын акырына карата ДБнын үлүшү тышкы карыздын жалпы суммасынын 28,8% ин түзгөн, АӨБ – (25,6%), ЭВФ – 6,6%, ИӨБ – 1,4% жана бөлөк кредиторлордун үлүшүнө 1,0% туура келген. Көп тараптуу кредиторлордун кредиттери экономиканын структуралык кайра түзүү программаларын, айыл чарбасын өнүктүрүүнү, социалдык коргоону, транспортту жана коммуникацияны, инфраструктураларды реабилитациялоону, финансы системасына жардамды жана өнүктүрүүнү, чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнү каржылоого жумшалат.

2.3-диаграмма

Кыргыз Республикасынын көп тараптуу карызы 2008-жылдын 1-январына карата

Кыргыз Республикасынын негизги эки тараптуу кредиторы болуп Япония (милдеттенмелердин бүтүндөй суммасынын 10,7% и) жана Россия (8,4%) саналат. Республиканын эки тараптуу карызы КМШ өлкөлөрүнүн техникалык кредиттерин мамлекеттик кредиттерге кайра тариздөөнүн, ошондой эле экономиканын ар кандай секторлорун Германия, Түркия ж. б. өлкөлөрдүн каржылоосунун эсебинен түзүлгөн.

2.4-диаграмма

Кыргыз Республикасынын эки тараптуу карызы жалпы тышкы карызга карата процент менен 2008-жылдын 1-январына карата

Эки тараптуу кредиторлордун алдындагы карыздын номиналдык көлөмү 611,4 млн АКШ долларын түзөт, алардын ичинен:

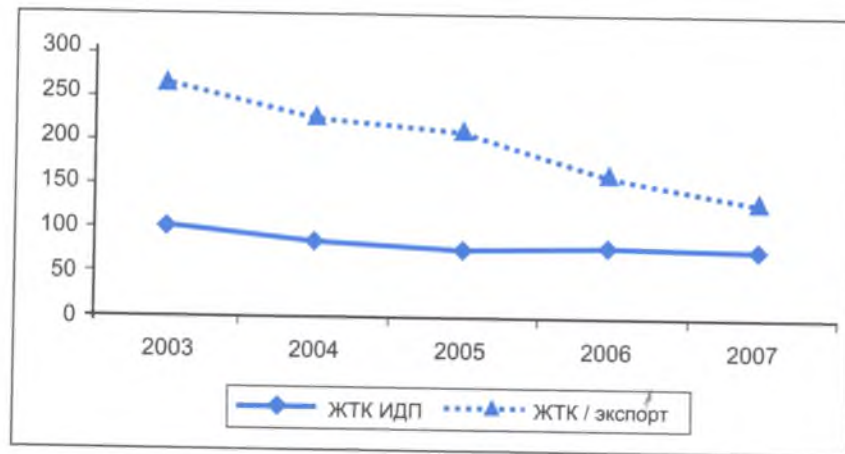
- Париж Клубунун мүчөлөрү – 509,3 млн АКШ доллары;
- Париж Клубуна мүчө эместер – 102,1 млн АКШ доллары.

2007-жылдын акырына карата абал боюнча Кыргыз Республикасын төмөнкүдөй негизги карыздык көрсөткүчтөр мүнөздөйт:

- номиналдык тышкы карыз /ИДП – 60,5%;
- номиналдык тышкы карыз/товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр экспорту – 112,8%;
- номиналдык МТК/ИДП – 54,9%;
- номиналдык МТК/ товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр экспорту – 102,3%.

2.2-график

Кыргыз Республикасынын тышкы карызынын коэффициенти (процент менен)

Кредиторлордун Париж клубунда 2002- жана 2005-жылдары жетишилген макулдашуулар Кыргызстанга орто мөөнөттөгү мезгил аралыгында ликвиддүүлүк маселелерин чечүүгө мүмкүндүк берген.

2002-жылдын март айында Кыргыз Республикасы Кредиторлордун Париж клубу менен биринчи сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгында тышкы карызды тейлөө боюнча төлөмдөрдүн мөөнөтүн 2001-жылдын 6-декабрынан 2004-жылдын 5-декабрына чейин узартууга (консолидация мезгили) жана эки тараптуу карыздарды жакшыртылган Хьюстон шарттарында кайра структуралаштырууга мүмкүндүк алган.

Кредиторлордун Париж клубу менен экинчи сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгында, 2005-жылдын мартында Кыргыз Республикасы эки тараптуу

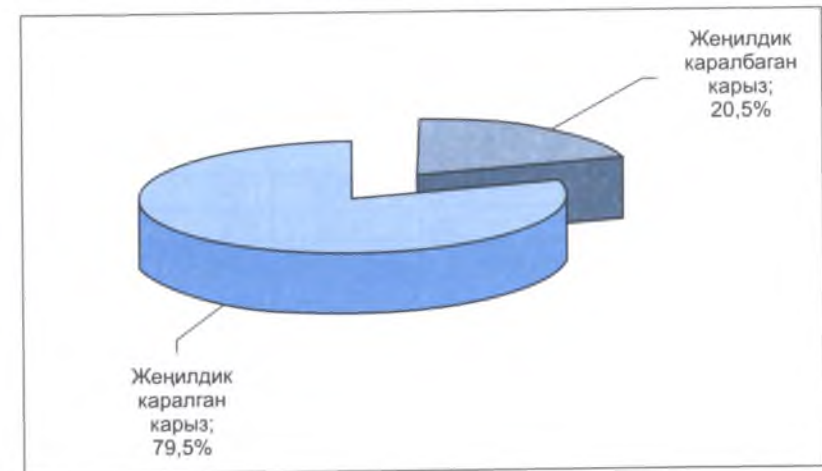
тышкы карызды тейлөө боюнча төлөмдөрдүн мөөнөтүн узартууга жана Эвиан ыкмасын колдонуунун негизинде аны кайра структуралаштырууга мүмкүндүк алган.

2007-жылдын акырына карата Париж клубунун чегинде Германия, Дания, Россия Федерациясы, Өзбекстан, Франция, Япония, Түркия, Пакистан, Индия, Кытай менен карыздарды консолидациялоо жана кайра структуралаштыруу жөнүндөгү келишимдерге кол коюлган.

Корея жана Кувейт менен сүйлөшүүлөр макулдашуу чегинде калган.

2.5-диаграмма

Кыргыз Республикасынын тышкы карызынын карыз алышуулардын шарттары боюнча түзүмү (жалпы тышкы карызга карата процент менен; 2008-жылдын 1-январына карата)

ЖЕКЕ ТЫШКЫ КАРЫЗ

Мамлекеттик эмес тышкы карыз 2007-жылдын акырына карата 211,9 млн АКШ долларын түзгөн, бул өткөн жылдын көрсөткүчүнөн 10,0% төмөн. Жеке карыздык милдеттенмелердин төмөндөөсү негизинен тышкы карызды тейлөө боюнча төлөмдөрдүн көлөмүнүн көбөйүүсү менен шартталган.

Өкмөттүн кепилдигисиз тартылган инвестициялык келип түшүүлөр 2007-жылы 74,1 млн АКШ долларын түзгөн, алардын ичинен 55,2% и түз инвестициялар түрүндө болгон. 44,8% и башка инвестициялар түрүндө.

Жеке сектордун тышкы карызын тейлөө боюнча төлөмдөр отчеттук мезгилде 72,1 млн АКШ долларын түзгөн, алардын ичинен түз инвестициялар боюнча 51,9 млн, башкалар боюнча 20,3 млн АКШ долларын түзгөн.

	2003	2004	2005	2006	2007
Бир мезгилдин акырына карата ДТК (млн АКШ доллары)	2 318,2	2 480,3	2 444,5	2 839,7	3 237,1
Бир мезгилдин акырына карата ЖТК (млн АКШ доллары)	1 981,9	2 107,2	2 002,5	2 213,1	2 280,1
Бир мезгилдин акырына карата ЖТК ИДПге карата (процент менен) ¹	102,6	95,0	81,4	77,7	60,5
Бир мезгилдин акырына карата ЖТК товарлар жана кызмат көрсөтүү экспортуна карата ИДПге карата (процент менен) ²	264,8	223,5	211,6	172,3	112,8
ЖТК боюнча төлөм графиги (млн АКШ доллары) ³	177,6	213,4	161,0	100,1	187,8
ЖТКны иш жүзүндө тейлөө (млн АКШ доллары)	135,4	167,7	109,0	90,4	167,7
ЖТКны тейлөө коэффициенти товарлар жана кызмат көрсөтүү экспортуна карата (процент менен)					
график боюнча	23,7	22,6	17,0	7,8	9,3
иш жүзүндө	18,1	17,8	11,5	7,0	8,3
Бир мезгилдин акырына карата МТК (млн АКШ доллары)	1 776,4	1 959,2	1 859,3	1 977,6	2 068,2
Бир мезгилдин акырына карата МТК ИДПге карата (процент менен) ¹	91,9	88,3	75,6	69,4	54,9
Бир мезгилдин акырына карата МТК товарлар жана кызмат көрсөтүү экспортуна карата (процент менен) ²	237,3	207,8	196,5	153,9	102,3
МТК боюнча төлөм графиги (млн АКШ доллары) ³	96,7	106,3	112,5	69,3	69,9
МТКны иш жүзүндө тейлөө (млн АКШ доллары)	54,0	61,1	60,6	62,7	66,3
МТКны тейлөө коэффициенти товарлар жана кызмат көрсөтүү экспортуна карата (процент менен)					
график боюнча	12,9	11,3	11,9	5,4	3,5
иш жүзүндө	7,2	6,5	6,4	4,9	3,3

Таблицадагы кыскартуулар:

ДТК – дүң тышкы карыз

МТК – мамлекеттик тышкы карыз

ЖТК – жалпы тышкы карыз

¹ Жылдык ИДПге карата.

² Товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн жылдык экспортуна карата.

³ Проценттерди жана негизги сумманы төлөөнү камтыйт.

Бул саясаттын негизги максаты экономиканы жаңыртуу аркылуу өнүктүрүү боюнча инвестициялык кырдаалды жакшыртуунун негизги принциптерин жана багыттарын түзүү болуп эсептелет.

Азыркы шартта инвестиция саясатынын инновациясыз же илимий негиздеги жаңыртуусуз жүргүзүлүшү экономикалык өнүгүүнүн талабына жооп бере албайт.

Демек, инновациялык иштин максаттарын жана милдеттерин карай кетүүбүз керек.

Мамлекеттик инновация саясаты – бул мамлекет тарабынан ишке ашырылуучу инновациялык ишкердикти өнүктүрүүгө багытталган уюштуруучулук, экономикалык жана укуктук иш-чаралардын комплекси менен байланышкан мамлекеттин макроэкономикалык саясатынын бир бөлүгү.

Инновация деген сөз дүйнөдөгү ар түрдүү элдин тилдеринде негизинен бирдей эле айтылат.

Мисалы, немис тилинде «Innovationen», англис тилинде «Innovation», француз тилинде «Innovations» деп жазылат.

Ошондуктан биз кыргыз тилинде деле «инновация» деп жазганыбыз туура болот.

Инновация негизинен жаңылыктардын орун алышын, жаңы же жаңырылган технологияларды, продукциялардын же кызмат көрсөтүүлөрдүн жаңы түрлөрүн сыпаттайт.

Экономикалык өнүгүүдө мындай жаңылыктар жаңы кылымда акыл-ойдун, ойлоп табуунун эсебинен болушу зарыл. Себеби табигый байлыктар азайып же түгөнүп бара жатат.

Жаңы кылым, ошентип, экономиканын инновациялык жол менен өнүгүүсү аркылуу өзгөчөлөнөт.

Бул багыт биздин өлкөдө жаңыдан жанданып жатканы менен дүйнө жүзүндө ХХ кылымдын орто ченинде эле өнүгө баштаган. Европа өлкөлөрү, Америка бул багытты атайын мыйзам чыгаруу менен жүзөгө ашырып келишкен. Мисалы, Европа биримдигинин чөйрөсүндө 1968-жылы атайын Генералдык директорат, ал эми 1975-жылы Европалык фонд түзүлгөн, 1982-жылы Америка Кошмо Штаттарынын Конгресси инновациялык ишмердикти мамлекеттик колдоо боюнча атайын мыйзам кабыл алган. Ошентип, биз жарым кылым кечигип, бул багытты колго алып жатабыз.

Бүгүнкү күндө инновацияга таянып, товарынын сапатын дүйнөлүк деңгээлге жеткирген ишкерлер өлкөбүздө аз. 2010-жылы жүргүзүлгөн изилдөөдө 585 өнөр жай мекемелеринин ичинен 8,2% и гана активдүү инновациялык иш жүргүзүшкөнү белгилүү болгон.

Демек, экономикабызды заманбап талапка ылайык өнүктүрүү үчүн Кыргыз Республикасынын улуттук инновациялык системасын уюштуруу жана өркүндөтүү ишин мамлекеттик саясат катары турмушка ашырууга тийишпиз.

Мамлекеттик инновациялык саясаттын максаты омоктуу экономикалык өсүүнү камсыз кылуу болуп эсептелет. Ал үчүн, инновациялык продукцияны өндүрүштүн технологиялык деңгээли менен атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатуунун эсебинен ички жана тышкы рынокко чыгаруу үчүн шарт түзүү керек.

Инновация – 1) илимий-техникалык прогресстин жетишкендигинин натыйжасында техникалык жана технологиялык жаңы муундарды камсыз кылуу аркылуу экономикага жаңыдан киргизилген процесс – салым каражаты; 2) адамдардын турмушунда (ишинде) жаңы экономикалык жана социалдык шартты жаратуу максатында интеллектуалдык продукцияны түзүү жана пайдалануу; 3) рынокто сатылуучу жаңы же өркүндөтүлгөн продуктуу, технологиялык процессти, практикалык ишмердүүлүктө пайдаланылуучу уюштуруу-техникалык иш-чараларды жүзөгө ашыруу боюнча ишмердүүлүктүн эң акыркы жыйынтыгы (жаңыларды киргизүү).

Инновациялык өнүгүүнүн стратегиясы. Илим сыйымдуу технологияларды өздөштүрүү, инновациялык продукцияны өндүрүүнүн жана экспорттоонун көлөмүн жогорулатуу зарылчылыгы инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн стратегияларын аныктайт:

1. **«Күчөтүү»** стратегиясы жеке өзүнүн илимий-техникалык жана өндүрүштүк-технологиялык күч-кубатын пайдаланууга негизделет. Илимий жыйынтыктарды жана өндүрүштүк күч-кубатты өнөр жайында пайдаланууда жогорку деңгээлдеги технологиялар өздөштүрүлөт, ички жана тышкы рыноктордо жаңы, атаандаштыкка жарамдуу продукцияны чыгаруу акырындап күчөтүлөт.

2. **«Сырттыкын өздөштүрүү»** стратегиясы өз өлкөсүнүн инновациялык күч-кубатын пайдаланып, өнүккөн индустриялык өлкөлөрдө өндүрүп чыгарылуучу илим сыйымдуу продукцияны чыгарууну өздөштүрүү болуп саналат. Андан ары бардык инновациялык цикл боюнча инновациялык продукцияны түзүүдөн тартып рынокто сатууга чейинки жумуштарды өз алдынча жүргүзүүгө жөндөмдүү илимий-техникалык жана өнөр жай потенциалын бир эле учурда өнүктүрүү менен, продукцияны өндүрүү күчөтүлөт.

3. **«Өткөрүп алуу»** стратегиясы чет өлкөлүк илимий-техникалык жана өндүрүштүк-технологиялык потенциалды чет өл-

көлүк түз инвестицияларды тартуу жолу менен, жаңы муундагы продукцияны өндүрүүнү өздөштүрүү үчүн жогорку натыйжалуу жаңы технологияларга лицензия сатып алуу жолу менен өлкөнүн экономикасында пайдалануу болуп саналат.

Мамлекеттин жана ишкерлердин секторлорун туура айкалыштыруу стратегияларды натыйжалуу пайдаланууга, инновациялык ишмердүүлүктү күчөтүүгө, атаандаштыкка жарамдуу илим сыйымдуу продукция чыгаруунун көлөмүн көбөйтүүгө мүмкүндүк берет.

Өндүрүштүн атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатуу көз карашынан алганда тармактардын инновациялык жана технологиялык жактан өнүгүшүнүн кыйла орчундуу артыкчылыктуу багыттары болуп: ресурстарды сарамжалдуу сактоо, жогорку даражада кайрадан иштетилген продукциянын үлүшүн көбөйтүү, технологияларды жаңыртуунун тийиштүү динамикасын камсыз кылуу, автоматташтыруу, технологияны жана продукцияны сертификациялоо, экологиялуулук саналат.

Мамлекеттик инновация саясатынын стратегияларында мамлекеттик маанидеги жогорку натыйжалуу жана өзүн тез актоочу, эң орчундуу инновациялык долбоорлор артыкчылыктуу болууга тийиш. Аларды жүзөгө ашырууга тобокелчиликтин бир бөлүгүн өзүнө алуу аркылуу мамлекет жеке инвестор менен катар үлүштүк башталышта катышуусу зарыл.

Инновациялык кырдаалды жакшыртуу жана инновациялык ишмердүүлүктү күчөтүү максатында инновациялык долбоорлордун рыногун калыптандыруу, баалуу корпорациялык кагаздардын экинчи рыногун өнүктүрүүгө өбөлгө түзүү, чет өлкөлүк инвесторлордун кара санатай атаандаштыгына каршы аракеттенүү керек.

Экономиканы инновациялык жол менен эң жаңы илимий-техникалык иштеп чыгууларды жана жогорку технологияларды пайдалануу аркылуу өнүктүрүүнүн негизги булагы мамлекеттик бюджет жана бюджеттен тышкары булактарды топтоштуруучу каражаттар болуп саналат. Бул каражаттар биринчи иретте максаттуу программаларды жүзөгө ашыруунун натыйжалуулугун жогорулатууга, программанын милдеттерин комплекстүү чечүүнү камсыздоого, илимий изилдөө, тажрыйба-конструктордук жумуштарды аткарууга сарпталышы керек.

Ата мекендик өндүрүштү инновациялык өнүктүрүүнү жүзөгө ашыруунун максаттуу программаларын калыптандыруу система түзүүчү бир катар принциптердин негизинде ишке ашырылышы зарыл. Алардын ичинен мамлекеттик деңгээлдеги эң маанилүү принциптер:

– максаттуу программаларды түзүүнүн негизи болуп саналган долбоорлорду өнөр жайында жүзөгө ашыруудан максималдуу суммадагы экономикалык кайтарым алуу максатында коммерциялык жана бюджеттик натыйжалуулуктун талаптары боюнча сынактык тандоо;

– максаттуу программаларды калыптандыруу этабында программалык иш-чараларды аныктоодогу майнаптуулук (ал финансылуу объектисин тандоонун, долбоорлорду илимий-техникалык, экономикалык, өндүрүштүк жана экологиялык талаптар боюнча баалоонун негизинде жүзөгө ашырылат);

– мамлекеттин, жекече бизнестин, коммерциялык эмес жана коомдук уюмдардын экономикалык кызыкчылыктары менен өз ара милдеттенмелерди айкалыштыруунун негизинде, ийгиликтүү кызматташуусу үчүн программанын чегинде шарт түзүү.

Инновациялык саясат төмөнкү принциптерге негизделип ишке ашырылат:

– экономикага финансылык жана материалдык ресурстардын түшүшүн камсыз кылуучу инновациялык ишмердүүлүктүн социалдык олуттуулугун таануу;

– инновациялык ишмердүүлүктүн артыкчылыктуу багыттарын, экономиканын кызыкчылыгында аткарылуучу инновациялык программалар менен долбоорлорду калыптандыруунун механизмдерин тандоо;

– билим берүүнүн, илимий-техникалык, инновациялык жана инвестициялык ишмердүүлүктүн өндүрүш менен биргелешип комплекстүү аракеттенүүсүн камсыз кылуу;

– инновациялык ишмердүүлүккө бөлүнүүчү ресурстарды өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн артыкчылыктуу багыттарына топтоштуруу;

– инновациялык ишмердүүлүккө салык, кредит жана башка жеңилдиктердин системасы аркылуу өбөлгө түзүү;

– инновациялык ишмердүүлүктү күчөтүү үчүн мамлекеттик башкаруу органдары менен коомдук уюмдардын күч-аракетинин биримдигин камсыз кылуу.

Аталган принциптердин негизинде түзүлгөн мамлекеттик максаттуу программалардын алкагында «илимий-изилдөөлөр – тажрыйба-конструктордук иштеп чыгуулар – технологиялар – өнөр жай өндүрүшү – рынокто сатуу» инновациялык цикли жана анын үзгүлтүксүздүгү камсыз болот.

Өлкөнүн инновациялык саясатынын төмөнкү негизги багыттары бар:

– өлкө үчүн продукция менен технологиялардын түп тамырынан бери жаңы түрлөрүн чыгарууну өздөштүрүүнүн, ошондой эле ушунун негизинде аларды сатууну кеңейтүүнүн эсебинен омоктуу социалдык-экономикалык өнүгүүгө акырындап өтүүнү камсыз кылуу;

– ресурсту сарамжалдуу чыгымдоочу технологияга, экологиялык жактан таза продуктуларды өндүрүүгө өндүрүштү багыттоо боюнча иш-чаралардын системасын түзүү жана аны жүзөгө ашыруу;

– өндүргүч күчтөрдү тынымсыз өнүктүрүүнү камсыз кылуучу жана илимий-техникалык, инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнү талап кылган көйгөй маселелерди аныктоо жана чечүү;

– инновациялык программалар менен долбоорлорду сынактарды, тендерлерди жана аларды жүзөгө ашыруунун башка түрлөрүн өткөрүү жолу менен тандап алуу;

– инновациялык ишмердүүлүктү башкаруунун натыйжалуу системасын калыптандыруу;

– инновациялык инфраструктураны өнүктүрүү жана өндүрүш чөйрөсүнө инвестиция тартуу үчүн жагымдуу чөйрөнү калыптандыруу багыты;

– илимий-техникалык комплексте чакан жана орто фирмалардын тармагын кеңейтүү;

– илимий-техникалык жана инновациялык саясаттын принциптери жана аны ишке ашыруунун жүрүшү жөнүндө жалпы калкты маалымат менен камсыз кылуу.

Ошентип, максаттуу мамлекеттик программаларды, ошондой эле инновациялык долбоорлорду айкалыштыруунун, жогорку технологиялуу өндүрүштүн потенциалын пайдалануунун негизинде ички жана тышкы рынокту атаандаштыкка жарамдуу продукция менен толтурууга шарт түзүлөт.

Кыргызстандын шартында инновациялык ишмердүүлүк менен байланышкан экономиканын артыкчылыктуу тармактары катары төмөндөгүлөрдү эсептөөгө болот.

Байланыш жана маалымдоо тармагында:

– Кыргыз Республикасынын бирдиктүү маалымат мейкиндигин түзүү, калктын глобалдуу маалымат мейкиндигине кеңири чыгуусун камсыз кылуу;

– маалымат ресурстарын, маалымат, билим базаларын жана маалымат инфраструктурасын өнүктүрүү;

– маалымат-коммуникациялык технологияларды (МКТ) пайдалануу аркылуу мамлекеттик ачык жана натыйжалуу башкаруу;

– мамлекеттик органдардын МКТны пайдаланып, калкка маалыматтык кызмат көрсөтүүсү;

– өнөр жайдын жогорку технологиялуу тармактарында жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө жаңы жумуш орундарын түзүү, маалыматтык продукт чыгаруунун жана сатуунун көлөмүн жогорулатуу, маалыматтык продуктуну жана ата мекендик өндүрүштүн кызмат көрсөтүүлөрүн өнүктүрүү, алардын атаандаштыкка жарамдуулугун жана дүйнөлүк маалымат рыногуна чыгуусун жогорулатуу;

– маалыматтык жана коммуникациялык кеңири кызмат көрсөтүүлөрдүн эсебинен мектепке чейинки, мектептеги, жогорку жана кесиптик билим берүү, саламаттык сактоо жана социалдык камсыздоо системаларынын майнаптуулугун жогорулатуу, үй-бүлөлөрдү массалык компьютерлештирүүнү өнүктүрүү;

– маалымат чөйрөсүнүн объектилеринин маалыматтык коопсуздугун камсыз кылуу;

– экономиканын жеке секторун маалыматташтыруу процессине активдүү катышууга тартуу жана ата мекендик ишкерлик структураларга, биринчи кезекте, чакан жана орто бизнеске ишмердүүлүктүн багыттарын эркин тандоо мүмкүндүктөрүн түзүү.

Транспорт комплексинде:

– транспорт комплексин техникалык жана технологиялык жаңы чечимдерди пайдалануу менен ата мекендик, ошондой эле чет өлкөлүк өндүрүштө чыгарылган транспорт каражаттары, инфраструктуралык жабдуулар, аны менен кошо отундун алтернативалуу түрү менен иштеген транспорт каражаттарын жана жаңы принциптерде жүргөн, экологиялык жактан таза, жогорку ылдамдыктагы кургак жер үчүн транспорт каражаттары менен жаңыртуу;

– аларды андан ары пайдалануу жана өнүктүрүү, транспорт инфраструктурасын жакшыртып өзгөртүү, автомобиль жолдору менен темир жолдордун азыркы түйүндөрүн өркүндөтүү, алардын сапатын жана ишенимдүүлүгүн жогорулатуу, жол кыймылынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча технологияларды иштеп чыгуу, транспортту спутниктик навигация системаларын пайдалануу менен башкаруу;

– интермоделдик ташууларды жана логикалык системаларды өнүктүрүү, жаңы транспорттук жолдорду долбоорлоо, аларды ишке киргизүү жана дүйнөлүк океанга чыгуу.

Транспорт тармагындагы инновациялык саясатты ишке ашыруу төмөндөгүлөрдү жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк берет:

1) Батыш Европа, Борбордук жана Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы транзиттик жүктөрдүн ыкчам өтүшүн

камсыз кылуучу эл аралык транспорт түйүндөрүн түзүүдө жана өнүктүрүүдө жаңы технологиялык чечимдерди өздөштүрүүгө;

2) Кыргызстандын атаандаштыкка жарамдуу заманбап транспорт комплексин калыптандырууга, аны евразиялык жана дүйнөлүк транспорт түйүнүнө интеграциялаштырууга;

3) жүргүнчү жана жүк ташуунун заманбап талаптарына жана жогорку өнүккөн өлкөлөрдүн көрсөткүчтөрүнө жооп берген коопсуздуктун жана натыйжалуулуктун деңгээлине жетүүгө;

4) транспорттук кыйроолордо өлгөндөрдүн санын жана транспорт каражаттарынын кыйроосунан, жүктүн азайышынан болуучу материалдык зыяндарды азайтууга;

5) ташуу процессинин рентабелдүүлүгүн 20–30% ке жогорулатууга.

Отун-энергетика комплексинде (жалпысынан):

– минералдык чийки заттын стратегиялык жана жетишсиз түрлөрүнүн запастарын издөөнүн жана мониторингдөөнүн азыркы жолдорун иштеп чыгуу жана өздөштүрүү, аларды жер алдынан казып алуунун (алып чыгуунун), кайрадан иштетүүнүн деңгээлин жогорулатуу, ташуунун эң ишенимдүү жана экологиялык жактан коопсуз системаларын түзүү;

– энергияны сарамжалдуу пайдаланууга өбөлгө түзүү, гидро-энергетиканы ыкчам өнүктүрүү, өндүрүштүк жана коммуналдык-тиричилик процесстерин кеңири электрлештирүү, ташылып келүүчү энергия ресурстарынын үлүшүн азайтуу менен отун-энергетика балансын структуралык жактан өзгөртүп түзүү;

– энергия ресурстарын экономикалык жактан негиздүү экспорттоодон валюта түшүрүүнү көбөйтүү;

– отун-энергетика комплексине чет өлкөлүк жана ата мекендик инвестицияларды тартуу;

– отун-энергетика ресурстарынын региондук оптималдуу балансын калыптандыруу;

– Борбордук Азия регионунда ар бир өлкөнүн кызыкчылыктарын эске алып жана алардын өз ара пайдалуу кызматташуусу үчүн энергия булактарынын теңдиктүү рыногун түзүү, ушунун негизинде Европанын энергетикалык хартиясынын негизги жоболорунун базасында көп тараптуу макулдашууларды түзүү;

– реалдуу сектордо жана социалдык чөйрөдө энергиянын сыйымдуулугунун жогорку деңгээлин төмөндөтүү;

– жабдууларды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана энергия ресурстарын өндүрүү жана пайдалануу чөйрөсүндөгү милдеттүү сертификатташтыруу жана стандартташтыруу.

Энергияны өндүрүүдө, берүүдө (ташууда), бөлүштүрүүдө жана пайдаланууда аны сарамжалдуу сарптоонун механизмдерин жүзөгө ашыруу. Эми тармактар боюнча иштеп чыгалы.

Мунай-газ комплексинде – геофизикалык жана геологиялык чалгындоо жумуштарын аткаруунун майнаптуулугун эң жаңы технологияларды жана илимий иштеп чыгууларды пайдалануу менен приборлук камсыздоону жаңыртуунун эсебинен, мунайды алуунун көлөмүн (запасы кыйындык менен алынуучу мунай кендеринен жана калган запасын суу баскан жерлерден) эң жаңы технологияларды, мунайды алууну ургаалдаштыруунун жолдорун колдонуунун, кенди жантайып жана горизанталдык түтүктөр менен 5 км жана андан көп тереңдикке чейин бургулоонун эсебинен жогорулатуу; ташуунун эң ишенимдүү, экологиялык жактан коопсуз, энергетикалык сыйымдуулугу төмөн системаларын түзүү; экологиянын жана экономиканын жаңы талаптарына жооп берген мотор отунун, максаттуу химиялык продуктуларды алуу менен газды, газ конденсатын жана чийки мунайды алууну көбөйтүү.

Мунайды кайрадан иштетүү өнөр жайында – азыркы бар өндүрүштү көмүрдүү суутек (углеводороддуу) чийки затын тереңдиктен алуу үчүн технологиялык жоготууларды азайтууга, өндүрүштүк кубаттуулуктарды жогорулатууга, импорттолуп келүүчү продукцияны алмаштыруучу продукциянын ассортиментин (жогорку октан бензини, авиация бензини, суюлтулган газ, отун газы, техникалык жана мотор майлары, асфальт, битум ж. б.) кеңейтүүгө мүмкүндүк бере тургандай жакшыртып жаңыртуунун, жаңы муундагы катализаторлорду түзүүнүн, кошундулары бар кычкылтекти пайдалануунун, экологиялык коопсуздукту жогорулатуунун жана энергия сыйымдуулугун төмөндөтүүнүн комплекстүү программасы зарыл.

Көмүр өнөр жайында – көмүр продукциясынын керектөөчүлүк сапаттарын жакшыртуу жана чийки затты терең кайра иштетүүнүн жаңы системаларын түзүү, көмүрлөрдү ылгоо жана брикеттөө, унаасыз технологияда көмүр чыккан жерлерди ачык иштетүү жолунун майнаптуулугун жакшыртуу, жер астындагы иштердин натыйжалуулугун жана коопсуздугун жогорулатуу, жаңы автоматташтырылган комплекстерди жана атайын микропроцессордук көзөмөлдөөчү тармактарды пайдалануу. Көмүр казып алуунун өсүшүн бир эле мезгилде технологиянын өзүнүн айрым процесстерин чыңдоо менен өтө үнөмдүү, коопсуз жана экологиялык алгылыктуу иштетүүнүн ачык жолунун эсебинен ишке ашыруу.

Ачык жол менен иштетүүгө эң келечектүү көмүр кени – Кара-Кече күрөң көмүр кени болуп саналат. Бул көмүр кенин өнөр

жайлык өздөштүрүү менен тыгыз байланышкан эки долбоорду комплекстүү кароо керек:

а) Бишкек шаарынын жылуулук электр борборунун (ЖЭБ) иштеп жаткан казандарын Кара-Кече кенинин көмүрүнө ыңгайлаштырып реконструкциялоо;

б) 185 км узундуктагы Балыкчы – Кара-Кече темир жолун куруу.

Электр энергетикасында – электр энергиясын алыс ташуунун системаларынын майнаптуулугун жогорулатуу, чакан жана салттуу эмес энергетиканы өнүктүрүү. Гидроэнергетикадагы негизги багыттар: энергетикалык көйгөйлөрдү мамлекеттик жөнгө салууда башка өлкөлөрдүн тажрыйбасын изилдөө жана аларды өздөштүрүү; электр энергетикасы тармагынын ишканаларын реконструкциялоо жана техникалык кайра жабдууну өздөштүрүү менен инвестицияларды пайдалануу; энергия берүүчү жана бөлүштүрүүчү тармактарды өнүктүрүү, атаандаштык чөйрөнү түзүүгө багытталган рынок механизмдеринин иштөөсү үчүн шарттарды камсыз кылуу.

Республиканын инвестициялык кырдаалын жакшыртууга көмөк көрсөтүүчү жаңы ченемдик-укуктук актыларды иштеп чыгуу жана колдонуудагыларын эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу, алардын кызыкчылыктарын кемитпестен, өндүрүштүн, энергия берүүнүн жана бөлүштүрүүнүн бардык катышуучуларына, ошондой эле энергия керектөөчүлөргө таасирдүү укуктук коргоону камсыз кылуу.

Тоо-кен-металлургиялык комплексинде – өндүрүштүн бардык баскычтарында максималдуу ресурс жана энергия үнөмдөөнү камсыз кылуучу өндүрүштүн өтмө технологиялык циклдерин түзүү, металл продукциясынын сортунун тизмесин кеңейтүү жана сапатын жакшыртуу. Дүйнөлүк денгээлдеги технологияларды өздөштүрүү, биздин өлкө үчүн жыйынтыгында отун-энергетикалык ресурстардын салыштырма чыгымдары: кен иштетүүчү өнөр жайында 5–7% ке, металлургиялык комплексте 14–15% ке, өндүрүш чыгымдары (жалпы металлургияда) 10–15% ке кыскарат. Ишканалардын технологиялык базасын чыңдоодо алар иштеген райондордо айлана-чөйрөнүн абалы жакшырат, ал эми атмосферага зыяндуу заттарды чыгаруулар 2–2,5 эсе кыскарат. 2015-жылга дээрлик бардык ишканаларда заманбап экологиялык нормалар жана нормативдер ишке ашат.

Алтындын чачыранды, майда жана орто кендерин иштетүүнү, мурда иштетилген кендердеги жана жаңы кендердеги коргошун жана цинк калдыктарын аягына чейин иштетип, чыгарып алууну

өзүнчө кен издөө жолу менен ишке ашырууга болот. Кендерди иштетүүнүн жана кен издөө иштеринин өнүгүшүнө байланыштуу төмөнкүлөрдү иштеп чыгуу жана өндүрүшкө киргизүү сунушталат:

а) түздөн-түз кен чыккан жерлерде кен массаларын кошундулардан тазалоо үчүн машиналарды, механиканы, вибромашиналарды, б. а. чакан габариттүү жабдууну өндүрүшкө киргизүү;

б) ар кандай сульфиддери бар кварц-карбонаттык, кварц-кальциттик курамдагы чогулган жалпы кен массасынан коргошун кенин алуунун (тазалоонун) технологиясын иштеп чыгуу;

в) шаймандардын жана стандартдын сүрүлүүчү беттерин калыбына келтирүүнүн технологиясын өндүрүшкө киргизүү.

Ошону менен катар, дагы төмөндөгү иш-чараларды атап кетсек болот: чакан кени көп жерлерди чакан ишканалардын иштетүүсү; кычкылданган жана мышьягы бар кендерди кайра иштетүүнү кароо; иштетилүүчү блокторго жакын жердеги кендин кошумча ресурстарын табуу; иштетилип жаткан кендин жанында жана жакын чет жакаларында келечектүү издөө-чалгындоо иштерин жүргүзүү; жаратылыш чөйрөсүн бузууну алдын ала баалоо жана пайдалуу кен байлыктардын кендерин өнөр жайлык өздөштүрүүнүн натыйжасында пайда болгон зыяндарды калыбына келтирүүнүн негизги жолдорун аныктоо менен минералдык-чийки зат ресурстарын пайдалануу; түзүмдүк кайта өзгөртүүнү жүргүзүү.

Машина куруу комплексинде – биринчи кезекте ресурстар жана энергияны үнөмдөөчү технологиялар менен камсыз кылуу керек. Баасы жана сапаты боюнча атаандаштыкка жарамдуу машина чыгаруу, өндүрүштү технологиялык кайра жабдуу жана автоматташтыруу – бул тармактагы заманбап инновациялык багыттардын бири болуп саналат.

Республикадагы машина куруу комплексин (радиоэлектрондук жана электр-техникалык тармактар) өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыты өзүнүн материалдык-чийки заттык ресурстарынын базасында жарым өткөргүч материалдарды колдонуу менен буюмдарды чыгаруу болуп саналат.

Жарым өткөргүч материалдарды жана буюмдарды түзүүнүн негизги багыты болуп төмөнкүлөр эсептелет.

1. Жарым өткөргүч материалдар (чийки зат сектору):

- татаал кристаллдуу кремний, эритүү жана ысытуу үчүн кварц идиштерин чыгаруу жана башкалар;

- жалгыз кристаллдуу кремниди чыгаруу (Кыргыз химиялык металлургия заводу – КХМЗ)

2. Жарым өткөргүч материалдар:

- микроэлектроника үчүн буюмдар:

- а) жылмаланган жана сайкалданган (жылтыратылган) жалгыз кристаллдуу кремний пластиналары;

- б) интегралдык схемалар жана башкалар;

- электр-техника үчүн буюмдар;

- өндүрүш үчүн дайындалган жалгыз кристаллдуу кремний пластиналары:

- а) турмуш-тиричиликтик, радиоэлектроникалык аппаратура үчүн өзүнчө (автономиялуу) энергия берүүчү күн батареялары;

- б) күч берүү өзгөртүүчүлөрү, күч берүү вентилдери (өтмөлөрдү).

3. **Радио жана электр-техника буюмдары:** телевизорлор, радио, видеоманитофондор, компьютерлер, сааттар, күндүн жана токтун күч өзгөртүүчүлөрү жана башкалар.

Жеңил өнөр жайында – чийки зат ресурстарын [жүн, пахта, булгаары жана мех (тери) чийки затын] натыйжалуу пайдаланууну камсыздоочу технологияларды түзүү; баасы жана сапаты боюнча атаандаштыкка жарамдуу материалдарды жана буюмдарды (кездемелерди, табигый жана жасалма булгаарыларды, кийимдерди, бут кийимдерди, булгаары-галантерия жана мех буюмдарын) чыгаруу; технологиялык процесстердин автоматташкан башкаруу системасын жана атаандаштыкка жарамдуу продукцияны долбоорлоонун жана дизайнынын автоматташкан ыкмаларын кеңири өздөштүрүү.

Агроөнөр жай комплексинде – агрардык илимди өнүктүрүүнүн жана өндүрүштө илимий жетишкендиктерди пайдалануунун артыкчылыктуу багыттары төмөнкүлөр болот:

- бул комплексте инновациялык-консультациялык борборлорду уюштуруу;

- агроэкосистемаларды пайдалануу;

- айлана-чөйрөнүн жагымсыз шарттарына туруктуу, жаңы, пайдалуу сапаттары бар өсүмдүктөрдү алуу;

- чарбалык баалуу сапаттары бар маданий өсүмдүктөрдүн жаңы сортторун, кыйыштырылган түрлөрүн, малдын жакшы тукумдарын (породаларын) жаратуунун селекциялык технологияларын иштеп чыгуу;

- өсүмдүктөр менен жаныбарларды коргоонун биологиялык каражаттарын кеңири таратуу;

- атаандаштыкка жарамдуу балдар азыктарын чыгарууну

көбөйтүү; экологиялык коопсуз биологиялык ыкмаларды иштеп чыгуу;

- тамак-аш азыктарынын сапатын көзөмөлдөөнүн жаңы ыкмаларын түзүү;
- биологиялык активдүү кошулмаларды иштеп чыгуу;
- азык-түлүктү сактоонун жана ташуунун жаңы технологияларын иштеп чыгуу жана өздөштүрүү.

Чакан бизнес чөйрөсүндө – бизнес-инкубаторлор, технопарктер аркылуу колдоо иш-чараларын уюштуруу, аларга көмөк көрсөтүү чакан ишканалардын инновациялык ишмердүүлүгүн күчөтүүгө мүмкүнчүлүк берет, инновациялык продукциянын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмдөрүнүн туруктуу өсүш темпин камсыздайт, ал жыйынтыгында ата мекендик инновациялык продукцияны чыгарууну көбөйтүүгө таасир тийгизет.

Инновациялык процесстердин өнүгүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү – бул баарыдан мурда мамлекеттик органдар көрчү камкордук. Инновациялык ишмердик тармагында мамлекеттин күчтүү саясатысыз ата мекендик өндүрүштөрдүн атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатууда кескин өзгөрүүлөргө жетишүү эч бир мүмкүн эмес. Жана бул жобо КМШ менен Кыргызстандын шарттарында гана адилеттүү дегендик эмес. Дүйнөлүк тажрыйба ишенимдүү тастыктагандай, азыркы учурда илимий изилдөөлөрдүн натыйжаларын рынок товарына айландыруу өкмөттүн эң биринчи милдети болуп эсептелет. Мындай ыкма коммерциялаштыруу деп аталат. Анда инновациялык процесстин бардык катышуучулары (окумуштуулар, ишкерлер, өндүрүшчүлөр жана инвесторлор) экономикалык жактан бирдей кызыкдар, б. а. инновацияларды пайдалануу менен коммерциялык ийгиликтерге тез жетишүүдө жогорку умтулууга (мотивацияга) ээ болушат.

Азыркы мезгилде бул кырдаалды түшүндүрүүчү бир катар маанилүү себептер да бар.

Биринчиден, жаратылыш байлыктарынын тартыштыгы улам артып баратканда материалдык эмес ресурстарды, интеллектуалдуу ишмердиктин натыйжаларын өздөштүрүү экономикалык эң курч проблема болуп калууда.

Экинчиден, интеллектуалдык менчиктин объектилери мүлктөрдүн да объектилери болуп, аларды ээлик катары пайдаланып, тейлеп гана тим болбостон, материалдык эмес активдер катары жана коммерциялык жашыруун сырдын («ноу-хау») объектилери катары уставдык капиталда, ишкананын чарбалык ишмердигинде да колдонууга болот (туура баалап, эсепке кабыл кылганда).

Үчүнчүдөн, интеллектуалдык менчик эл аралык соода-сатыктардын объектиси болуп калууда жана акырында атаандаштык курчуган жана ааламдашкан (глобализацияланган) азыркы шарттардагы экономикада технологиялардын коммерциялашышынын механизмдерин өздөштүрүүдөгү ийгиликтер инновациялык активдүү өлкөлөрдөгү калктын турмушунун кыйла жакшырышын камсыз кылууда. Анын ачык мисалы – АКШ, ал мамлекеттик саясаттын шарапаты менен технологияларды коммерциялоодо лидерликке жетишкен.

Инновациялык өнүгүү өлкөнүн илимий-техникалык потенциалы менен үзгүлтүксүз байланышкан. Экономика өнүгүүнүн инновациялык жолуна өтүп жаткан шарттарда илимий ишмерлерди коммерциялоо процессин координациялоо жана стимулдаштыруу боюнча мамлекеттин ролу жогорулоодо.

Бүгүнкү күнү өлкөнүн илимий потенциалын Кыргыз Республикасынын университеттериндеги, тармактык министрликтердеги илимий изилдөө институттары, изилдөө борборлору, ошондой эле улуттук компаниялардын карамагындагы изилдөө институттары түзөт.

Илимий-техникалык потенциалдын абалы, биринчи иретте, илимди каржылоонун деңгээли, анын материалдык-техникалык абалы, алынган натыйжаларынын майнаптуулугу (натыйжалуулугу) менен аныкталат. Соңку жылдагы илимди мамлекеттик каржылоонун деңгээли Кыргызстанда төмөн бойдон калууда. Төмөндө илимди бюджеттен каржылоонун жылдар боюнча маалыматтары берилди.

2.8-таблица

Кыргызстандын республикалык бюджетинин каражатынан илимдин каржыланышы (ИДПге карата процент менен) 1990–2008-жылдар

1990-ж.	1991-ж.	1996-ж.	2000-ж.	2001-ж.	2002-ж.	2003-ж.	2008-ж.
0,7	0,33	0,3	0,21	0,21	0,17	0,17	0,12

Демек, 1990-жыл менен 2008-жылдын аралыгында илимди бюджеттен каржылоо 5,8 эсеге азайып кеткен.

Белгилей кетүүчү нерсе, материалдык базаларынын начарлыгына карабай, Кыргызстандын окумуштуулары өнөр жайынын, айыл чарбасынын ж. б. көптөгөн экономиканын тармактары үчүн конкреттүү технологиялык иштелмелерди иштеп чыгышууда.

Кыргызстандын өнөр жай тармагында 2004-жылы 4,8 млрд сомго барабар инновациялык продукция чыгарылган, ал бул тармактагы жалпы өндүрүштүн 15,8% ин түзгөн. Ал эми 2008-жылы ошол эле мекемелер өндүрүштүн жалпы көлөмүн 1,8 эсе

өстүргөнүнө карабастан, инновациялык продукциянын көлөмүн 2,3 эсеге аз өндүрүшкөн.

2.9-таблица

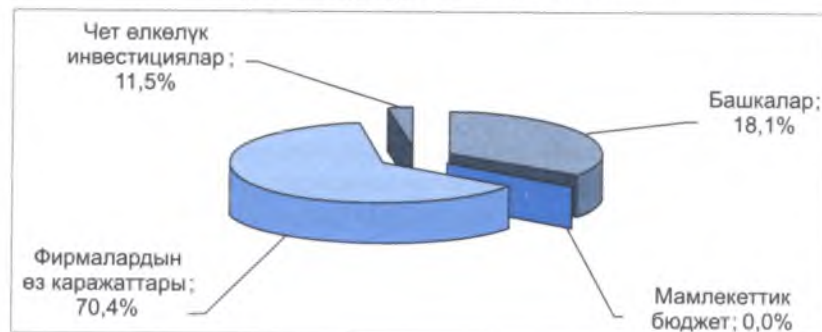
Кыргыз Республикасынын өнөр жайындагы инновациялык продукциянын көлөмү (миң сом) 2004–2008-ж.

№	Көрсөткүчтөр	2004-ж.	2008-ж.
1	Негизги ишмердиги боюнча өндүрүлгөн товарлардын жөнөтүлгөнү (акция жана кошумча наркка салыкты эсепке албаганда).	31 554 004	56 644 255
	анын ичинде:		
2	Инновациялык продукция (миң сом) (жалпы көлөмгө карата % менен)	4 822 855 15,8	2 039 192 3,6
3	Акыркы үч жыл ичинде жаңы өздөштүрүлгөн инновациялык продукция (миң сом)	4 624 228	1 752 378
4	Акыркы үч жылдын ичинде жакшыртылган инновациялык продукция (миң сом)	197 705	285 396

Иштин мындай жагдайы инновациялык продукцияларды чыгарууну көбөйтүү максатында Кыргызстанда мамлекеттик тейлөө ишинин канааттандыруу жүргүзүлбөй жаткандыгын мүнөздөйт. Айрыкча технологиялык инвестициялар өнөр жай тармагында начар киргизилүүдө. Мисалы, 2008-жылы инновациялык ишмердикке жумшалган 716,0 млн сом инвестициянын бар болгону 0,7% и гана жаңы технологияларды сатып алып, өндүрүшкө киргизүүгө сарпталган. Азырынча өтө эле аз чыгым жумшалган инновациянын багыттары төмөнкүлөр: жаңы продукцияларды иштеп чыгууну изилдөө (2,2%); патенттерди, ойлоп табууларды, пайдалуу моделдерди колдонуу укугун сатып алуу (0,4%); программалык каражаттарды сатып алуу (0,3%); инновацияга байланыштуу кадрларды окутуу жана даярдоо (0,04%); маркетингдик изилдөөлөр (0,02%).

2.6-диаграмма

Кыргызстандагы технологиялык инновацияны каржылоонун булактары, 2008-ж.

Технологиялык инновацияларды каржылоонун булактарын талдасак (2.6-диаграмма), каражаттардын басымдуу бөлүгүн фирмалардын өз каражаттары түзүүдө. Азырынча мамлекеттик бюджет гана абдан начар катышууда.

Улуттук инновациялык саясаттын милдеттерин чечүүдө төмөнкү чараларга өзгөчө көңүл буруу зарыл:

– өнөр жайында чийки заттарды кайра иштетүүчү тармактарда инновациялык ишмердүүлүктү артыкчылыктуу өнүктүрүү;
– керектөө рыногунда ата мекендик өндүрүүчүлөрдү сырттан ташып келинүүчү товарлардан протекциялык коргоо.

Инновациялык өнүгүүнүн негизги милдеттерин чечүү үчүн Кыргызстандын экономикасынын төмөнкү артыкча жактарын пайдаланууга тийишпиз:

1) жаратылыш ресурстары, өнүккөн минерал-чийки зат базасы жана транспорт инфраструктурасы;

2) илимий потенциалы, интеллектуалдык ресурсу, жогорку квалификациялуу илимий кадрлары;

3) ички рынокто, ошондой эле өнүгүп келе жаткан бир катар өлкөлөрдүн рынокторунда сатууга жарамдуу массалык, салыштырмалуу арзан продукцияны чыгаруу боюнча өндүрүштүк кубаттуулуктун резервин пайдалануу зарылдыгы.

Кыргызстандын экономикасын турукташтыруу, кийин аны көтөрүү, ал түгүл андагы олуттуу структуралык кайра түзүүлөр, узак депрессия абалына каршылык көрсөтүүнү камсыз кылуу инвестиция процессин жандандыруусуз мүмкүн эмес. Ошону менен бирге республикада инвестиция ишинин укуктук чөйрөсүн түзө турган рынок экономикасына шайкеш келүүчү жаңы мыйзам базасы кабыл алынса да, азырынча бул процесс аралаш экономикалык системанын талаптарына жооп бербейт, мамлекеттин экономикалык саясатынын өзгөчө көңүл бура турган чөйрөсү боло албай жатат.

Ошондуктан, инвестиция деген эмне, инвестиция жаатында өкмөт кандай саясат жүргүзүүгө тийиш деген суроолорго токтололу.

Инвестиция (немецче Investition, лат. investio – кийинтем) – өлкө ичинде жана чет өлкөдө экономиканын тармактарына узак мөөнөткө капитал сарптоо. Финансылай инвестиция (баалуу кагаз сатып алуу) жана накталай инвестиция (курулушка, айыл чарбага, өнөр жайга ж. б. тармактарга капитал жумшоо) болот. Инвестициялар – бул каралып жаткан мезгилде инвестициялык товарларды чыгарууга жумшала турган өлкөнүн улуттук кирешесинин же чыгашасынын бир бөлүгү. Дүң инвестициялар – ордун

бастыруу чыгымдары жана өндүрүштүк маанидеги жаңы товарлар. Таза инвестициялар – алмаштырууну талап кылган эскирген фондулардын ордун бастырууга зарыл болгон сандан ашып кеткен өндүрүштүк маанидеги товарлардын бир бөлүгү.

Мамлекеттик эсептөөнү, финансы эмес активдерге инвестицияларды, финансы инвестицияларын жана чет өлкөлүк түз инвестициялардын маалыматын камтыйт.

Булар чарба же башка иш-аракеттер тармагындагы акчалай жана башка материалдык салымдар (максаттуу салымдар, пайлар, акциялар жана башка баалуу кагаздар, технологиялар, машиналар, жабдуулар, лицензиялар, анын ичинде товардык эмес белгилер, кредиттер, башка мүлк же мүлктүк укуктар). Ошондой эле чет өлкөлүк мамлекеттердин, юридикалык жактардын жана жарандардын интеллектуалдык менчик укугун бериши да эсепке алынат.

2.10-таблица

Финансылык эмес активдерге инвестициялар¹

	2002-ж.		2003-ж.		2008-ж.	
	млн сом	процент менен	млн сом	процент менен	млн сом	процент менен
Финансылык эмес активдерге инвестициялары – бардыгы	10964,0	100	11252,5	100	38151,4	100
анын ичинде:						
Негизги капиталдын инвестициялары	10081,2	92,0	10252,8	91,1	33735,6	88,4
Негизги каражаттардын капиталдык ремонту	702,6	6,4	782,8	7,0	2465,6	6,4
Материалдык эмес активдерге инвестициялар	180,1	1,6	192,7	1,7	1495,2	3,9
Өндүрүлбөгөн материалдык активдерге инвестициялары	0,1	0,0	24,2	0,2	455,0	1,3

Финансылык эмес активдерге инвестициялар төмөнкү көрсөткүчтөрдү камтыйт: негизги капиталдын инвестицияларын (капиталдык салымдар), капиталдык ремонттун чыгымдарын, жер участкаларын жана жаратылышты пайдалануу объектилерин сатып алууга кеткен инвестицияларды, материалдык эмес активдердин инвестицияларын (илимий изилдөө жана тажрый-

балык конструктордук иштеп чыгуулар, материалдык жүгүртүү каражаттарынын запастарын толуктоочу инвестициялар ж. б.). Капитал түзүүчү инвестициялардын структурасын жана көлөмүн мүнөздөөчү көрсөткүчтөр системасындагы башкы орунду негизги капиталдын инвестициялары ээлейт, алар негизги капиталды алууга, түзүүгө жана өндүрүүгө (жаңы курулуш, реконструкция, кеңейтүү жана иштеп жаткан өнөр жай, айыл чарба, транспорт, соода жана башка ишканаларды техникалык жактан кайра жабдууга, имараттарды, курулуштарды, машиналарды, жабдууларды сатып алууга, турак жай жана маданий-тиричилик курулуштарына ж. б. чыгымдарга) кеткен бардык чыгымдардын жыйындысын билдирет.

Негизги капиталдын инвестицияларына курулуш иштеринин чыгымдарынын бардык түрлөрү кирет: курулуштун сметаларында каралган монтажды талап кылуучу жана талап кылбоочу, жабдууларды алуу жана монтаждоо чыгымдары; курулуштун сметаларына киргизилген, чарбалык инвентарларды жана өндүрүштүк транспортту алуу чыгымдары; курулуштун сметаларына киргизилбеген, машина жана жабдууларды алуу чыгымдары; башка капиталдык иштердин жана керектөөлөрдүн чыгымдары.

Негизги фонддордун капиталдык ремонтунан – жабдууларды, машиналарды, транспорт каражаттарын, имараттар менен курулмаларды оңдоого кеткен чыгымдар.

Материалдык эмес активдерге инвестициялар – бул патенттерди, лицензияларды, жер участкаларын, табигый пайдалануу объектилерин колдонуу укуктарын, автордук укуктарды, соода маркаларын, товардык белгилерди, программалык продуктуларды сатып алууга кеткен чыгымдар.

Кыргыз Республикасындагы 2002–2008-жылдардагы финансылык эмес активдерге (анын ичинде негизги фонддордун капиталдык ремонту, материалдык эмес активдерге) инвестициялардын мүнөздөмөсү 2.10-таблицада келтирилди.

Финансы салымдары – финансы активиндеги инвестициялар. Булар көбүнчө акча, материалдык жана башка облигациянын банктык салымдарындагы (депозиттериндеги) баалуулуктар, кредиттик салымдар, акцияларга жана башка баалуу кагаздарга салымдар, өлкөнүн аймагында жайгашкандардай эле, анын чегинен тышкары жерлердеги башка юридикалык жактардын уставдык капиталдары, ошондой эле башка ишканалар менен уюмдарга берилген кредиттерден турат. Кыргызстандагы 2003–2004-жылдардагы финансылык активдерге инвестициялардын көлөмү 2.11-таблицада берилди.

¹ Улуттук статистика комитети. Кыргызстан цифраларда. 2005, 111-бет.; Кыргызстан цифраларда. 2009, 111-бет.

Финансылык активдерге инвестициялар.
Экономика ишканаларынын финансылык салымдары

	2003-ж.		2004-ж.	
	млн сом	процент менен	млн сом	процент менен
Бардыгы	657,7	100	6560,1	100
анын ичинде:				
Узак мөөнөттүү	320,5	48,7	5991,1	91,3
Кыска мөөнөттүү	337,2	51,3	569,0	8,7

Чет өлкөлүк түз инвестициялар бир өлкөнүн жеке жана юридикалык жактары (түз инвесторлор) башка өлкөнүн (чет өлкөлүк инвестициялары бар ишканалардын) чарбалык бирдигин башкарууга катышуу максатында ишке ашыруучу инвестицияларды чагылдырат. Түз инвестиция катары түз инвестордун ишкананын капиталында катышуу формасында капитал киргизүүлөрү гана эмес, түз инвестор менен түз инвестициялануучу ишкананын ортосундагы инвестициялардын башка бардык формасы катары классификацияланат. Түз инвестициялар акционердик капиталга (карыз милдеттенме операцияларына) бөлүнөт.

Акционердик капитал – ишканалардын салынган анык каражаттары, туунду ишканалардын бардык акциялары жана башка капиталдын салымдары (түз инвестордун машина менен жабдууларды бериши).

Финансылык лизинг – узак мөөнөттүү ижаранын түрү, анда лизинг берүүчү лизинг алуучуга аныкталган акысына лизинг буюму катары мүлктү убактылуу ээ болууга жана пайдаланууга, аныкталган мөөнөткө жана аныкталган шартка өткөрүп берет.

Кайра инвестицияланган пайда – түз инвестордун бөлүштүрүлбөстөн, инвестицияларды көбөйтүүгө жумшалган ишкананын пайдасындагы үлүшү.

Башка капиталдар чет өлкөлүк түз инвестиция формасында кредиттерди, зайымдарды (анын ичинде дебитордук жана кредитордук карыздарды) берүү боюнча операцияларды камтыйт, алардын түз инвестор менен түз инвестициялануучу ишкананын ортосунда орду бар.

Кыргыз Республикасына 2002–2008-жылдардагы чет өлкөлүк түз инвестициялардын көлөмү жана структурасы 2.11-таблицада келтирилди.

Чет өлкөлүк түз инвестициялар¹.
Чет өлкөлүк түз инвестициялардын түшүшүнүн структурасы

	млн АКШ доллары			Жыйынтыкка процент менен		
	2002-ж.	2003-ж.	2008-ж.	2002-ж.	2003-ж.	2008-ж.
Бардык түз инвестициялар	115,7	147,0	653,2	100	100	100
анын ичинде:						
Акционердик капитал	26,2	23,4	40,7	22,6	16,0	6,2
Финансылык лизинг	-	3,7	7,4	-	2,5	1,1
Кайра инвестицияланган киреше	9,0	21,8	54,1	7,8	14,8	8,3
Башка капитал	80,5	98,1	551,0	69,6	66,7	84,4
анын ичинде:						
Ишканалардын чет өлкөлүк кошумча ээликтеринен алынган кредиттер	29,6	35,5	443,2	25,6	24,1	67,9
Соода кредиттери	50,9	62,6	107,8	44,0	42,6	16,5

Республикада түзүлгөн экономикалык шарттар инвестициялык процесстердин өзүнөн-өзү жанданып кетиши үчүн азырынча реалдуу өбөлгөлөрдү түзө албайт. Ошондуктан мамлекет тараптан түздөн-түз жөнгө салууну караган инвестициялык жигердүүлүктү турукташтыруунун, инвестициялоонун финансылык булактарын мобилизациялоонун милдети азырынча актуалдуу бойдон кала бермекчи.

Инвестициялык жигердүүлүктү күчөтүү үчүн төмөнкүдөй чараларды жүргүзүү керек:

- Соода-арачылык жана спекулянттык чөйрөлөрдөн капиталдын материалдык өндүрүш жана кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүнө оошуп келүү процессин мамлекеттик колдоону камсыз кылуу. Бул үчүн кыска мөөнөттүү кредиттерге кайрадан финансылуу ставкаларын жогорулатуу жана узак мөөнөттүү кредиттердин ставкаларын азайтуу; инвестициялык долбоорлорду финансылуу мамлекеттик кепилдиктер институтун өнүктүрүү; бюджеттик ресурстардын бир бөлүгүн мамлекеттик эмес, жеке инвесторлор менен бирдикте өндүрүштүк долбоорлорду финансылуу үчүн пайдалануу зарыл.

- Калктын аманаттарын инвестициялоонун өсүшүнө багыттоо зарыл. Ал үчүн салымдардын кепилденүү даражасын жогорулатуу керек; бул салымдарды мамлекеттик камсыздандыруу системасына киргизүү максатка ылайыктуу.

¹ Кеткен агым эсепке алынбаганда. Улуттук статистика комитети, Кыргызстан цифраларда. 2005, 116-бет.; Кыргызстан цифраларда 2009, 119-бет.

• Тездик менен амортизациялоо методун тандап алууну структуралык саясат менен айкалыштыруу зарыл. Бул метод жогорку технологиялык өндүрүштөргө гана эмес, артыкчылыктуулардын катарына кирген бардык тармактар менен өндүрүштөргө да жайылтылууга тийиш.

9-тема. Мамлекеттин социалдык жана улуттук киреше саясаты

Мамлекеттин кирешелер саясаты, мамлекеттик каражаттарды калктын бардык топторуна жана катмарларына социалдык кепилдиктерди камсыз кылууга багытталгыдай чыгымдоодогу артыкчылыктарды белгилөөгө багытталууга тийиш. Мындай шартта бул саясаттын мүнөзүнө жана багытына болжолдуу факторлордун (демографиялык, экономикалык, социалдык ж. б.) жыйындысы таасирин тийгизет. Алардын арасынан аныктоочулардын бири демографиялык фактор болуп эсептелет.

Демографиялык кырдаал. Соңку жылдарда республикадагы демографиялык кырдаал жалпысынан республика, областтар, айрым этностук топтор ж. у. с. боюнча төрөлүүлөр менен өлүм-житим көрсөткүчтөрүнүн начарлап кеткендигинен, калктын жалпы өсүшүнүн төмөндөшүнөн улам жагымсыз кырдаал катары бааланууда. Соңку он, он беш жылда болуп өткөн процесстердин натыйжасында калктын социалдык структурасы кескин өзгөрдү, терс көрүнүшкө ээ болуу менен, рыноктук кайра түзүүлөрдүн өнүгүшүнүн экинчи этабында калктын катмарланышы өзгөчө күчөдү.

Алсак, эгерде реформалоонун баштапкы этабында жарды калктын салыштырмалуу салмагы үчтүн бирин түзсө, ал экинчи этапта эки эсеге артты, андан тышкары, өтө жарды адамдардын категориясы пайда болуп, анын салыштырмалуу салмагы калктын жалпы санынын 20% ине жетти. Калктын көбүрөөк камсыз болушкан топторунун кирешелери калктын азыраак камсыз болушкан топторунун кирешелеринен 10–12 эсеге ашат, мында республикадагы коомдун коомдук-саясий абалын турукташтыруучу орто тап түзүлгөн жок.

Социалдык үй-бүлөлүк планда көп балалуу үй-бүлөдөн орто жана аз балалуу үй-бүлөлөргө бара-бара өтүү байкалууда, өзгөчө эркектердин арасында никелешкендердин курагы жогорулап баратат, тун жана кийинки баланын ортосундагы аралык алыстады. Аялдардын арасында 40 жаштан кийинки курактагы төрөт азайып кетти. Эки балалуу үй-бүлөлөрдүн үлүшү бара-бара көбөйүүдө.

Реформалардын жылдарында калктын санынын динамикасы биринчи жолу төмөндөп (39,4 миң адамга), андан соң алгачкы деңгээлге чейин акырындык менен өскөн. 1991–1993-жылдар тышкы жана республика аралык миграция менен шартталган кескин төмөндөө менен мүнөздөлөт. Калктын республиканын чегинен чыгып кетүү миграциясын басаңдатуу боюнча чаралардын комплексин колдонууну караган Президенттин 1994-жылдын 14-июнундагы «Кыргыз Республикасында миграция процессин жөнгө салуу боюнча чаралар жөнүндө» жарлыгынын өз убагында чыгышынын аркасында терс тенденцияны токтотууга жетишилген.

Калктын табигый жана механикалык кыймылындагы көрсөтүлгөн өзгөрүүлөрдүн натыйжасында республиканын тургундарынын жалпы саны көбөйүп, бул Кыргыз Республикасында демографиялык кырдаалдын бара-бара калыбына келип жаткандыгын далилдейт. 2011-жылдын 1-январында калктын саны 5477,6 миң адамга барабар болду.

2.13-таблица

Кыргыз Республикасынын калкынын туруктуу санынын динамикасы (көрсөтүлгөн ар жылдын 1-январына карата, миң адам)

	1991-ж.	1995-ж.	2005-ж.	2011-ж.
Калктын саны	4389,5	4450,1	5092,8	5477,6
Абсолюттук өсүш	62,3	61,7	55,5	59,3
Өсүш темпи, %	1,4	1,4	0,9	1,1

Азыркы убакта Кыргызстандын калкы өзүнүн адам ресурстарынын эсебинен көбөйүүдө, калктын жыл сайын өсүш темпи жылына 1,0% деңгээлинде турат. 1991-жылга чейин орточо жылдык өсүш жылына 2,8% ти түзгөн, ошондо республика калктын жогорку өсүштөгү (жылына 2,3–3,4%) тобунда турган. Соңку жылдарда темптин төмөндөшү жана калктын өсүшүнүн орточо темпиндеги тобуна оошу (0,9–1,4) узакка созулган кризистик мезгилдин жана жаңы демографиялык жүрүм-турумдун, б. а. айрым топтордун түзүлгөн жагдайларга ыңгайлашып кетишинин эсебинен болду.

Кыргызстандагы табигый кыймыл бир катар олуттуу өзгөрүүлөрдү башынан өткөрдү. Демографиялык кырдаалды изилдөөдө төрөлгөндөрдүн саны 1991-жылы ар бир 1000 адамга 29 баланы түзсө, 2010-жылы 26,8ге чейин азайган. Калктын көбөйүшүнүн деңгээлине калкты төрөттү чектөөгө мажбурлап жаткан факторлордун (экономикалык, социалдык, экологиялык) жыйындысы таасирин тийгизип жатат.

Калктын табигый кыймылынын динамикасы
(ар бир 1000 адамга)

2.3-график

Республиканын калкы көбөйүүнүн демографиялык мүмкүнчүлүктөрүн али түгөтө элек, анткени репродукциялык потенциал али да зор.

Жашоонун орточо узактыгынын динамикасы, (жаш)

2.4-график

Демографиялык процесстердин абалын жана себептерин талдоо, социалдык-экономикалык кризистин кесепеттерин азайтуу максатында республиканын өкмөтүнүн демография саясатын иштеп чыгышынын жана турмушка ашырышынын зарылдыгын

ырастайт. Атап айтканда, төмөнкүлөрдүн аткарылышы зарыл:

- демографиялык саясаттын артыкчылыктарын аныктоого багытталган чаралардын системасын иштеп чыгуу. Кыргызстандын калкынын көп этностук курамынын шартында бул артыкчылыктар ар түрдүү этностук топтордун демографиялык өзгөчөлүктөрүн эске алууну камсыз кылуу боюнча чараларды камтууга тийиш;

- Кыргызстандын дүйнөлүк шериктештикке кошулушун жеңилдете турган укук базасын өркүндөтүү;

- калктын республиканын ичинде көчүп-конуу процессин мамлекеттик деңгээлде жөнгө салуу.

Калктын турмуш деңгээли. Турмуш деңгээли Кыргызстанда аралаш экономика системасын түзүүнүн жүрүшүндө келип чыккан эң татаал проблемалардын кеңири комплексин камтыйт.

Калктын турмуш деңгээлинин реалдуу социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрү өткөөл мезгилде төмөндөдү.

Калктын турмуш деңгээлин жалпылаштыруучу индикаторлордун бири, салыктарды жана милдеттүү төлөмдөрдү чыгарып таштагандан кийинки, калктын акча кирешелерин камтыган колдо турган реалдуу акча кирешелеринин көрсөткүчү болуп эсептелет.

Бүткүл кризис мезгилин карап чыгуу учурунда 1991-жылды база кылып алып, реалдуу колдо болгон кирешелер 1992-жылы 60%ке, 1994-жылы 21%ке, ал эми 1996-жылы 1,8%ке алда канчалык көбүрөөк төмөндөгөндүгүн белгилей кетүүгө болот. Жалпысынан калктын 1992-1996-жылдардагы реалдуу кирешелери дээрлик 1,5 эсеге төмөндөдү. Бул индикатордун реформалардын жылдарында биринчи жолу 6,3%ке өсүшү 1997-жылы байкалды, бул белгилүү даражада экономиканын 1996-1997-жылдардагы турукташуусу менен байланыштуу. Кийинки жылдарда анын өсүш темпи 1998-ж. 11,8%ти, 2000-ж. 8,3%ти, 2001-ж. 12,6%ти, 2008-ж. 8,8%ти түзгөн.

Калктын кирешелеринин ичинен кызмат акысынын үлүшүнүн төмөндөшүнө (1991-жылдагы 55,2% тен 2007-жылдагы 32,7% ке чейин) карабастан, ал мурдагыдай эле көпчүлүгүнүн жашоосунун негизги булагы болуп кала берүүдө. Калктын номиналдык акча кирешелеринин структурасында социалдык трансферттердин үлүшү 2 эсеге (1992-жылдагы 27,2% тен 2007-жылдагы 13,1% ке чейин) төмөндөдү. Менчик иштен жана ишкердиктен кирешелер ылдам темп менен – көрсөтүлгөн мезгилде 12% тен 52,6% ке чейин өстү.

Республиканын калкынын турмуш деңгээлинин колдонулуп жаткан социалдык стандарты биринчи кезекте эмгекке акы төлөөнүн минималдуу өлчөмү, ага байланышкан бюджет чөй-

рөсүндөгү кызматкерлердин эмгегине акы төлөө боюнча бирдиктүү тарифтик сетка, ошондой эле минималдуу пенсия болуп эсептелет. Андан тышкары, минималдуу кызмат акы (МКА) башка социалдык төлөмдөрдүн да чоңдугун аныктайт.

Экономиканы башкаруудан ажыроо жана күч алып бараткан инфляция, эгерде 1991-жылы республиканын орточо пенсиясы минималдуу керектөө бюджетинин (МКБ) 194% ин түзсө, 2002-жылы 49% ти, 2008-жылы 46% ти түзгөндүгүнө алып келди. Ал эми дүйнөлүк практикада пенсиянын орточо өлчөмүнүн 70% тик МКБнын «босогосуна» чейин төмөндөшүнө жол берилбейт.

Азыркы убакта минималдуу кызмат акы эң маанилүү социалдык төлөмдөрдүн жана жөлөк пулдардын өлчөмүн жөнгө салуучу социалдык стандарттын милдетин аткарбай калгандыктан, бул милдеттерди турмушка ашыруу үчүн жаңы социалдык стандарт – керектөөнүн кепилденген минималдуу деңгээлинин эсептешүү көрсөткүчү киргизилди. Анын негизинде мамлекеттик жөлөк пулдардын өлчөмдөрү аныкталууга тийиш. Бул түшүнүк биринчи жолу 1998-жылдын 5-мартында КРдин «Мамлекеттик социалдык пособиелер жөнүндө» мыйзамында пайда болду жана жакырчылыктын жеткен чегин билдирет. 1998-жылдын 1-майынан тартып керектөөнүн кепилденген минималдуу деңгээлинин эсептешүү көрсөткүчү 100 сом өлчөмүндө аныкталса, 2007-жылдан баштап 340 сом көлөмүндө белгиленди.

Кризистин шартында мамлекет социалдык артыкчылыктарды так аныктоого тийиш жана бул багыттар боюнча (саламаттык сактоону реформалоо, билим берүүнү, социалдык камсыздандырууну, пенсия менен камсыз кылууну өнүктүрүү) иштелип чыккан программалардын негизинде өзүнүн стратегиясынын турмушка ашырылышын камсыз кылат.

Калктын турмуш деңгээлинин өзгөрүшүндөгү тенденцияларды минималдуу кызмат акынын (МКАнын) минималдуу керектөө бюджетине (МКБга) карата катышы чагылдырат. Талдоого алынган мезгилдеги бул параметрлердин ортосундагы катыш динамикасы 2.5-графикте көрсөтүлдү.

МКА менен МКБнын ортосундагы катыш 2008-жылы 8,6% ти түздү, бул кабыл алынган босого маанисинен (12%) бир топ төмөн.

Турмуш деңгээлинин көрсөткүчү катары Бүткүл дүйнөлүк банк калктын кирешелерин эмес, чыгашаларын пайдаланууга артыкчылык берип, муну кирешелер жөнүндөгү маалыматтар көп учурда төмөндөтүлүп көрсөтүлө тургандыгы менен түшүндүрөт. Анткени рынок шартында кирешелер жеке жана расмий эмес булактардан байкаларлык өсүшкө ээ болот. Алсак, 1996-жыл-

дын жазында жана күзүндө Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети тарабынан калктын турмуш деңгээлинин «Жакырчылык мониторинги» жүргүзүлгөн. Изилдөөнүн натыйжасын талдап чыкканда, жакырчылыктын деңгээлин кирешелер боюнча эсептеп чыккан учурда үй чарбаларынын 76,1% и же калктын 82,3% и жакырчылыктын чегинен төмөн турган болуп чыкты. Ал эми эсептөөлөр чыгашалар боюнча жүргүзүлгөн кезде, бул көрсөткүчтөр тиешелүү тартипте 62,1% ке жана 70,7% ке чейин төмөндөдү.

2.5-график

МКАнын МКБга карата катышы

2.14-таблица

Ар кыл эсептөө жолдору менен чыгарылган жакырдык проценти

	Үй чарбасы	Калк
Кирешелер боюнча эсептөө	76,1	82,3
Чыгашалар боюнча эсептөө	62,1	70,7

Жакырчылыктын чеги адам жашоо-тиричилиги үчүн керектей турган калориялардын минимуму ар бир адамга жалпы бир айлык чыгашалардын деңгээли катары аныкталган. Андан тышкары, өтө жакырчылыктын көрсөткүчү да эсептелет. Ал тамакаш азыктарына гана ар бир адамдын чыгашаларынын деңгээли катары аныкталат. Өтө жакырдыктын чеги өзгөчө калктын көпчүлүк бөлүгү жакыр деп эсептелген кезде зарыл. Анткени мында социалдык колдоого өтө муктаж болгон калктын өтө тар чөйрөсү аныкталат. Жакырдыктын бул чегин пайдалануу калктын эң аялуу катмарларын даректүү колдоо боюнча тиешелүү чечимдерди иштеп чыгууда жана кабыл алууда жардам көрсөтө алат. Эң жарды калкты аныктоо үчүн зарыл болгон өтө жакырдыктын чеги айына

221 сомду түздү жана бул категорияга үй чарбаларынын 18,2% и же калктын 20% ке жакыны камтылды.

Жакырчылыктын региондор боюнча таралышы. Жакырчылыктын саны өлкөнүн бардык региондорунда көбөйдү. Жакырчылыкка жогорку изилдөө боюнча Талас, Жалал-Абад жана Ош областтары көбүрөөк дуушар болушту, буларда жарды үй чарбаларынын (тиешелүү тартипте) 81% и, 80% и жана 79% и турган.

Жакыр эмес калктын көбүрөөк проценти Бишкекте (74%) жана Чүй областынын айыл жерлеринде (46,8%) жашайт.

Шаар жерлериндеги, Нарын жана Талас областтарындагы жарды калктын үлүшү өтө жогору болсо да, жакырчылык проблемасы шаар жерлерине караганда, айыл жеринде өтө актуалдуу.

Эң жарды калктын эң жогорку проценти Ысык-Көл областынын шаар жерлеринде болсо, ошол эле убакта Ош областында эң жарды калктын эң жогорку проценти – айыл жерлеринде.

2.15-таблица

Жакырчылыктын региондор боюнча таралышы (1996-жылкы изилдөө боюнча, % менен)

Региондор	Жакыр эместер	Жакырлар
Республика	37,9	62,1
Шаар жерлери	58,6	41,4
Айыл жерлери	25,1	74,9
Бишкек шаары	73,9	26,1
Ысык-Көл областы	36,7	63,3
Жалал-Абад областы	19,7	80,3
Нарын областы	26,1	73,9
Ош областы	20,6	79,4
Талас областы	19,2	80,8
Чүй областы	46,8	53,2

Жакырчылыктын кирешенин башкы булактарына жараша таралышы. Үй чарбаларын жардыларга жана эң жардыларга классификациялоо да үй башчыларынын кирешелеринин негизги булагына жараша болот. Эгерде кирешенин булагы айыл чарба азык-түлүктөрүн сатуу менен байланышкан учурда, жакырчылыктын деңгээли өтө жогору (71,9%). Андан ары жакырчылыктын деңгээли боюнча өзүлөрүнүн керектөөлөрү үчүн азык чыгаруу менен иш жүргүзүшкөн үй чарбалары (70,7%) кетет. Андан соңку орунда социалдык жардам алышкан жана ошонун эсебинен жашапкан үй чарбаларынын тобу (67,4%) турат. Жакырчылыктын эң аз проценти – жекече иш жүргүзүшкөндөрдүн арасында (мында жардылар – 6,5%).

Иш менен камсыз кылуу. Иш менен камсыз кылуу маселеси боюнча эмгек рыногунун кээ бир негизги мүнөздөмөлөрү изилденди. Эркектердин эмгек рыногуна катышуусунун даражасы бардык областтар боюнча, айыл жеринде да, шаар жеринде да бирдей жогору, бирок бул процент айыл жеринде жогорураак. Алардын эмгек рыногуна катышуусунун эң жогорку проценти Бишкек шаарында, Чүй жана Жалал-Абад областтарында.

Иш менен камсыз болгон калктын арасынан эркектердин арасындагы жумушчулардын жана аялдардын арасындагы кызматчылардын проценти эң көп. Жумушчулар негизинен айыл чарбасынын, өнөр жайынын чөйрөсүндө жана кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүндө иштейт. Кызматчылардын көпчүлүгү (59,2%) тейлөө чөйрөсүндө эмгектенет. Эркектердин да, аялдардын да эң чоң процентин мамлекеттик ишканаларда эмгектенгендер көрсөтүштү.

Жумушсуздуктун эң көп деңгээли Талас жана Жалал-Абад областтарында белгиленди.

Эркектердин арасындагы жумушсуздардын проценти айылдык жерлерге караганда, шаар жерлеринде жогору (тиешелүү тартипте 15,7% жана 13,0%).

Жумушсуздукка калктын бардык жыныс-курактагы топтору камтылган, бирок ага кыйла даражада жаштар да дуушар болууда. 16–25 жаш курактык топто жумушсуздуктун деңгээли эң жогору (18,9%).

Ошондой эле билим берүүнүн деңгээли менен жумушсуздуктун ортосунда өз ара байланыш бар.

Аялдардын арасында жумушсуздуктун деңгээли башталгыч билими болгондордо гана эң жогору, билим деңгээли жогорулаган сайын алардын арасындагы жумушсуздук да төмөндөйт. Эркектердин арасында жумушсуздуктун деңгээли «бүткөн орто жана башка» билими болгондордо эң жогору. Аялдардын арасында да, эркектердин арасында да, жумушсуздуктун деңгээли жогорку билими болгондордуку төмөнүрөөк.

Өз кезегинде жумушсуздар жумушсуздуктун узактыгы боюнча бөлүнүшөт.

Жумушсуздардын көпчүлүк бөлүгү (71,9%) 12 жана андан ашуун айлар бою иштебейт. Жумушсуздардын экинчи эң чоң тобу (14,3%) жакындан бери эле (3 ай жана андан азыраак) иштебей калгандар. Бул аялдар үчүн да, эркектер үчүн да бирдей эле. Бирок, 35–55 жана 56–60 жаш курак топторунда жумушсуздуктун узактыгы 16–25 жана 26–36 жаш курак тобундагылардыкынан жогору. Жумушсуздуктун эң жогорку узактыгы Нарын жана Жалал-Абад областтарында.

Улуттук изилдөөнүн маалыматтары жумушсуздардын саны жөнүндөгү гана маалыматты сунуш кылбастан, ошондой эле жумушсуздар иш издөөдө пайдаланышкан методдорду аныктоого да жардам берди.

Жумуш издөө үчүн адамдар ар кыл методдорго кайрылышат. Жумушсуздар кыйла көбүрөөк жумуш издегенде уюмдар менен ишканаларга жеке кайрылышат. Жалпысынан республика боюнча жумушсуздардын 84,3% и ушул методду пайдаланышат. Жумушсуздардын иш издешинин кыйла кеңири таралган экинчи методу «үй-бүлөлүк байланыштар» (48,0%) болуп эсептелет. Жумушсуздардын азыраак проценти (2%) ишти массалык маалымат каражаттары аркылуу издешет. Жумушсуз аялдар эмгекке орноштуруу кызматын эркектерге караганда кыйла көбүрөөк пайдаланышат. Изилдөөнүн маалыматтары боюнча, жумушсуздардын 24,5% и гана иш менен камсыз кылуу борборлорунда катталган. Катталган жумушсуздардын арасында аялдар көбүрөөк процентти (34,1%) түзүшөт. Эркектерде бул көрсөткүч 18,8% ке барабар.

Изилдөөдө жумушу жок жарандар жумушсуздар катары катталышпагандыгынын себептери табылды.

Биринчиден, 16–25 жана 26–35 жаш курак тобундагыларда респонденттердин көпчүлүк бөлүгү бул суроого ал туурасында эч нерсе билбейбиз деп жооп кайтарышкан (тиешелүү тартипте 45,2% жана 29,5%). Экинчиден, улуу курактагы респонденттер бул суроого жооп катары жөлөк пулдардын эң аз суммасын шылтоо кылышты.

Ден соолук. 1996-жылдагы күзгү изилдөөдө респонденттердин өзүлөрүнүн ден соолугу жөнүндөгү пикирлери изилденди. Жалпысынан изилдөөгө алынган калк өз ден соолугун оң баалайт. Республика боюнча бардык подгруппалар үчүн респонденттердин 80% и алардын ден соолугу «эң жакшы» же «канааттандырарлык» деп жооп беришти. Эң жарды респонденттер, таң каларлыгы, ден соолугу башка топтогулардыкына караганда алда канчалык «эң жакшы» деп жооп кайтарышты. Мындай учурда физиологиялык факторлор роль ойной алышпаса да, ден соолуктун жакшы абалы жашоо тиричилиги менен байланышкан факторлордун комбинациясы менен шартталышы мүмкүн: эң жардылар нукура азыктарды көбүрөөк, майлуу тамактарды, алкоголь менен тамекини азыраак пайдаланышып, кара күч эмгеги менен көбүрөөк алектенишет. Бул кыйла даражада кирешенин аздыгы менен байланышкан.

Докладда тандоо жолу менен жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында алынган маалыматтар келтирилип, талдоого алынса да, алар Кыргыз Республикасынын калкынын турмушунун учурдагы экономикалык жана социалдык шарттарынын толук көрүнүшүн калыс чагылдырат. Түзүлгөн жагдайда калктын социалдык ажырымдалышынын күчөшү улантылган кезде жардылардын жана эң жарды үй чарбаларынын саны да көбөйөт. Мамлекеттин негизги милдети калктын социалдык жактан аялуу топторуна жардам көрсөтүү болуп эсептелет. Калкты социалдык жактан колдоонун мындай системасы зарыл, ал социалдык жактан корголбогон жана чындыгында мамлекеттин колдоосуна муктаж адамдарга ачык-айкын жардам көрсөтө алар эле.

Иш менен камсыз кылуу кызматынын органдарына бардык маселелер боюнча 1430 миң адам, анын ичинен эмгекке орноштурууга байланыштуу 81 миң адам, консультация алууга 62 миң адам кайрылган. Эгерде толук эмес жумуш күнүндө иштегендерди, ошондой эле өз күчтөрү менен ишти жигердүү издеп жүрүшкөн жарандарды эске алсак, толук же жарым-жартылай жумушсуздардын саны бери болгондо эле 160 миң адамга же жумушчу күчүнүн 9дан ашуун процентине жетип барышы мүмкүн. Бул республиканын экономикалык коопсуздугуна (экономикалык жактан жигердүү калкка карата 7% тик босого маанисине) коркунуч болуп эсептелет.

Калктын турмуш деңгээлин жакшыртуу жана жакырчылыкты жоюу үчүн кыска мөөнөттүү мезгилде төмөнкүдөй чаралар зарыл:

- кызмат акынын, пенсиялардын жана бюджеттик сектордогу кызматкерлердин эмгегине акы төлөөнүн минималдуу өлчөмдөрүн жогорулатып, алардын МКБнин деңгээлине чейин жакындаштыруу;
- начар камсыз болгон үй-бүлөлөргө берилүүчү мамлекеттик жөлөк пулдардын системасын өркүндөтүү жана каражаттарды бөлүштүрүүнү өтө муктаждарга топтоштуруу. Социалдык жактан даректүү коргоонун деңгээлин жогорулатуу;
- мамлекеттик иш менен камсыз кылуу кызматтары, жергиликтүү бийлик органдары жана жумуш берүүчүлөр акы төлөнүүчү коомдук иштерди уюштурууну кеңири жайылтуулары керек;
- салык салуу системасы аркылуу кирешени адилеттүү бөлүштүрүү жана калктын аз кирешелүү топторуна салык оорчулугун басаңдатуу;

- чакан жана орто ишкердикти түзүү, инвестицияларды тартуу, кредиттерди берүү жана финансылык кредиттик кызматтарды көрсөтүү жолу менен, ошондой эле салык механизмдери аркылуу калктын иш менен өзүн-өзү камсыз кылышын стимулдаштыруу;

- баалардын өзгөрүшүнө жана жашоо минимумунун көбөйүшүнө ылайык эмгекке акы төлөөнүн кепилденген минимумун (же ставкасын) аныктоо;

- калкка кызмат акынын жана социалдык трансферттердин бардык түрлөрүнүн өз убагында төлөнбөгөндүгү менен байланыштуу компенсациялык төлөмдөрдү камсыз кылуу;

- жогорку жана эң жогорку кирешелүү жарандарга эң катуу прогрессивдүү салык салууну киргизүү;

- калкты социалдык жактан коргоо боюнча Кыргызстанда кабыл алынган мыйзамдардын, нормативдик актылардын жана өкмөттүк документтердин турмушка жарамдуулугун камсыз кылуу;

- калктын жарды категорияларын (пензионерлерди, майыптарды, студенттерди, көп балалуу үй-бүлөлөрдү ж. у. с.) алда канчалык толук камсыз кылуу максатында кирешелердин бардык түрүн индексациялоону үзгүлтүксүз өткөрүп туруу.

Кыргыз Республикасын 2020-жылга чейин өнүктүрүүнүн инновациялык модернизациялоо стратегиясы калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу, жакырчылыкты азайтуу жана социалдык коргоону күчөтүү боюнча жаңы чараларды белгилеген. Калктын басымдуу бөлүгүнүн турмуш деңгээли төмөн, калктын 35% тен ашыгы жакыр, кирешелердин дифференциацияланышы өсүп жатат. Калктын орчундуу бөлүгүнүн турмуш шарты, биринчи кезекте жакырлардыкы жана айрыкча айылдыктардыкы канааттандырыларлык эмес. Шаарлардын жана айылдардын көптөгөн тургундарында таза сууга жетпегендик проблемасы бар.

Жумушсуздуктун масштабы орчундуу. Ушундай шарттарда мамлекетке өзүн-өзү камсыздай албагандарга социалдык колдоо көрсөтүү жоопкерчилиги жүктөлүүдө. Өлкөдө жарандарга даректүү социалдык коргоо көрсөтүү системасы түзүлүп жатат, пенсияларды жана жумушсуздук боюнча жөлөк пулдарды чектөөдө камсыздандыруу принциптерине өтүү башталды, эмгек рыногунда активдүү саясат жүргүзүү программалары ишке ашырылууда. Ошону менен бирге социалдык саясатта чоң проблемалар бар.

Жакырчылыкты азайтуу.

Кыргызстандын калкынын 35% тен ашыгы жакырчылыктын чегинен төмөн турат деп белгилебедикпи. Бул – өлкөдөгү айрык-

ча курч проблемалардын бири. Жакырчылык социалдык жана саясий туруктуулукту бузуучу фактор болуп баратат. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасында жакырчылыкты азайтуунун стратегиясы да иштелип чыкты. Ал 2020-жылдарга чейин ишке ашырылмачы. Натыйжада жакырчылыктын деңгээли 26% ке чейин төмөндөөгө тийиш.

10-тема. Республикадагы экономикалык реформанын негизги багыттары

2009-жылы «Кыргыз Республикасынын 2020-жылга чейин экономикалык өнүгүүсүн инновациялык модернизациялоо стратегиясы» иштелип чыккан. Анын негизги максаты – экономиканын арымдуу өнүгүшүн камсыз кылуу. Мында, алгачкы жылдарда экономиканын андан ары өсүшү үчүн өзүндөгү күчтөрдү, мүмкүнчүлүктөрдү жана өбөлгөлөрү кайрадан жаратууга жумшалат. Демек, биринчи жылдар өндүрүштүн чөгүшүнүн токтолушунун, өндүрүштүн артыкчылыктуу тармактарынын жана фирмалардын модернизациялоо аркылуу жанданышы, өсүшү менен экономиканын реалдуу секторунун өткөөл деңгээлиндеги биротоло комплекстүү турукташуусунун жылдары болмокчу. Андан кийинки жылдарда өндүрүштүн изден тайбастан өсүшү, жүгүртүү каражаттарын толтуруу, фирмалардын инвестициялык мүмкүнчүлүктөрүн көбөйтүү, продукцияны сатып өткөрүү ишинде илгерилөө жүрөт. Ошентип, Кыргыз Республикасынын социалдык экономикалык өнүгүшүнүн, инновациялык модернизациялоо стратегиясынын милдеттери – тиешелүү инфраструктураларды жана өбөлгөлөрдү түзүү жолу менен республиканын өндүрүшүнүн жана бүткүл экономикалык турмушунун өркүндөшүн камсыз кылуу.

Демек, келечектеги мезгил экономиканын өсүү нугуна түшүшү, өндүрүп чыгаруу процессинин бардык каражаттары менен механизмдери толук даражада иштеши менен белгиленүүгө тийиш.

Ошентип, өндүрүш арзан, сапаттуу жана атаандаштыкка жарамдуу продукцияны рынокко улам көбүрөөк көлөмдө чыгарат. Демек, бул мезгилдин милдети инновациялык негизде экономиканын бардык табигый өндүрүп чыгаруучу процесстерин иштетүүдө турат.

Келечекте реалдуу секторду өркүндөтүүнүн жалпы стратегиясында төмөнкүлөр республиканын экономикасынын артыкчылыктуу тармактары деп аныкталды:

- отун-энергетика комплекси;
- айыл чарбасы жана тамак-аш өнөр жайы;
- жеңил өнөр жайы (текстиль жана тигүү өндүрүшү, мех жана булгаары өндүрүшү, элдик-көркөм кол өнөрчүлүк);
- тоо-кен өнөр жай комплекси;
- өнөр жайынын электр-техника жана радиоэлектроника тармагы.

Мында эң маанилүү роль социалдык багыттагы аралаш экономиканы түзүүгө, элдин турмуш деңгээлин жогорулатууга ыйгарылат.

Көрсөтүлгөн максаттарды жана милдеттерди жүзөгө ашыруунун жолдору төмөнкүлөр:

1. Республика башынан өткөрүп жаткан өткөөл мезгилдин өзгөчө кыйынчылыктарынан жана татаалдыктарынан улам мамлекеттин ролу өтө маанилүү болуп эсептелет. Өкмөт өндүрүштүк, чарбалык, экономикалык жана финансылык министрликтер менен ведомстволор аркылуу өндүрүштүк-чарбалык ишти кайрадан жаратуунун башкы түйшүгүн алууга, фирмаларга жана ишкерлерге ыңгайлуу шарт түзүүгө, алардын олку-солкулардан оңолушуна жардамдашууга жана өндүрүш менен экономиканын башка бардык чөйрөлөрүнө ишкердик жигердүүлүктү жайылтууга тийиш.

2. Ата мекендик өндүрүшчүлөрдү, үй чарбаларын эң оболу, өзүнүн ички рыногуна багыт алдыруу керек. Бул рынок энергетиканы, айыл чарбасын, тамак-аш жана жеңил өнөр жайын, андан соң курулушту, машина жасоону, транспортту, сооданы жана реалдуу сектордун башка тармактарын жандандыруу жана көтөрүү үчүн локомотив катары кызмат өтөөгө тийиш. Тамак-аш азык-түлүктөрүнө жана эң кеңири керектөөчү товарларга туруктуу суроо-талап болгон учурда, бул рыноктогу иш өндүрүшкө бир жолку ири инвестицияларсыз, анын тез жүгүртүлүшүндө салыштырмалуу бир азыраак капитал менен бүткөрүлө тургандыгын эске алуу керек.

Импорттук товарларды ички рыноктон сүрүп чыгаруу үчүн эч кандай мажбурлоочу чараларды жана ашкере бажы пошлиналарын киргизүүнүн кереги жок. Өзүлөрүнүн жакшы сапаттагы жана кыйла арзан азык-түлүктөрү менен товарларын рынокко көбүрөөк чыгарышы үчүн ата мекендик өндүрүшчүлөргө жардамдашуу гана керек.

3. Тоо-кен казып алуу өнөр жайынын, түстүү металлургия жана машина жасоо ишканаларында зор кубаттуулуктарды мүмкүн болушунча тезирээк иштетүү, он миңдеген адамдарды иш менен камсыз кылуу зарыл. Ушул максатта баалуу кагаз-

дардын алгачкы жана экинчи рынокторун жандандыруу жана ушул фирмалардын менчигинин бир бөлүгүн жана капиталдарын аларга акциялардын ири пакеттерин сатуу жолу менен башка өлкөлөрдүн (Россиянын, Казакстандын, Өзбекстандын жана башкалардын) финансылык-өнөр жай корпорацияларына чечкиндүүлүк менен өткөрүп берүү зарыл. Ушунун аркасында негизинен тышкы берип туруучуларга жана тышкы керектөөчүлөргө багыт алган республиканын ири ишканалары чийки зат (сырьё), материалдар, жабдуулар, продукцияны сатып өткөрүү рыноктору, инвестициялар менен камсыз кылуу боюнча өз абалын олуттуу жеңилдете алат.

4. Инвестициялардын мааниси зор. Экономиканы жандандыруу жана көтөрүү үчүн мамлекет капиталдык салымдарын экономикага жумшоону жана багыттоону катуу көзөмөлдүккө алышы жана координациялап турушу зарыл. Фирмалар менен ишканалардын ички топтоолору, үй чарбаларынын жана калктын аманаттары, чет өлкөлүк түз инвестициялар жана кредиттер реалдуу секторго, ички жана тышкы рынокторго жакшы жана керектүү товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдү тез бере ала турган фирмаларды өнүктүрүүгө багытталышы маанилүү.

5. Өндүрүшкө жумшоо үчүн зарыл жүгүртүү каражаттарын жана капиталдык салымдарды түзүүгө карата, фирмалардын жана үй чарбаларынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү максатында, банктардын кредиттерине проценттик ставкаларды төмөндөтүүгө жана салыктын оорчулугун басаңдатууга багытталган чараларды ишке ашыруу керек. Өндүрүшчүлөргө кредит үчүн акы төлөө ставкасы эң төмөнкү процентте, ал эми салыктардын жалпы чоңдугу баланстык пайданын ондон бири чегинде болгудай жасоо керек.

6. Республиканын өкмөтүнүн эң маанилүү камкордуктарынын бири фирмалар менен акционердик коомдордун, компаниялардын, корпорациялардын, банктардын жана башка өндүрүштүк, чарбалык, финансылык жана башка экономикалык уюмдардын жетекчи кызматтарына жөндөмдүү, иштин көзүн тааныган жана таланттуу ишкерлерди тандоо, даярдоо жана жайгаштыруу болууга тийиш. Мында, биринчи кезекте, анык ишкерлер натыйжалуу өнүгүүнүн жолу менен барууга тийиш.

7. Өкмөт ишин толугу менен же жарым-жартылай токтотуп коюшкан фирмаларды оңдоого, кайра уюштурууга жана жоюуга өзгөчө көңүл бурушу керек. Алардын ишин стимулдаштыруу боюнча жалпы экономикалык методдор, тажрыйба көрсөткөндөй, оң натыйжаларды бербей жатат. Ар бир ишкана үчүн өз-

гөчө шарттар жана факторлор мүнөздүү. Ошондуктан ушундай ар бир фирма боюнча бизнес-план даярдап, анда төмөнкүлөрдү кароо зарыл:

1. Эркин товардык рынокторго чыгуу мүмкүнчүлүгүнө экономикалык баа берүү:

а) товарларды алардын атаандаштыкка жарамдуулугун эсепке алуу менен сатып өткөрүү боюнча;

б) чийки заттарды жана материалдарды сатып алуу боюнча.

2. Фирманын (иштеп жаткан жана 2–3 жылга болжолдонгон) финансылык абалына баа берүү.

3. Фирманын жаңы шарттагы иштин талаптарына шайкеш келишин изилдөө:

а) кадр менен камсыз болушун;

б) өндүрүштүн инновациялык технологияны өздөштүрүшүн;

в) жүгүртүү каражаттары менен камсыз болушун;

г) продукциянын сапаты жана наркы (чыгымдары) боюнча атаандаштыкка жарамдуулугун.

Фирманы экономикалык жактан оңдоо мүмкүнчүлүгүнө оң баа берүүдө төмөнкүдөй маселелерди чечүү зарыл:

- өз ара эсептешүүлөр жүргүзүлгөндөн кийин анын карыздарын төлөөнү болжол менен 5 жылга токтотуп туруу;

- социалдык чөйрөнүн объектилерин жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун муниципалдык органдарынын балансына өткөрүп берүү;

- пайдага салык салуунун жеңилдик ставкалары же төлөөдөн 2–3 жылга толугу менен бошотуу; жүгүртүү каражаттарына жеңилдиктүү кредит берүү, жаңы, өтө өркүндөтүлгөн технологияларга жана жабдууларга инвестицияларды тартууга жардамдашуу.

4. Бизнес-пландын ишке ашырылышын министрликтин же мамлекеттик администрациянын деңгээлинде оперативдүү контролдоо.

5. Бул талаптарга ылайык келбеген фирмалар банкрот деп жарыяланууга, кайра уюштурулууга же жоюлууга тийиш.

Реалдуу секторду жогорулатуунун негизинде, иш менен камсыз кылууну кеңейтүүнү жана жумушсуздукту кыскартууну, калктын иштеп табууларын жана кирешелерин, ата мекендик ишкерлер жана фирмалар чыгарышкан азык-түлүктөргө жана товарларга төлөөгө жарамдуу суроо-талаптын өсүшүн көбөйтүүнү камсыз кылуу керек. Бул мамлекеттин кирешелер жаатындагы саясатын турмушка ийгиликтүү ашырууга мүмкүндүк берет. Жалпы суроо-талаптын өсүшү, өз кезегинде, республиканын реалдуу секторун жана бүткүл экономикасын өнүктүрүүгө түрткү жана стимул болуп кызмат аткарат.

Инвестициялык саясатты реформалоонун багыттары.

Экономикалык өсүштү модернизациялоо жана социалдык жактан өнүктүрүүнү каржылоодо басым мамлекеттик инвестициядан түз инвестицияларга которулууга тийиш. Чет өлкөлүк түз инвестицияларга өзгөчө маани берилет, анткени алар экономикага жаңы капиталды, башкаруу технологиясын жана практикасын алып келип, чет өлкөлөрдө жаңы рынокторду ачат. Инвестицияларды тартуу үчүн жагымдуу инвестициялык шарт түзүү керек. Мындай шарт макроэкономикалык туруктуулукту камсыздоону, менчик укугун реалдуу коргоочу мыйзамдардын ачык-айкын жана натыйжалуу иштешин, ыгы жок мамлекеттик кийлигишүүнү азайтууну, коррупцияны жоюуну, финансы системасынын туруктуулугун, инвесторлорго артыкчылыктарды берүүнү, чет өлкөлүк жана ички инвесторлор үчүн бирдей эрежени, экономиканын ачык-айкындыгын камсыздоону талап кылат. Чет өлкөлүк түз инвестицияларды тартууга жеке сектордун инвестициялык мүмкүндүктөрүн тыкан иштеп чыгуу, ишкерлерге зарыл маалыматтарды, консалтингдик жана башка кызматтарды көрсөтүү да өбөлгө болот.

Кыргызстанга жардам көрсөтүүчү донор өлкөлөр жана эл аралык финансы уюмдары менен бирдикте дайыма иштелип чыгуучу орточо мөөнөттүү стратегиянын чектеринде тышкы жардамды координациялоо жана аны натыйжалуу пайдалануу күчөтүлөт. Кыргызстан бул документтерди иштеп чыгууда келечек үчүн баяндалган максаттар менен артыкчылыктарды программалык негизде колдоону чечкиндүү ишке ашырат.

Ошол эле мезгилде мамлекет өлкөнү өнүктүрүү үчүн кыскартылган мамлекеттик инвестициялардын ордун толтуруу максатында зарыл болгон керектүү жеке инвестицияларды тартууга жигердүүлүк менен ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Инвестициялардын азыркы талапка жооп берерлик натыйжалуулугун камсыз кылуу биринчи иретте мамлекеттин инновация саясатынын жүзөгө ашырылышына байланыштуу. Ошондуктан, анын механизмдерин карап өтөлү.

Мамлекеттин инновация саясатын жүзөгө ашыруунун механизмдери. Мамлекеттин инновация саясаты башкаруунун, жөнгө салуунун жана көмөк көрсөтүүнүн төмөнкү мамлекеттик механизмдерин пайдалануу менен жүргүзүлөт.

Биринчиси, инновациялык ишмердүүлүктү ресурс менен камсыздоо үчүн жана, экинчиси, улуттук инновациялык системанын (УИС) жүзөгө ашыруу механизмдери үчүн шарт түзүү.

Инновациялык ишмердүүлүктү ресурс менен камсыздоо.

Мамлекеттик инновациялык саясат төмөнкүлөрдү камтыган инновациялык ишмердүүлүктү ресурс менен камсыздоого түз жекыйыр түрдө кызмат кылат:

а) кадр менен камсыздоону. Ал төмөнкүлөрдөн турат:

– жогорку билим берүү системасынан;

– финансылык жана технологиялык менеджерлердин, техникалык адистер менен мамлекеттик кызматкерлердин тренингин жана алардын адистигин үзгүлтүксүз жогорулатуу системасынан;

– квалификациялуу адистердин натыйжасыз иштеген тармактардан келечектүү тармактарга өтүшүнө көмөк берүүчү жумушчу күчүнүн кыймылдуулугун камсыз кылуучу системаларды ишканалардын базасында түзүүдөн;

б) мамлекеттик менчикти (кыймылсыз мүлктү, жабдууларды жана интеллектуалдык менчик объектилерине укукту) өнөр жайынын кайра иштетүүчү тармактарын натыйжалуу өнүктүрүүнү камсыз кылуучу жаңы структураларга өткөрүп берүүнү;

в) илим-изилдөө жана тажрыйба-конструктордук жумуштарды, аны менен кошо эл аралык программаларды финансылоого мамлекеттин катышуусун;

г) билимдерди жана технологияларды инновациялык технологиялык ишмердүүлүктүн субъектилеринин арасында жайылтууга көмөк берүүчү заманбап маалымат инфраструктурасын түзүүнү;

д) инновациялык ишмердүүлүктүн маанилүүлүгүн жана келечектүүлүгүн массалык маалымат каражаттарында пропагандалоону.

Билим берүү чөйрөсүндөгү механизмдер:

– билим берүүчү жана маалыматтык-телекоммуникациялык жаңы технологияларды кеңири пайдалануу, окуу процессин илимий-усулдук камсыздоону өркүндөтүү, инновациялык ишмердүүлүк тармагындагы педагогикалык кадрларды даярдоонун жана алардын адистигин жогорулатуунун сапатын жакшыртуу;

– уюмдардын инновациялык активдүүлүгүн жогорулатууну камсыз кылуучу инновациялык ишмердүүлүк тармагындагы кадрларды даярдоо жана кайрадан даярдоо, илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын коммерциялаштыруу;

– жогорку окуу жайларынын, кесиптик кошумча билим берүүчү мекемелердин базасында инновациялык ишмердүүлүк үчүн менеджерлерди даярдоо системасын өнүктүрүү;

– билим берүү системасындагы окумуштуулардын илим сыйымдуу технологияларды түзүүгө, анын ичинде кош арналыш-

тагы технологияларды, инновациялык продукцияларды түзүүгө жана өндүрүштүн атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатууга катышуусу.

Инновациялык продукцияны экспорттоо чөйрөсүндөгү механизмдер:

– өнөр жайдын продукциясын – машиналарды, жабдууларды, жогорку технологиялуу жана илим сыйымдуу буюмдарды, кызмат көрсөтүүлөрдү экспортко багыттоо;

– мамлекет тарабынан экспортко багытталган долбоорлорду, илим сыйымдуу жана жогорку технологиялык продукция чыгарууну өздөштүрүүнүн программаларын колдоо;

– экспорттук өндүрүштү өнүктүрүү үчүн жабдууларды, чийки заттарды, материалдарды, Кыргызстанда чыгарылбаган комплекттөөчү жана запастык тетиктерди сатып алууларды колдоо;

– Кыргызстандык өндүрүшчүлөрдүн чет өлкөлүктөр чыгарган алардыкына окшош продукциясына карата атаандаштыкка жарамдуу жогорку технологиялуу продукциясын экспорттоону тарифтик жана тарифтик эмес жөнгө салуунун эсебинен тез экспорттоо үчүн шарт түзүү.

Бажы механизмдери ата мекендик өндүрүшчүлөрдү коргоого багытталган импортту, бажылык жөнгө салуунун ийкемдүү системасынын иштеп турушун камсыз кылышы зарыл.

Жыйынтыктап айтсак, индустриясы өнүккөн өлкөлөрдүн көпчүлүгү үчүн, чарбада алдыңкы илимий-техникалык жетишкендиктердин негизинде инновациялык технологияларды кеңири өздөштүрүү, экономикалык өсүшкө жетүүнүн жана калктын жашоо-турмушун жогорулатуунун негизги багыты болуп саналат.

Биздин мамлекеттин финансылык ресурстарынын чектелгендиги, инновациялык программаларга жана долбоорлорго негизги артыкчылык берүүнү шарттайт. Аларды ийгиликтүү ишке ашыруу жумушчу орундарынын санынын, жумуш менен камсыз болуу деңгээлинин өсүшү жана өндүрүштүн атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатуу менен коштолуучу өнөр жай, айыл чарба ж. б. тармактардын тез жакшыруусун камсыздоого мүмкүндүк берет.

Экономиканы жана социалдык чөйрөнү ар тараптуу модернизациялоо ИДПнин өсүү темпин 2010-жылы 102,6% ке, 2015-жылы 105,4% ке жана 2020-жылга 104,7% ке көтөрүүгө мүмкүндүк берет. Болжолдоонун сценарийинин чегинде өлкөнүн калкынын саны 2020-жылы 6,13 млн адамга чейин өсүшү күтүлүүдө. Анын үстүнө, жогорку темп менен өнүгүү өнөр жайында, куру-

лушта жана тейлөө чөйрөсүндө болот. Айыл чарбада 3–4% тик бир калыптагы орточо деңгээлдеги темп менен өсүү каралган. Булардын бардыгы өлкөнүн экономикасында инновациянын негизинде олуттуу структуралык өзгөрүүлөрдү көздөйт. ИДПнин структурасында өнөр жайдын өсүшү 20% ке, тейлөө чөйрөсү – 45%, курулуш – 5% ке чейин көтөрүлсө, ал эми айыл чарбасы, абдан төмөн индустриялаштырылган тармак катары 25% ке чейин төмөндөйт. Ушундай болжолдоо ийгиликтүү ишке ашса, Кыргызстан орточо деңгээлдеги кирешелүү өлкөлөрдүн катарына кошулууга мүмкүндүк алып, калктын ар бир кишисине ИДПнин көлөмү 2010-жылы 1086,4, 2015-жылы 2035,4 жана 2020-жылы 3386,1 АКШ долларын түзөт (Дүйнөлүк Банктын аныктоосу боюнча орточо деңгээлдеги кирешелүү өлкөлөргө киши башына 3030 АКШ долларынан көп өндүргөн өлкөлөр кирет).

11-тема. Тышкы экономикалык саясат

Тышкы экономикалык саясат – салыктар, субсидиялар жана импорт менен экспортко түз чектөөлөр аркылуу экономикага таасирин тийгизе турган мамлекеттик саясат. Тышкы экономикалык саясат мамлекеттин жалпы экономика боюнча саясатына тыгыз байланыштуу болот. Демек, ал мамлекеттин ички саясатына дагы шайкеш келүүгө тийиш жана өлкөнүн кеңири өнүгүүсүнө тышкы керектүү экономикалык шарттарды түзүүгө милдетүү.

Тышкы соода – бир өлкөнүн башка өлкөлөр менен соода жүргүзүүсү, товарды алып келүүдөн (импорт) жана сыртка чыгаруудан (экспорт) турат. Тышкы сооданын негизин эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшү түзөт. Азыркы мезгилде тышкы рынок үчүн монополиялардын айыгышкан күрөшү, соода экспанциясы, өнүгүп жаткан өлкөлөр менен соода жүргүзүүдө эквивалентсиз алмашуу мүнөздүү. 2000-ж. Кыргызстанда тышкы соода жүгүртүүсү (экспорт жана импорттун суммасы) 1,05 млрд, ал эми 2008-ж. 5,71 млрд долларды түзгөн. Тышкы сооданын негизги принциптери – өлкөлөрдүн тең укуктуулугу жана эки тарапка тең пайдалуулугу.

Өлкөнүн тышкы соода боюнча негизги көрсөткүчтөрү төмөнкүлөр болуп саналат.

Экспорт – өз өндүрүштөрүнөн чыккан товарлардын өлкөдөн чыгарылып кетүүлөрү, ошондой эле товарлардын реэкспорту.

Товарлардын экспортунун эсепке алынышы ФОб баалары же экспорттоочу өлкөнүн франко-чек арасы боюнча жүргүзүлөт, башкача айтканда товарлардын бааларына анын наркы жана экспорттоочу өлкөнүн чек арага чейинки жеткирип берүү чыгымдары киргизилет.

Импорт – товарлардын чет өлкөдөн алынып келиниши.

Товарлардын импортун эсепке алуу СИФ баасы же импорттоочу өлкөнүн франко-чек арасы боюнча жүргүзүлөт, башкача айтканда товарлардын баасына аны камсыздандыруу жана импорттоочу өлкөнүн чек арасына чейин жеткирүү боюнча наркы жана чыгымдары киргизилет.

Тышкы соода жүгүртүүсү – экспорттун жана импорттун суммасы.

Соода балансынын сальдосу – экспорт менен импорттун ортосундагы айырма. Оң сальдо – экспорттун импорттон ашышы, терс сальдо («кемитүү» белгиси коюлат) – импорттун экспорттон ашышы.

Биздин республика үчүн тышкы экономикалык саясат азыркы учурда зор мааниге ээ. Мунун себептери: 1) тышкы сооданын жогорку натыйжалуулугу, анын кайтаруу мөөнөтүнүн тездиги; 2) тышкы соода иштеринин өнүгүшү жана кеңири өсүшү республиканын экономикасына сырткы дүйнөнүн жаңы экономикалык мамилелерине тез аралашып кетүүгө чоң көмөк болот; 3) тышкы соодадан түшкөн салыктар өлкөнүн бюджетинин кирешесин олуттуу толуктайт.

Кыргыз Республикасынын тышкы соодасы (млн АКШ доллары)

	2000-ж.	2001-ж.	2002-ж.	2008-ж.
Тышкы соода жүгүртүүсү	1058,6	943,3	1072,2	5714,6
экспорт	504,5	476,1	485,5	1642,2
импорт	554,1	467,2	586,7	4072,4
соода балансынын калдыгы	-49,6	8,9	-101,2	-2430,2
экспорттун импортко катышы, %	91,0	101,9	82,7	40,3
анын ичинде:				
КМШдан тышкары өлкөлөр				
экспорт	297,1	307,6	316,8	861,1
импорт	255,6	210,2	264,2	1885,5
соода балансынын калдыгы	41,5	97,4	52,6	-1024,4
импорттун экспорттон жабылыш коэффициенти	116,2	146,3	119,9	45,7
КМШ өлкөлөрү				
экспорт	207,4	168,5	168,7	781,1
импорт	298,5	257,0	322,5	2186,9
соода балансынын калдыгы	-91,1	-88,5	-153,8	-1405,8
импорттун экспортко жабылыш коэффициенти	69,5	65,6	52,3	35,7

Тышкы соода байланыштарынын абалы бир катар кечиктирилгис милдеттерди, эң оболу, экспорттук потенциалды өнүктүрүүнү, кыргыз товарларынын дүйнөлүк базарлардагы атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатууну, экспорттун жана импорттун рационалдуу структурасын түзүүнү, чет өлкөлүк инвестицияларды өз ара пайдалуу шарттарда тартууну, республиканын экономикалык коопсуздугун камсыз кылууну талап кылат.

Ошону менен бирге, экспорттун структурасын түп тамырынан кайра куруу кыйла убакытты жана олуттуу сарптоолорду талап кыла тургандыгын эске албай коюуга болбойт. Демек, чийки зат товарлары мындан ары да экспорттун негизги статьялары болуп кала бериши мүмкүн.

Анын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн экспорттолуучу материалдарды иштетип чыгуунун, ташылып чыгарыла турган чийки заттын сапатын жакшыртуунун, аларды ташууну рационалдаштыруунун даражасын жогорулатуу зарыл.

Финансы каражаттарынын чектелүүлүгүнүн же жоктугунун шартында экспортко көмөктөшүү керек. Биринчи кезекте, соода-саясат мүнөзүндөгү чаралар менен, ошондой эле Бүткүл дүйнөлүк

Тышкы соода саясатын либералдаштыруу боюнча биздин өлкөбүз белгилүү ийгиликтерге жетишти. Бул – экономиканын ачыктыгын далилдей турган көрсөткүч.

2.16-таблица

Кыргыз Республикасындагы экспорттун жана импорттун ИДПге катнашынын динамикасы (процент менен)

	1992-ж.	1994-ж.	1997-ж.	2000-ж.	2008-ж.
Экспорт	35,6	30,8	34,3	38,7	32,4
Импорт	47,6	28,4	40,0	42,6	80,4
Орто эсеп менен тышкы соода жүгүртүүсү	41,6	29,6	37,2	40,6	56,4

Жогорку маалыматтарды талдоодо эки мезгилди бөлүп көрсөтүүгө болот. Биринчиси – 1992–1994-жылдардагы экономиканын ачыктык деңгээлинин төмөндөшү (41,6% тен 29,6% ке чейин). Экинчиси – 1995–2008-жылдарда экономиканын ачыктык деңгээлинин жогорулашы (31,3% тен 56,4% ке чейин).

Республикада экспорттун эң мөңгүлүү жана тез өсүп бараткан товары – алтын. Экспорттун чийки зат багыты сакталып калууда. Өнөр жай товарларынын жана жарым фабрикаттардын бир азыраагын гана экспорттоого жетишилди.

Импорттун структурасында да өзгөрүүлөр болду. Республика машиналарды, механизмдерди, жаңы технологияларды сатып алууга көбүрөөк таламдаш болсо да, керектөө товарларынын импортунун агымынын өсүшү байкалууда.

Республиканын 1990–2008-жылдардагы соода балансы тышкы соода операцияларынын белгилүү балансынын жоктугун көрсөтөт. Соода балансынын сальдосу оң болгон кездеги 1994-ж. жана 2001-жылды кошпогондо, импорттун экспорттон ашып кетүү тенденциясы байкалууда. Терс сальдо 2000-жылга салыштырганда 49,6 млн АКШ долларынан 2008-ж. 2430,2 млн АКШ долларына чейин өсүп кеткен.

Экспорттун негизги статьялары болуп асыл металлдар, тамеки жана пахта буласы, кездеме буюмдары, даяр тамак-аш азыктары саналат. Ал эми импортто – даяр тамак-аш азыктары, кездеме буюмдары, жабдуулар жана механизмдер калууда.

Мурдагыдай эле, кыйла валюта каражаттары республикада деле чыгарууга боло турган керектөө товарларын сатып алууга кетип жатат.

соода уюмунун (БСУ) нормаларына жана эрежелерине ылайыктап иш жүргүзгөн жакшы.

Экспорттогу түзүлгөн абалга байланыштуу ата мекендик буюмдарды чет өлкөлүк базарларга жеткирүү максаттында ички жана тышкы базарларды изилдөөнү жана чарба жүргүзүүчү субъектилерди соода ишин ийгиликтүү жүргүзүү үчүн зарыл маалыматтар консультация жана камсыз кылууну алда канчалык жандандыруу алдыда турат.

2.18-таблица

Эл аралык стандарттуу соода классификациясынын бөлүмдөрү боюнча экспорттун түзүлүшү

	2001-ж.		2008-ж.	
	млн АКШ доллары	Жыйынтыкка % м-н	млн АКШ доллары	Жыйынтыкка % м-н
Экспорт – бардыгы	476,1	100	1642,2	100
Тамак-аш азыктары жана тирүү мал	19,2	4,0	158,4	9,6
Суусундуктар жана тамеки	28,1	5,9	19,8	1,2
Азык-түлүк эмес чийки зат, отундан башка	46,1	9,7	75,8	4,6
Минералдык отун, майлоочу майлар жана ушул өңдүү материалдар	54,4	11,5	420,1	25,6
Мал жана өсүмдүк майлары, тоң майлар жана мөмөлөр	0,2	0,0	0,2	0,0
Химиялык заттар жана башка категорияларга киргизилбеген ушул өңдүү продукциялар	18,1	3,8	131,8	8,0
Негизинен материалдын түрлөрү боюнча классификацияланган өнөр жай товарлары	19,5	4,1	142,2	8,7
Машиналар жана транспорт жабдуулары	55,5	11,7	94,4	5,7
Башка даяр буюмдар	10,1	2,1	135,9	8,3
Башка категорияларга киргизилбеген товарлар жана операциялар	224,5	47,2	463,5	28,2

Ата мекендик товарларды өткөрүү үчүн соода өкүлчүлүктөрүн, дистрибьютордук тармактарды кеңейтүү боюнча ачык-айкын чараларды көрүү зарыл.

Импорттук саясат жаатында эл чарбасын жогорку техникалык деңгээлде модернизациялоо үчүн азыркы технологияларды жана жабдууларды сатып алуу маанилүү милдет бойдон калууда. Бул өзгөчө Кыргызстанда негизги каражаттары өтө эскирип кеткен

(түздөн-түз ички базарда иштешкен) жеңил жана тамак-аш өнөр жайына тиешелүү.

Тышкы экономикалык ишмердиктин дагы бир маанилүү көрсөткүчү – төлөө балансы. Ал өлкөнүн белгилүү бир убакыт ичиндеги дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен жүргүзгөн тышкы экономикалык операцияларынын суммаланган маалыматтарынын системага салынган статистикалык отчеттун билдирет.

Төлөө балансында эсепке алынган операциялардын негизги иргелген категорияларына учурда жүргүзүлүп жаткан операцияларынын эсептери, ошондой эле капитал жана финансылык каражаттар менен жүргүзүлгөн операциялардын эсептери киргизилет.

Кезектеги операциялардын эсебинде товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорттунун жана импорттунун көрсөткүчтөрү, чет өлкөлөрдөн алынган жана чет өлкөлөргө төлөнгөн кирешелер, чет өлкөлөргө кезектеги трансферттер жана чет өлкөлөрдөн алынган трансферттер берилет.

2.19-таблица

Эл аралык стандарттуу соода классификациясынын бөлүмдөрү боюнча импорттун түзүлүшү

	2001-ж.		2008-ж.	
	млн АКШ доллары	Жыйынтыкка % м-н	млн АКШ доллары	Жыйынтыкка % м-н
Экспорт – бардыгы	467,2	100	4072,4	100
Тамак-аш азыктары жана тирүү мал	35,7	7,7	400,9	9,8
Суусундуктар жана тамеки	18,7	4,0	94,4	2,3
Азык-түлүк эмес чийки зат, отундан башка	16,8	3,6	88,3	2,2
Минералдык отун, майлоочу майлар жана ушул өңдүү материалдар	121,0	25,9	1197,7	29,4
Мал жана өсүмдүк майлары, тоң майлар жана мөмөлөр	3,1	0,7	37,7	0,9
Химиялык заттар жана башка категорияларга киргизилбеген ушул өңдүү продукциялар	75,1	16,1	328,3	8,1
Негизинен материалдын түрлөрү боюнча классификацияланган өнөр жай товарлары	71,1	15,2	513,5	12,6
Машиналар жана транспорт жабдуулары	89,2	19,1	1083,6	26,6
Башка даяр буюмдар	36,2	7,8	319,6	7,8
Башка категорияларга киргизилбеген товарлар жана операциялар	0,0	0,0	8,3	0,2

Капитал жана финансы каражаттары менен операциялардын эсебинде капиталдык трансферттер жана өндүрүштүк эмес финансылык эмес активдер менен жүргүзүлгөн операциялар берилген.

Финансылык эмес резиденттердин резидент эместерге карата финансылык талаптары жана резиденттердин резидент эместерге карата милдеттенмелери менен жүргүзүлгөн бүт операцияларды камтыйт. Финансылык эсеп боюнча алынган терс сальдо резиденттердин чет өлкөлүк активдеринин анык өсүшүн же операциялардын натыйжасында алардын чет өлкөлүк пассивдеринин төмөндөшүн көрсөтөт. Оң сальдо резиденттердин чет өлкөлүк активдеринин анык төмөндөшүн же чет өлкөлүк пассивдердин өсүшүн билдирет.

Тышкы экономикалык активдүү саясат жүргүзүү жалпы экономика боюнча маанилүү артыкчылык болуп эсептелет жана Кыргызстандын Бүткүл дүйнөлүк соода уюмуна (ДСУ), региондук союздарга, эки тараптуу макулдашууларга катышуусунун артыкчылыктарын болушунча пайдаланууну, мурдатан келаткан соода өнөктөрү менен кызматташууну кеңейтүүнү, ошондой эле ата мекендик продукцияны жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатуу үчүн жаңы рынокторду издөөнү көздөйт.

2.20-таблица

Кыргыз Республикасынын төлөө балансы¹
(миллион АКШ доллары)

	2000-ж.	2001-ж.	2002-ж.	2003-ж.	2008-ж.
Күндөлүк операциялардын эсеби	-77,5	-24,12	-49,4	-80,6	-541,6
Капитал операцияларынын жана финансы операцияларынын эсеби	58,7	7,4	80,0	-19,6	-22,1
Каталар жана калтырып кетүүлөр	3,0	20,0	-1,5	108,3	648,2
Жалпы баланс	-15,8	3,3	29,1	8,1	84,6
Каржылоо	15,8	-3,3	-29,1	-8,1	-84,6
Анын ичинен:					
КРУБдун резервдери	-21,2	-16,3	-43,8	50,8	-121,3
ЭВФтин кредиттери	7,3	-2,1	-6,0	-0,9	17,9

¹ Улуттук статистика комитети. Кыргызстан цифраларда. 2005, 221–222-беттер. Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын бюллетени. 1/2009, 100–101-беттер.

Экономиканын структуралык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен эл керектөөчү товарларды импорттоонун ордун алмаштырууга, өлкөнүн салыштырмалуу артыкчылыктарын жана продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн, энергетиканын экспорттук потенциалын, агроөнөр жай комплексинин тармактарын жана тейлөө чөйрөсүн өнүктүрүүгө биринчи кезекте көңүл бурулат. Тышкы соода жана тышкы экономикалык кызматташтык тармагында экспортту көбөйтүү жана ата мекендик ишканалардын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн колдоого көмөктөшүү милдети чечилет, бул соода балансынын тартыштыгын азайтууга мүмкүндүк берет. Бул милдеттерди толук чечүүдө БСУга мүчө болуунун жана региондук кызматташтык потенциалынын артыкчылыктары толук колдонулат. Чет өлкөлөр менен экономикалык кызматташуунун натыйжалуулугун арттыруу үчүн эки тараптуу жана көп тараптуу макулдашуулар түзүлөт, алар чек ара аркылуу товарлардын, финансы жана эмгек ресурстарынын эркин өтүшүн камсыз кылат. Өкмөт мамлекеттер аралык мамилелерде таламдарды коргоо, маалыматтык жана юридикалык жардам берүү, лицензиялоо, экспортчулар үчүн салык стимулдарын ишке ашыруу, лицензиялоо боюнча талаптарды азайтуу аркылуу Кыргызстандын ишканаларынын товарлары менен кызмат көрсөтүүлөрүнүн чет өлкөлөрдүн рынокторунда эркин өтүшүнө көмөк көрсөтөт. Импорттук жөнгө салуу жагынан инновациялык товарларды алып келүүнү колдоого жана ички рынокто атаандаштыкты камсыз кылууга басым жасалат.

Өлкөнүн ата мекендик ишканаларынын жана салык системасынын натыйжалуу иштеши бажы кызматтарынын ишин тез арада жана түп тамырынан жакшыртмайын мүмкүн болбойт. Анын техникалык, нормативдик, уюштуруу жана кадрлык базасын чыңдоо, бул контрабанданы, баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүнү азайтууга, ата мекендик товар өндүрүүчүлөрдү коргоого жана мамлекеттик бюджеттин кирешелерин орчундуу көбөйтүүгө мүмкүндүк берет.

Талдоого тапшырма.

Тышкы экономикалык саясат

Тышкы экономикалык саясаттын маанилүү көрсөткүчү болуп тышкы сооданын көлөмү эсептелет. Тышкы соода саясатын либералдаштыруу боюнча өлкөбүз белгилүү ийгиликтерге жетишти. Бул – экономиканын ачыктыгын далилдей турган көрсөткүч.

Жетишкен ийгиликтерге карабастан, бул тарапта дагы көптөгөн кемчиликтер бар. Төмөнкү материалдарды талдоо жүргүзүп, тышкы экономикалык саясатты кандай жолдор менен жакшыртуу керек экендигин далилдегиле.

2.21-таблица

Кыргыз Республикасынын тышкы соодасы (млн АКШ доллары)

	2006	2007	2008	2009	2010
	млн АКШ доллары				
Тышкы соода жүгүртүүсү ¹	2822,4	4109,6	5928,0	4713,2	4982,6
экспорт	891,2	1312,1	1855,6	1673,0	1759,8
импорт	1931,2	2788,5	4072,4	3040,2	3222,8
соода балансынын калдыгы	-1040,0	-1467,4	-2216,8	-1367,2	-1463,0
импорттун экспорттон ашуу коэффициенти, процент менен	46,1	47,4	45,6	55,0	54,6
КМШдан тышкары өлкөлөр менен					
экспорт	415,1	567,5	845,1	920,2	971,7
импорт	937,4	1267,2	1887,1	1322,8	1511,2
соода балансынын калдыгы	-522,3	-699,7	-1042,0	-402,6	-539,5
импорттун экспорттон ашуу коэффициенти, процент менен	44,3	44,8	44,8	69,6	64,3
КМШ өлкөлөрү менен					
экспорт	476,1	753,6	1010,5	752,8	788,1
импорт	993,8	1521,3	2185,3	1717,4	1711,6
соода балансынын калдыгы	-517,7	-767,7	-1174,8	-964,6	-923,5
импорттун экспорттон ашуу коэффициенти, процент менен	47,9	49,5	46,2	43,8	46,0

Өлкөбүздө тышкы сооданы жакшыртуунун багыттарын аныктоодо төмөнкү маселелерге көңүл бургула:

1) Республиканын экономикасынын ачыктыгы окуу китебинде көрсөтүлгөндөй 40–56% ти түзөт. Бул өлкөнүн экономикасына оң жана терс таасирин тийгизет. Жакшы жактары кайсы жана терс таасирин кантип оңдоого болот?

2) Таблицада келтирилген маалыматтарга ылайык 2010-жылы импорттун көлөмү экспорттун көлөмүнөн 1,8 эсе ашык экен. Мындай көрүнүштү эмне себептен экономикалык өсүшкө терс таасир тийгизет деп эсептешет?

¹ Улуттук статистика комитети, Кыргызстан цифраларда, 2011. Бул жерде жеке адамдардын тышкы соодасынын көлөмүн кошкондо.

3) Импорттун экспортко салыштырганда ашыктыгы таблицада көрсөтүлгөндөй 2006-жылы 46,1%, 2007-жылы 47,4%, 2008-жылы 45,6%, 2009-жылы 55,0%, ал эми 2010-жылы 54,6% болуптур. Ошонун айынан өлкөдөгү соода балансынын калдыгы өтө жогору деңгээлде болуп жатат. Ал таблицада көрсөтүлгөндөй 2006-жылы 1040,0 млн АКШ долларын, 2007-жылы 1467,4, 2008-жылы 2216,8, 2009-жылы 1367,2 жана 2010-жылы 1463,0 млн АКШ долларын түзгөн.

Мындай көрүнүш биздин өлкөнүн тышкы өлкөлөргө чыгарып саткан товарларынын (экспорттунун) көлөмү, алардан сатып алып өлкөгө алып келген товарларынын (импорттунун) көлөмүнөн абдан аз экендигин, демек биздин өлкөнүн тышкы өлкөлөргө карызы өтө көп болуп, карыздын эсебинен жашап жаткандыгын баяндайт. **Өнүккөн өлкөлөр** дайыма ар бир өлкө менен тышкы соодасын мамлекеттик тейлөөгө алып, импорттун көлөмүн экспорттун көлөмүнөн ашырбоого умтулат. Ошондо соода балансынын калдыгы оң көрсөткүчкө жетет.

Биздин өлкөдөгү импорттун ички түзүлүшү да жакшыртууну талап кылат. Республика машиналарды, механизмдерди, жаңы технологияларды сатып алууга көбүрөөк таламдаш болсо да, жылдан жылга керектөө товарларынын импорттун көбөйтүп жатат. Керектөө товарлары менен өлкөбүз өз элин (өзгөчө тамак-аш менен) толук камсыздоого мүмкүнчүлүгү бар. Демек, бул багытта да кемчиликтерди оңдоо талапка ылайык болмок.

Жогоруда келтирилген тышкы экономикалык саясаттын кемчиликтерин жоюу боюнча кандай сунуштарды бере аласыңар?

Экономиканын ачыктыгын жана тышкы сооданын концентрациясын эсептөө ыкмасы

Улуттук банктын ыкмасы боюнча экономиканын ачыктыгы республиканын тышкы товар жүгүртүүсүнүн орточо маанилүүлүгүнүн ички дүң продукциясына карата катышы катары эсептелинет. Улуттук банк экономиканын ачыктыгын эсептөөдө төмөнкү формуланы колдонот:

$$O_{pns} = \frac{(E_x + Lm) / 2}{GDP} \cdot 100.$$

Мында E_x – ФОБ баасы боюнча товарлардын экспорту;

Lm – ФОБ баасы боюнча товарлардын импорту;

GDP – ички дүң продукция.

Мисалы:

2010-жылы $E_x = 1759,8$ млн АКШ долларын, $Lm = 3222,8$ млн АКШ долларын, $GDP = 4715,0$ млн АКШ долларын түзгөн.

$$\text{Демек, } O_{pns} = \frac{(1759,8 + 3222,8) : 2 \cdot 100}{4715,0} = 5,2,8\%. \text{ Бул экономиканын}$$

Кыргыз Республикасы боюнча ачыктыгынын көрсөткүчү.

2.22-таблица

**Экономиканын ачыктыгын эсептөө
(млн АКШ доллары менен)**

Жыл	Экспорт	Импорт	Тышкы соода жүгүртүүсү	Ички дүң продукция	Экономиканын ачыктык коэффициенти % менен
2002	485,5	586,7	1072,2	1428,2	37,5
2003	581,7	717,0	1298,7	1729,8	
2004	718,8	941,0	1659,8	2211,7	
2005	674,0	1188,7	1862,7	2460,4	
2006	891,2	1931,2	2822,4	2837,9	
2007	1321,1	2788,5	4109,6	3804,2	
2008	1855,6	4072,4	5928,0	5061,4	
2009	1673,0	3040,2	4713,2	4579,7	

Жогоруда келтирилген ыкманы пайдаланып, ар бир жыл боюнча экономиканын ачыктыгын эсептеп чыккыла. Изилденүүгө алынган жылдардын ичиндеги экономиканын ачыктыгынын коэффициенти өзгөрүлгөнүн байкайсыңар.

Кайталоо үчүн суроолор:

1. Виздин республика үчүн тышкы соода өзгөчө мааниге ээ. Мунун себептери кайсылар? Жообуңарды жазгыла.

---

2. Жогорку жылдардагы маалыматтарды талдоодо силер экономиканын ачыктыгынын төмөндөө жана жогорулоо учурларын байкайсыңар. Тышкы сооданын либералдаштырылышы биздин өлкөгө кандай оң жана терс таасирин тийгизгендигин баяндап бергиле.

***

Концентрациялануу коэффициенти өлкөлөр боюнча (продукциялардын түрлөрүнүн) экспорттук-импорттук көлөмдөрүн алардын чогуу алгандагы көлөмүнө карата катышынын квадраттык суммасынын квадраттык уггусу катары эсептелинет. Тышкы сооданын географиялык же товардык концентрациясы төмөнкү формула боюнча эсептелинет:

$$K = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^n x_i^2}}{X}$$

Мында K – концентрациялануу коэффициенти;

X_i – i товарынын экспортунун (импортунун) же i өлкөгө (өлкөдөн) экспортунун (импортунун) көлөмү;

X – Кыргызстандын экспортунун же импортунун жалпы көлөмү. Концентрациялануу коэффициентинин көбөйүүсү өлкөлөрдүн санынын (продукциялардын түрлөрүнүн) азаюусун же болбосо жалпы көлөмдө айрым өлкөлөрдүн (продукциялардын түрлөрүнүн) үлүшүнүн көбөйүүсүн билдирет.

Буга кошумча «Соода балансы» бөлүмүнөн маалыматтарды окугула.

Тапшырма

Сол тилкедеги ар бир терминге оң тилкедеги берилген аныктаманын туура жообун тапкыла

1. Абсолюттук артыкчылык	а) Импортко салык
2. Төлөө балансынын калдыгы	б) Ата мекендик товарды экспорттоочуларга мамлекет тарабынан төлөөлөр
3. Соода балансынын калдыгы	в) Чет өлкөлөргө сатылуучу товарлар
4. Салыштырма артыкчылык	г) Белгилүү бир валютанын баасы
5. Демпинг	д) Эл аралык соода иштеринин жыйынтыгы
6. Валюта курсу	е) Бир өлкөнүн башка өлкөлөргө салыштырганда товарды натыйжалуураак өндүрүшү
7. Экспорт	ж) Бир эле товарды өлкөнүн ички базарына караганда чет өлкөлөрдө арзаныраак баада сатуу
8. Экспорттук субсидия	з) Импорттолуучу товарлардын санын чектөө
9. Импорт	и) Улуттук экспорт менен импорттун наркынын ортосундагы айырма

10. Квота к) Башка ишкерлерге караганда товарды аз альтернативалык наркта чыгаруу жөндөмдүүлүгү
11. Тариф л) Башка өлкөлөрдөн сатып алып келинүүчү товарлар

Кошумча окуу

Төлөм теңдеми

Өздөрүнүн иштеринин жыйынтыгын фирмалар баланстык отчетто жана пайдалары менен чыгымдарынын эсептеринде көрсөткөндөй эле Кыргызстан жана башка көпчүлүк өлкөлөр эл аралык финансы операцияларын төлөм теңдеминде чагылдырышат.

Кыргыз Республикасынын жыл сайын түзүлүүчү төлөм теңдеми өлкөбүздүн дүйнөнүн калган өлкөлөрү менен болгон бардык экономикалык операцияларынын жыйынтыгын көрсөтүп турат.

Бул операциялардын ичинен, дебитордук деп аталганы Кыргыз Республикасынан валюталардын агылып кетишине алып келет. Дебитордук операциялар каражаттардын сыртка кетишин билдире тургандыктан, жыйынтыгын чыгарган учурда алар кемитүү белгиси менен эсепке алынат.

Кыргызстандык импорт жүргүзүүчү Кытайдан 100 миң юандык нарк менен кездеме сатып алды деп коёлу. Доллардын валюталык турушу бул учурда беш юанга барабар болгон. Фирма бул сатыкка 20 миң доллар төлөп берди, ал банктан аны юанга алмаштырды. Бул бүтүм Кыргыз Республикасы төлөм теңдештирүүсүндө 20 миң долларлык чоңдуктагы соода-сатык импорту катары көрсөтүлдү. Соода-сатык импорту доллардын өлкөдөн сыртка кетишине алып келе тургандыктан улам, ал дебетке жазылат жана төлөө балансында кемитүү белгиси менен эсепке алынат.

Импорт – доллардын сыртка кетишине алып келүүчү жападан-жалгыз финансы операциялары эмес. Кыргызстандыктар чет өлкөлөрдө жашап жаткан туугандарына же досторуна акчалай белектерди жөнөтүшкөн кезде, же болбосо чет өлкөлүк авиакомпаниялардын самолётторунда саякаттап жүрүшкөн учурдун бардыгында сомду же долларды чет өлкөлүк валюталарга алмаштырышат. Дал ушундай эле жол менен кыргызстандык фирмалар өздөрүнүн акцияларын кармашкан чет элдик атуулдарга дивиденддерди төлөп бергенде же болбосо акчаларын чет өлкөлөрдүн экономикасына салган кезде сом же доллар Кыргызстандан агылып кетет.

Кредиттик деп аталган операциялар, мунун тескерисинче Кыргыз Республикасына доллардын агымын алып келет. Бул операциялар төлөм теңдемине кошуу белгиси менен киргизилет.

Казакстан фирмасы Кыргызстандын сүтүн импорттогондо сатыкка доллар же сом менен төлөп берет. Бирок Казакстандын акча бирдиги теңге болуп эсептелет. Казакстан фирмасы долларга же сомго сүтү са-

тып алыш үчүн теңгесин алмаштырат. Экспорт Кыргызстанга доллардын агылып келишин камсыз кылат жана алар төлөм теңдеминин кредит бөлүгүнө киргизилет.

Эгер Казакстандын жарандары отпускасын Ысык-Көлдө өткөрүүнү чечишсе, анда алардын долларга эс алуусу жана сатып алган буюмдары Кыргызстандын экономикасынын ошол эле сандагы акча каражатынын кошумча булагы катары төлөм теңдеминин кредит бөлүгүндө көрсөтүлөт.

Төлөм теңдеминде чагылдырылуучу бардык операциялар башка валюталарга карата доллардын курсуна түздөн түз таасир тийгизет. Кыргызстандыктар башка өлкөлөрдөн товарларды импорттогондо долларлар чет өлкөлүк валюта базарына келип түшөт, ошонусу менен аларга болгон сунушту көбөйткөн болот. Башка чет өлкөлүк валюталарга карата доллардын курсу түшкөндө кыргызстандыктарга ошол эле сандагы чет элдик буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөргө көбүрөөк төлөөгө туура келет. Ошол эле учурда чет элдиктерге кыргызстандык буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөр анчалык кымбат болбой калат. Мындай кырдаалда Кыргызстанга импорттоо, кыязы, төмөндөйт, ал эми Кыргызстандан экспорттоо өсөт.

Чет өлкөлүктөргө кыргызстандык буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алганга долларлар талап кылынганда башка валюталарга карата доллардын курсу өсөт. Эгер ушундай болсо, чет өлкөлөргө кыргызстандык буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатуу кыйыныраак болуп калат. Экинчи жагынан алып караганда, кыргызстандык керектөөчүлөргө чет өлкөлүк буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөр баштагыга караганда арзаныраак боло түшөт, анан, кыязы, Кыргызстанга импорттоо көбөйө баштайт.

Төлөм теңдеми түзүлүүчү жылдын акырында эки вариантта болушу ыктымал: чет өлкөлөргө агып кеткенге караганда, Кыргызстанга агылып келген акча каражаттары көбүрөөк, же мунун тескерисинче – агылып келгенге караганда, агып кеткени көбүрөөк. Ушул учурдан баштап Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы (КРҮБ) ишке киришет, анын максаты – төлөм теңдеминин тең салмагына жетишүү.

КРҮБ коммерциялык банктардагы жана башка компаниялардагы валюталарды сатып алат жана сатат. Эгер чет өлкөлүктөр кыргызстандык чет өлкөлүк буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алганга которушканына караганда, кыргызстандык буюмдар жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу үчүн долларды көбүрөөк алыша турган болсо, анда төлөм теңдеми активдүү сальдо менен тең келген болот. Анда КРҮБ эл аралык финансы операциясынын теңдемин тең салмакка келтирүү үчүн жетиштүү сандагы долларды валюта базарына чыгарат. Эгер, мунун тескерисинче, өлкөдөн агып кеткен доллар агылып келгенден ашып түшкөндүктөн, төлөм теңдеми тартыштык менен дал келип калса, КРҮБ өзүнүн запасында болгон чет өлкөлүк валютага керек болгон сандагы долларды сатып алуу менен, тең салмакты калыбына келтире алат.

Түшүнүктүү болсун үчүн Кыргызстандагы 2007–2010-жылдардагы төлөм теңдемин карап көргүлө.

2.23-таблица

Кыргыз Республикасынын төлөм теңдеми¹
(аналитикалык түрдө берүү, млн АКШ долларында)

	2007	2008	2009	2010
Күндөлүк операциялардын эсеби	-225,9	-705,4	-104,6	-385,1
Товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр	1195,5	1975,9	1128,8	1433,3
Соода балансы*	1275,8	1879,2	1119,8	1202,2
Экспорт (ФОБ)	1337,8	1874,4	1693,8	1778,7
КМШ	753,9	1011,7	752,8	784,2
Алыскы чет мамлекеттер	583,9	862,7	941,0	994,5
Импорт (ФОБ)	2613,6	3753,5	2813,6	2980,6
КМШ	1420,7	2025,4	1593,7	1590,2
Алыскы чет мамлекеттер	1192,9	1728,1	1219,9	1390,6
Кызмат көрсөтүүлөр балансы	80,3	-96,8	-9,1	-231,1
Көрсөтүлгөн кызматтар	684,8	896,1	859,8	693,1
Алынган кызматтар	-604,5	-992,9	-868,9	-924,2
Кирешелер	-48,9	-205,5	-182,9	-343,1
Түз инвестициялар боюнча кирешелер	-37,2	-176,6	-120,1	-286,4
Портфельдик инвестициялар боюнча кирешелер	0,2	0,5	4,2	0,2
Башка инвестициялар боюнча кирешелер	8,9	-5,1	-41,2	-24,6
Кредиттер боюнча проценттер	-24,5	-28,5	-44,4	-35,2
Башка инвестициялар ж. б. кирешелер	33,4	23,4	3,2	10,5
Эмгекке төлөөлөр	-20,8	-24,3	-25,8	-32,3
Күндөлүк трансферттер	1018,5	1476,0	1207,1	1391,3
Капитал менен операциялардын жана финансы операцияларынын эсеби	272,7	-50,2	715,6	535,3
Капитал менен операциялардын эсеби	-74,9	-44,9	-14,0	-62,1
Капиталдык трансферттер	-74,9	44,9	-14,0	-62,1
Финансы эсеби	347,6	5,3	729,5	597,4
Түз инвестициялар	208,9	377,1	189,6	437,6
Портфельдик инвестициялар**	-14,3	-230,0	161,9	164,3
Финансылык деривативдер	-	-	-	-
Башка инвестициялар	153,0	-152,4	378,1	-4,5
Активдер (*-көбөйүү)	19,4	-362,7	-217,2	106,8

¹ алдын-ала алынган маалыматтар.

* Улуттук банктын жана УСК баа берүүлөрүн жана «алып сатарлардын» соодасын эске алуу менен.

** Улуттук банктын маалыматын эске алуу менен.

Коммерциялык банктар	37,7	-115,9	-157,9	199,9
Жана башка активдер	-18,3	-246,7	-59,3	-93,1
Милдеттенмелер (**-көбөйүү)	133,6	210,3	595,2	-111,3
Коммерциялык банктар	66,6	48,4	50,4	-204,0
Кредиттер	53,6	40,3	453,7	75,3
Мамлекеттик секторго кредиттер	38,5	12,9	332,9	110,8
Алынган	65,0	50,1	370,6	150,0
Амортизация (график)	-26,5	-37,2	-37,7	-39,3
Жеке секторго кредиттер	15,1	27,5	120,8	-35,4
Алынган	33,3	42,2	167,1	74,2
Амортизация (график)	-18,2	-14,7	-46,4	-109,7
Жана башка милдеттенмелер	13,3	121,6	91,2	17,3
Каталар жана калтырып кетүүлөр	269,7	848,9	-376,2	-95,5
Жалпы теңдем	316,5	93,3	234,8	54,6
Каржылоо	-316,5	-93,3	-234,8	-54,6
Улуттук банктын резервдери	-306,8	-121,3	-267,7	-112,3
ЭВФтин кредиттери	-20,7	18,7	3,5	9,1
Өзгөчө каржылоо	11,0	9,2	29,5	48,6

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы (КРУБ) мындай жалпы маалымат менен чектелип калбастан, айрым жылдары терең изилдөөлөрдү да жүргүзөт. Кыргыз Республикасынын төлөм теңдемин 2007-жылдын жыйынтыгы боюнча КРУБдун талдоосун силерге тартуулоону туура таптык. Көңүл буруп аны менен таанышып чыгып, өз ара талкуу жүргүзүлө.

1. Төлөм теңдеминин өнүгүү тенденциялары

Кыргыз Республикасынын резиденттеринин 2007-жылдагы тышкы экономикалык ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы өлкө экономикасынын арымдуу өнүгүү тенденциясы сакталып калгандыгын тастыктоодо.

Күндөлүк операциялар эсебинин тартыштыгы ИДПге карата 6,1ти түзгөн. Соода балансынын терс сальдосу 228,3 млн АКШ доллары өлчөмүндөгү күндөлүк операциялар эсебинин тартыштыгын шарттаган.

2007-жылдын жыйынтыгы боюнча республиканын тышкы соодасынын жүгүртүүсү импорттун өсүшү сыяктуу эле, товарлардын экспортунун өсүшүнүн эсебинен 3 972,4 млн АКШ долларына чейин жеткен (2006-жылдагы көрсөткүчкө салыштырганда 47,2% ке көбөйгөн).

2007-жылы соода балансы 1 298,5 млн АКШ долларындагы тартыштыгы менен түптөлгөн, бул 2006-жылдагы тартыштыктан 46,5%ке көп. Ыңгайсыз тышкы экономикалык конъюнктура, ошондой эле ички экономикалык абал Кыргыз Республикасынын тышкы соода көрсөткүчтөрүнө терс таасирин тийгизген.

Товарлардын FOB баасындагы¹ экспорту 2007-жылы 1337,0 млн АКШ доллары көлөмүндө калыптанган жана 2006-жылдагыга салыштырганда 47,6%ке көбөйгөн. Энергия алынуучу продукциялардын импортунун көбөйүүсү, атап айтканда, үчүнчү өлкөлөргө мунай заттарынын реэкспортунун өсүшү отчеттук мезгилдин айырмалоочу өзгөчөлүгүнөн болгон.

Товарлардын FOB баасындагы импорту 2635,5 млн АКШ доллары өлчөмүндө бааланган. Импорттук операциялардын өсүш арымы 2006-жылдагыга караганда 15,1% тик пунктка төмөндөө менен 47,0%ти түзгөн. Импорттун жалпы көлөмүндөгү КМШ өлкөлөрүнүн жана алыскы чет мамлекеттердин үлүшү, тиешелүүлүгүнө жараша 56,3 жана 43,7%ти түзгөн.

Эл аралык кызмат көрсөтүүлөр балансы 2007-жылы 102,1 млн АКШ доллары өлчөмүндөгү профицити менен түптөлгөн, ал эми 2006-жылы кызмат көрсөтүүлөр балансынын терс сальдосу 82,0 млн АКШ долларын түзгөн эле.

Күндөлүк трансферттер статьясынын оң сальдосу 2006-жылдагы ушул эле көрсөткүчтөн 1,5 эсеге ашуу менен, 1 020,5 млн АКШ долларын түзгөн. Күндөлүк трансферттердин жалпы көлөмүндө негизги үлүштү, таза агымы 2006-жылдагыга салыштырганда 50,3%ке көбөйгөн жеке трансферттер ээлөө менен, 989,6 млн АКШ долларына барабар болгон.

Отчеттук мезгил ичинде **капитал менен операциялардын жана финансылык операциялардын балансы** 259,4 млн АКШ доллары өлчөмүндө оң сальдодо калыптануу менен, 2006-жылдагы ушул эле көрсөткүчкө салыштырганда 8,6%ке аз болгон. Финансы эсеби 334,3 млн АКШ доллары өлчөмүндө оң чыгуу менен, 2006-жылдагыга караганда 2,0%ке жогорулаган. Отчеттук мезгилде түз инвестициялардын оң сальдосу 208,1 млн АКШ долларын түзүү менен, 2006-жылдагыга салыштырганда 14,3%ке көбөйгөн.

Эл аралык камдардын дүң көлөмү отчеттук мезгилдин акырына карата 1176,6 млн АКШ долларын түзгөн. Товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн импортунун ордуна алтын валюта камдары менен жабылыш коэффициентти 3,5 айды түзгөн.

¹ УСКнын айыл чарба продукцияларынын экспорту боюнча кошумча эсептөөлөрүн эске алуу менен.

Кыргыз Республикасынын төлөм теңдеми
(аналитикалык түрдө берүүдө) (млн АКШ долларында)

	2003	2004	2005	2006	2007
Күндөлүк операциялар эсеби	-42,5	28,4	-38,4	-287,2	-228,3
Товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр	-134,5	-184,3	-450,5	-968,5	-1 196,4
Соода балансы*	-132,8	-170,6	-418,7	-886,5	-1 298,5
Экспорт (FOB)	590,3	733,2	686,8	906,0	1 337,0
КМШ	202,4	277,6	305,3	476,1	753,1
Алыскы чет өлкөлөр	387,9	455,5	381,5	429,9	583,9
Импорт (FOB)	723,1	903,8	1 105,5	1 792,4	2 635,5
КМШ	394,5	554,4	641,0	925,8	1 417,0
Алыскы чет өлкөлөр	328,7	349,4	464,5	866,6	1 218,5
Кызмат көрсөтүүлөр балансы	-1,7	-13,7	-31,8	-82,0	102,1
Сунушталган кызмат көрсөтүүлөр	158,2	209,8	259,4	378,7	684,3
Алынган кызмат көрсөтүүлөр	-159,9	-223,5	-291,3	-460,8	-582,2
Кирешелер	-62,0	-102,2	-88,2	-48,2	-52,4
Түз инвестициялар боюнча кирешелер	-26,7	-57,6	-36,0	-39,8	-39,5
Портфельдик инвестициялар боюнча кирешелер	0,3	0,1	-	0,1	0,2
Башка инвестициялар боюнча кирешелер	-22,3	-30,5	-31,8	15,8	7,7
Кредиттер боюнча проценттер (график)	-25,8	-36,3	-36,2	-19,9	-25,7
Башка инвестициялар боюнча ж. б. кирешелер	3,5	5,7	4,4	35,6	33,4
Эмгекке төлөөлөр	-13,3	-14,2	-20,4	-24,2	-20,8
Күндөлүк трансферттер	154,0	314,9	500,3	729,5	1 020,5
Капитал менен операциялар жана финансылык операциялар эсеби	-15,3	114,5	0,9	283,8	259,4
Капитал менен операциялар эсеби	-0,9	-19,9	-20,5	-43,9	-74,9
Капиталдык трансферттер	-0,9	-19,9	-20,5	-43,9	-74,9
Финансы эсеби	-14,4	134,4	21,5	327,6	334,3
Түз инвестициялар**	45,5	131,5	42,6	182,0	208,1
Портфельдик инвестициялар	6,0	-9,5	2,3	-3,0	-17,7
Финансы деривативдери	-20,0	-20,5	-	-	-
Башка инвестициялар	-46,0	32,8	-23,4	148,6	143,9
Активдер (*→ көбөйүү)	-76,6	-35,8	-47,5	-24,0	19,5
Коммерциялык банктар	-50,2	-63,2	-15,1	-17,0	37,7
Башка активдер	-26,5	27,4	-32,4	-7,0	-18,1
Милдеттенмелер (**→ көбөйүү)	30,7	68,6	24,1	172,6	124,4
Коммерциялык банктар	36,6	42,2	-11,9	-26,6	66,6
Кредиттер	-13,9	49,3	18,4	66,5	44,4
Мамлекеттик секторго кредиттер	34,0	56,3	17,2	54,4	28,1
Алынган	75,5	99,2	66,9	78,6	55,0
Амортизация (графиктер)	-41,6	-42,9	-49,7	-24,2	-26,9
Жеке секторго кредиттер	-47,9	-7,0	1,2	12,1	16,4
Алынган	13,8	15,8	10,0	25,2	40,4

* Алып-сатарлар соодасын жана Улуттук банктын, УСКнын баа берүүлөрүн эске алуу менен.

** Улуттук банктын баа берүүлөр боюнча маалыматтары.

	2003	2004	2005	2006	2007
Амортизация (графиктер)	-61,6	-22,8	-8,8	-13,1	-24,0
Башка милдеттенмелер	7,9	-23,0	17,7	132,7	13,3
Каталар жана калтырып кетүүлөр	67,3	-24,2	66,6	187,2	276,3
Жалпы баланс	9,5	118,7	29,1	183,7	307,3
Каржылоо	-9,5	-118,7	-29,1	-183,7	-307,3
Улуттук банктын камдары (*→* көбөйүү)	-50,8	-160,6	-80,5	-169,9	К
ЭВФтин кредиттери	-0,9	-3,8	-12,5	-23,5	-20,7
Өзгөчө каржылоо	42,2	45,7	63,9	9,7	20,1
Башка каржылоо	-	-	-	-	-

Жыйынтыктоо

Кыргызстан аралаш (конвергенттик) экономикалык системаны курууда, рынок системасынын үч эркиндигин (эркин ишкердикти, эркин бааны жана эркин атаандаштыкты) мамлекеттик жөнгө салып туруунун принциби менен толуктады. Ал мамлекеттин макроэкономикалык саясатынын беш багыты менен аныкталды. Алар: акча-кредит, салык-бюджет, инновация-инвестиция, элдин кирешелери жана тышкы экономикалык саясаттары.

Макроэкономикалык саясаттын негизги багыттарын өздөштүрүүдө Кыргызстан бир кыйла ийгиликтерге жетишти. Ошону менен катар экономиканы өстүрүү, жумушсуздук менен жакырчылыкты жоюу боюнча али чечиле элек көп маселелер бар. Алардын чечилиши экономиканын реалдуу (чыныгы продукция чыгаруучу) секторунун жогорку ылдамдыкта иштешине тыгыз байланыштуу.

Суроолор:

1. Макроэкономикалык саясаттын башкы багыттары кайсылар?
2. Фискалдык саясаттын маани-маңызы эмнеде?
3. Бюджет, бюджеттик система, бюджеттин тартыштыгы.
4. Фискалдык реформанын стратегиясы.
5. Фискалдык органдардын функциясы.
6. Республиканын монетардык (акча-кредит) саясатынын мааниси.
7. Акча жана анын милдеттери.
8. Валюта курстарын турукташтыруу саясаты.
9. Валюта саясатынын негизги багыттары.
10. Республиканын инновация-инвестиция саясаты.
11. Республиканын тышкы экономикалык саясаты.
12. Элдик киреше саясатынын факторлору.
13. Калкты иш менен камсыз кылуу.

12-тема. Дүйнөлүк рынок

Дүйнөлүк рынок – бул бардык дүйнөдөгү улуттук экономикалардын жыйындысын түзгөн, глобалдуу экономикалык организм. Ал өлкөлөрдүн өз ара көз карандылыгын жана өз ара алакаларын камтыган эл аралык мамилелердин негизинде өнүгөт.

Эл аралык экономикалык мамилелер – товарларды жана кызмат көрсөтүүнү өндүрүү, бөлүштүрүү, алмаштыруу жана сарптоо боюнча өлкөлөрдүн арасындагы, айрым эл аралык корпорациялар, мекемелер жана уюмдар арасындагы экономикалык байланыштар менен аныкталат.

Дүйнөлүк чарбанын өзгөчө мүнөздөмөсү төмөнкүдөй болот:

- эл аралык товар алмашуу глобалдык чөйрөдө жүргүзүлөт;
- эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшү – өндүрүштүн эл аралык адистештирилиши жана кооперацияланышы боюнча тереңделип өнүгөт;
- өндүрүш факторлорунун, капиталдын, жумушчу күчүнүн, технологиялардын жана маалыматтын эл аралык кыймылы жогорку деңгээлдеги тездикте жүрөт;
- өндүрүш жана капитал интернационалдаштырылат;
- ачык түрдөгү улуттук экономикалар пайда болуп, өнүгө баштайт жана тышкы экономикалык байланыштар либералдаштырылат;
- өзгөчөлүктүү эл аралык финансылык чөйрө түзүлөт;
- маалыматташтыруу жана маалыматтык технологиялар дүйнөлүк чарбанын өнүгүшүнүн маанилүү багыты болуп калат;
- дүйнөлүк масштабда күндөлүк экономикалык жана валюта-финансылык иштерди тейлөөгө умтулуу пайда болот.

Дүйнөлүк рынокто өткөн XX кылымда өндүрүштүн жалпы көлөмү, экономикалык өсүштү ошол мезгилде камсыздап келген улуттук жана дүйнөлүк финансылык системалар, албан-албан өзгөрүүлөргө дуушар болду. Илимий-техникалык прогресс, инновациялык ишкердик товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмүн зор өсүшкө алып келди. Алар адамзаттын жашоо деңгээлин, жер жүзүндөгү калктын мурунку кылымдарда болуп көрбөгөндөй сан жагынан өсүшүнө карабастан, бир топ жогорулашын камсыз кылды. Өндүрүштүн өсүшү улуттук экономикалардын өз

ара адистештирилишинин тереңдеши, рыноктордун маанисинин жогорулашы менен коштолду.

1900–2000-жылдарда дүйнөлүк ИДП туруктуу баада 19 эсе өскөн, б. а. жылдын өсүү темпи орточо эсеп менен 3%ке барабар болгон. Ошол эле жүз жыл ичинде калктын саны 1,6 млрд адамдан 6,3 миллиардга чейин же 4 эсеге көбөйгөн. Өндүрүштүн өсүшүнүн элдин өсүшүнөн артыкча озгондугу – тарыхый баалоодо зор бурулуш. XVII кылымдагы өнөр жай революциясынан баштап, 250 жылдын ичиндеги жетишилген ийгиликтер адамзаттын зээнин кейитип келген «Мальтустун кылтагынан» эми бошотту десек туура болот (Мальтустун реакциячыл теориясы боюнча калктын өсүшү өндүрүштүн өсүшүнөн дайыма озуп турат, ошого байланыштуу элдин жашоосунда дайыма кысымчылык болуп, жетишсиздик менен коштолот).

ИДПни ар бир адамга орточо эсеп менен алгандагы көлөмү XX кылымда дүйнө боюнча 5 эсеге жакын өскөн. Мындай зор өзгөрүүнүн негизги себеби болуп техникалык прогресстин, инновациялык ишкердиктин дүйнөлүк экономикага тийгизген таасири эсептелет. Мында өзгөчө белгилей турган тармактар: химия, биохимия, абада учуу, синтездик материалдар, ядролук энергия, электроника, маркетинг жана башкаруудагы инновациялык ыкмалар болуп эсептелет [6].

Жогоруда келтирилген дүйнөлүк өндүрүштүн жана калктын кылым ичиндеги жалпы көрсөткүчтөрү өлкөлөр жана материктер арасындагы теңсиздикти көп билдирбегенсип турат. Тереңирээк талдоо жүргүзгөндө дүйнөдөгү элдин бай бөлүгү (1/4) ИДПни ар бир адамга орто эсеп менен алганда жүз жылда 6 эсеге көбөйтө алса, жарды бөлүгү (1/4) 3 эсеге эле көбөйтө алган. Мындай акыбал айрыкча Африка (Сахарадан түштүккө кеткен) өлкөлөрүнө мүнөздүү. Жалпысынан XX кылымдын ичинде өлкөлөр арасындагы айырмачылык жогорулап кеткен. Теңсиздик өлчөмү болгон – Джини коэффициентинин [0дөн (толук теңдеме) 1ге (толук теңсиздик) чейин өзгөрөт] 1900–2000-жылдар ичинде 0,40тан 0,48ге чейин көтөрүлүп, муну даана мүнөздөп турат [6; 4-бет].

Ошону менен катар XX кылымдын экинчи жарымында Азия өлкөлөрү накта «рекорд коюучу» катары белгиленди. Алардын ИДПси ушунчалык тез жогорулап, дүйнөлүк ИДПдин ичиндеги салыштырма салмагы эки эсе өсүп кетти.

Дүйнөлүк экономикада айрым системалардын арасындагы өзгөчөлүк өсүүгө таасирин анчалык деле тийгизбегендей сезилет. Мисалы, XX кылымдын экинчи жарымында мурунку социалисттик

системадагы өлкөлөр ИДПсин 6,1 эсе көбөйтө алса, рынок экономикасындагы өлкөлөр 5,8 эсе көбөйткөн. Натыйжада мурунку социалисттик өлкөлөр өз үлүшүн дүйнөлүк ИДПде 15,3төн 15,9 процентке чейин жогорулатса, рынок системасындагы өлкөлөр 84,7ден 84,1 процентке чейин төмөндөтүшкөн.

Дүйнөлүк экономика боюнча тапшырма.

Эң туура келүүчү вариантты тапкыла

- 1) Дүйнөлүк экономиканы өнүктүрүүнүн башкы максаты эмнеде?
  - а) эл аралык соода дүйнөдөгү элдин жашоо турмушун жакшыртууга көмөк боло алат;
  - б) дүйнөдөгү ар бир мамлекет өзүнө гана керектүү товарларды чыгарууга тийиш;
  - в) эл аралык соодадан жалаң гана бай өлкөлөр утушта болушат;
  - г) эл аралык соода Кыргыз Республикасы үчүн анчалык деле маанилүү эмес.
- 2) Сооданы өнүктүрүү дүйнөдөгү өлкөлөрдү өз ара ...
  - а) көз карандысыз кылды;
  - б) көз каранды кылды;
  - в) катыштырбай койду.
- 3) Эл аралык сооданын пайда болушунун себеби ...
  - а) ар кайсы өлкөлөрдүн ресурстарынын ар түрдүүлүгү;
  - б) суроо-талап жана сунуш закондорунун өкүм сүрүшү;
  - в) бир же бир канча өлкөлөрдөгү товардын ашык өндүрүлүшү;
  - г) эл аралык уюмдардын макулдашууларга жетишкендиги.
- 4) Берилген аныктамалардын кайсынысы чектелген ресурстарды натыйжалуу бөлүштүрүүгө алып келет?
  - а) мамлекеттер эң зор артыкчылыкка ээ болгон товарларды гана сатышканда;
  - б) бай өлкөлөр жалаң гана бай өлкөлөр менен соода кылышканда;
  - в) мамлекеттер салыштырмалуу артыкчылыкка ээ болгон товарларды жасап чыгарышканда;
  - г) ар бир өлкө өзү муктаж болуп жаткан буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн бардык түрлөрүн чыгарганга аракет кылганда.
- 5) Качан гана өлкөлөр өздөрүндө сапаттуу товарларды өндүрүп, алар менен соода кылып турушканда, эмненин эсебинен пайда табышат?
  - а) абсолюттук артыкчылыктан;
  - б) салыштырмалуу артыкчылыктан;
  - в) карама-каршы келген артыкчылыктан;
  - г) статистикалык артыкчылыктан.
- 6) Соода балансынын жигердүүлүгүн баалоодо төмөнкү баяндоонун кайсынысы туура болуп эсептелет?
  - а) экспорттун наркы импорттун наркынан ашып түшкөндө;
  - б) башка өлкөлөр Кыргызстандын экономикасына каражат караштырганына караганда, кыргызстандыктар башка өлкөлөрдүн экономикасына көбүрөөк каражат сарптаганда;

- в) доллар менен эсептелген Кыргызстандын импорту анын экспорту-нан көп болгондо.
- 7) Эл аралык соодага эмнелер жолтоо болушу ыктымал?
- а) тарифтер;
  - б) квоталар;
  - в) бюрократиялык машакат;
  - г) жогоруда айтылгандардын баары.
- 8) Протекционисттик тарифтерди коргогон аргументтерден болуп мына булар эсептелет:
- а) эл аралык абалдын курчусун азайтууга алып келиши;
  - б) өз өлкөсүндөгү согуш өнөр жайынын өнүгүшүнө түрткү бериши;
  - в) эркин соодага түрткү бериши;
  - г) керектөө бааларынын арзандашына алып келиши.
- 9) Тарифтер кыскарган учурда:
- а) экспорт тармактарында иштеп жаткан адамдардын иштен ажыроо мүмкүнчүлүгү жогорулайт;
  - б) импорттук буюмдардын баасы өсөт;
  - в) өлкөдөгү жашоо тиричилигинин деңгээли төмөндөөгө тийиш;
  - г) импорту чектөөнүн коргоосунда болгон тармактарда иштешкен адамдардын бир бөлүгү ишсиз калышы ыктымал.
- 10) Көпчүлүк экономисттер мына буларды кийиргенде биринчи кезекте керектөөчүлөр утушка ээ болушат деп эсептешет:
- а) протекционисттик тарифтерди;
  - б) квоталарды;
  - в) экспорттук субсидияларды;
  - г) эркин сооданы.
- 11) Валюта базарындагы доллардын курсунун өсүшү башка өлкөлөрдүн мына буларды жасай турганын көрсөтүшү ыктымал:
- а) биздин буюмдарыбыз менен кызмат көрсөтүүлөрүбүздү көбүрөөк сатып ала башташат;
  - б) биздин буюмдарыбыз менен кызмат көрсөтүүлөрүбүздү анчейин сатып албай башташты;
  - в) долларды негизги дүйнөлүк валюта деп эсептебей калышты;
  - г) эл аралык соодадагы бүтүмдөрдө долларды гана пайдаланышат.
- 12) Доллардын курсу төмөндөгөн кезде ...
- а) проценттик ставкасы өсөт;
  - б) чет элдик буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу элге кымбатка турат;
  - в) чет элдик буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу элге арзанга турат;
  - г) Кыргызстандан буюмдар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу чет өлкөлүктөргө кымбатка турат.
- 13) Бажы союзу ...
- а) дүйнө жүзүнүн бардык өлкөлөрүнүн ортосундагы эркин сооданы өнүктүрүүгө көмөк көрсөтөт;
  - б) негизинен анын мүчөлөрүнүн ортосундагы эркин сооданы өнүктүрүүгө көмөк көрсөтөт;
  - в) өзүнүн ар бир мүчөсүнө анын мүчөлүгүнө кирбеген ар бир өлкө менен соода жүргүзүү үчүн өзүнүн жеке тарифтик өлчөмүн белгилөөгө уруксат берет;
  - г) эл аралык соодага чектөө коёт.

Адам өзү үчүн керектүүнүн баарын өзү жалгыз өндүрө албагандай эле, өлкө дагы, а түгүл ал жаратылыш жана адам ресурстар жагынан эң эле бай болсо да, жалгыздап жашап кете албайт. Албетте, кээ бир өлкөлөр башка өлкөлөргө ишенбей, аларга кымындай да көз каранды болгусу келбегендиктен, өз күчүнө гана таянып жашоого аракеттенет (мисалы, азыр Түндүк Корея жана Куба ушундай иштеп жатат, ал эми мурун Советтер Союзу да ушуга окшош жолду туткан). Бирок мындай саясат экономикалык жактан эч пайдасыз. Анткени ар кайсы өлкөдө климат, пайдалуу кен байлыктарынын запасы, кызматчылардын кесиптик, адистик өзгөчөлүктөрү өтө ар түрдүү болот эмеспи. Ошондуктан өлкөлөрдүн ортосунда эмгектин өз ара бөлүнүшүн жөнгө салуу пайдалуу экени даана эле көрүнүп турат. Мындайда ар бир өлкө өзүндө эмне жакшы өндүрүлө турган болсо, адистешип, эмне жетишпесе башкалардан алмаштырып алат.

Эл аралык же тышкы соода мына ушундайча пайда болот. Андагы башкы орунду өнөр жай товарлары, баарынан мурда машиналар жана жабдуулар ээлейт. Мурун айтылгандай эле, өлкө тышка алып чыгуучу товарлар жана тейлөө анын экспорту, ал эми тыштан ташып келгени – импорту деп аталат. Тейлөө кызматын да экспорттоого жана импорттоого болоруна таң калбай эле койсо болот. Мисалы, Кыргызстандагы автомашиналар башка өлкөлөрдүн товарларын бизге, Россияга эле эмес, үчүнчү бир өлкөлөргө да ташып жеткирүү, тейлөө кызматын аткарат. Бул – тейлөөнү экспорттоонун типтүү бир түрү. Аны пайдаланган өлкөлөр алардын тейлөөсүн импорттойт. Экспорт менен импорттун ортосундагы айырма мурунку темаларда айтылгандай, тышкы соода сальдосу деп аталат. Эгер өлкө тышка көбүрөөк ташып чыгып, азыраак ташып келсе, анда анын тышкы соода сальдосу дурус же активдүү деп эсептелет. Ал эми тескерисинче, импорт экспорттон чоңдук кылса, анда сальдо терс же пассивдүү деп аталат.

Экспортту көбөйтүүдө дайыма экспорттоочу фирмалар жана анда иштеген кызматчылар утушка ээ болот. Алар сырттан ташып келинүүчү товарлардын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн начарлатуу үчүн аларга кошумчалана турган импорттук бажы салыгын (тариф) белгилөөнү, же белгиленгенин жогорулатууну, же болбосо кайсы бир товарларды ташып келүүгө чек коюуну – импорттук квоталарды бекитүүнү талап кылышат (мисалы, жыл сайын өлкөгө 50 миңден ашык эмес сандагы телевизорду сырттан ташып

келүүгө уруксат берилет). Мындай иш-чаралар протекционисттик («калалоочу») тышкы саясат деп аталат. Бул адатта бир кыйла начар сапаттагы же кымбат баадагы товар сатып алууга аргасыз болгон ата мекендик керектөөчүлөргө зыяндуу экенине карабай, ата мекендик өнөр жайды колдоого алуу, жумуш орундарын сактап калуу үчүн жасалат.

Импорттук бажы салыктары импорттук товарларды өндүрүш чыгымдарынан да арзан сатууга, б. а. демпингге каршы колдонулганы эң эле туура болот. (Мындай убактылуу көрүнүш адатта айрым өндүрүшчүлөр башка өлкөлөрдөгү атаандашты сүрүп чыгаруу үчүн андагы рынокко эптеп кирип алууга аракеттенген учурларда кездешет).

Протекционисттик саясатка каршы эркин саясат – бажы салыктарын, квоталарды жана башка чектөөлөрдү азайтуу жана алып салуу саясаты жүргүзүлөт. Эркин сооданы жактоочулар эл аралык сооданын өнүгүшүн, биз бул главада эле сөз кылгандай, өз артыкчылыктарын пайдаланган бардык өлкөлөрдүн экономикасынын майнаптуулугун жогорулата турган рыноктун эркин күчтөрү (суроо-талап, сунуштоо, атаандаштык) аныктап турууга тийиш деп эсептешет.

Бул мамлекеттердин ортосунда тышкы соода жана башка экономикалык саясат жүргүзүүдө, айрыкча алардын экономикасы өз ара тыгыз байланышкан шарттарда, белгилүү даражада макулдашкандык менен иш-аракет жасоо зарыл. Мындай байланыштар географиялык бир региондо жайгашкан мамлекеттердин ортосунда өзгөчө күчтүү келет. Ошондуктан алардын ортосунда кээде экономикалык интеграция (бирикме) пайда болот. Алсак, Батыш Европанын өнүккөн өлкөлөрүнүн көпчүлүгү 1993-жылга чейин Европалык шериктештиктер (алардын ичинен эң маанилүүсү Европалык экономикалык шериктештик – ЕЭШ же «Жалпы рынок») деп аталып келген Европалык Союзга киришет.

Шериктештик түзүүнүн алгачкы максаты бажы союзун түзүү – шериктештикке кирген өлкөлөрдүн ортосунда жүргүзгөн соодадагы бажы салыктарын жана квоталарды алып салуу болгон. Бул максат ЕЭШте 1968-жылы эле ишке ашкан эле. Андан тышкары макроэкономикалык эң маанилүү иш-чараларды макулдашуу жана башка өлкөлөргө карата бирдиктүү соода саясатын жүргүзүү жөнүндө да келишимге жетишилген эле.

Региондук экономикалык интеграция өзүнчө турган топтордун, жааттардын ичиндеги эркин атаандаштык жана өз ара кызматташтыкка шарт түзүп, эми бул жааттардын ортосундагы

протекционизмди жана атаандаштыкты жаратат. Бирок дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн жалпы кызыкчылыктары да бар. Бул кызыкчылыктарды Эл аралык экономикалык уюмдар коргоп турат. Өтө зор ролду эл аралык валюта фондусу (ЭВФ) жана Дүйнөлүк банк (ДБ) да ойнойт. ЭВФ валюта рыногундагы иштерге көз салат, валюта курстарын стабилдештирүү үчүн иш-чараларды жүргүзөт, анткени аларда өтө кескин түрдөгү циклдердин болушу дүйнөлүк экономиканын ырааттуу иштешине тоскоол болот. ЭВФ валютасы оор кыйынчылыктарга түшкөн өлкөлөрдүн өкмөттөрүнө кредит бөлөт, аларга өз валюталарын кандайча турукташтыруу керек экендиги жөнүндө кеңеш берет.

Дүйнөлүк банк жаңы ишканаларды куруу, инфраструктураны (транспортту, байланышты) жакшыртуу, жумушчуларды кесиптик даярдыктан өткөрүү, билим берүүнү жакшы жолго коюу боюнча узак мөөнөттүк жардам берет. Дүйнөлүк банк өкмөттөргө да, жеке менчик фирмаларга да кредит берип турат. ЭВФтин жана дүйнөлүк банктын кредиттери өтө катаал шарттар менен берилет: карыз алган өлкөлөрдөн ушул уюмдардын эксперттери сунуш кылган экономикалык саясатты – бюджет тартыштыгын кыскартууну, инфляцияга каршы күрөшүүнү, менчиктештирүүнү (мамлекеттик менчиктин жеке адамдарга өткөрүп берилишин) жана рынок экономикасын чыңдоого багытталган башка иш-чараларды жүргүзүү талап кылынат. Мунун башкы себеби акчасы ЭВФ менен Дүйнөлүк банктын капиталынын негизги бөлүгүн түзүп турган Батыштын өнүккөн өлкөлөрүнүн (мисалы, Дүйнөлүк банктын кредиттеринин 75% и төрт өлкөнүн: АКШнын, Япониянын, Германиянын жана Швейцариянын салымдарынын эсебинен берилет) башка өлкөлөрдүн баарынын «өздөрүнө окшош» болушун каалагандыгында. Сунуштарды туура аткарып, экономикалык туруктуу абалга жетише алган өлкөлөр, кредиторлорго карызын проценти менен кошо төлөп берип, өз өлкөсүнүн эркин саясатын сактап кала алышат. Мисалы, Россия менен Казакстан дал ушундай саясатты ишке ашыра алышты десек болот.

Жабык экономика – бул эл аралык соодага катышпаган экономика.

Ачык экономика – бул эл аралык соодага катышкан экономика.

Кыргызстандын экономикасы – ачык экономика. Ал Дүйнөлүк соода уюмуна (ДСУга) мүчө, демек өз экономикасын толук кандуу өстүрүүгө, эл аралык соодага ачыктыгы менен экономикасын өнүктүрүүгө жакшы шарттары бар.

Улуттук валюта системасы – бул акча мамилесин уюштуруунун формасы. Ал жалаң гана өлкөнүн ички акча айлануусун камтыбастан, анын эл аралык эсептешүү чөйрөсүн дагы тейлейт. Улуттук валюта системаларынын негизинде, эл аралык экономикалык мамилелердин өнүгүүсүнүн ченеминде дүйнөлүк валюта системасы пайда болот. Эл аралык эсептешүү – бул мамлекеттер арасындагы, ошондой эле ар кайсы өлкөдө жайгашкан фирмалар, уюмдар жана адамдардын ортосундагы эсептешүү болуп эсептелет.

Кандай гана акча бирдиги болбосун, ал валюта деп аталат. Мисалы, сом – биздин Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы. Ал ар кандай эл аралык экономикалык мамилелерге жана эсептешүүлөргө кирише баштаганда дагы бир катар өзгөчө милдеттерге ээ болот.

Валютага суроо-талап жана сунуштар эл аралык алмашуулардын негизинде калыптанып, ар бир өлкөнүн төлөө балансында чагылдырылат. Бардык валюталарды шарттуу түрдө үч топко бөлүштүрүүгө болот:

- эркин алмашымдуу;
- жарым-жартылай алмашымдуу;
- алмашымсыз.

ВАЛЮТА АЛМАШЫМДУУЛУГУ – бир өлкөнүн валютасын башка өлкөнүн валютасына айырбаштоо мүмкүнчүлүгү. 1950-жылдардын аягы – 60-жылдардын башында капиталисттик өлкөлөрдүн валютасы паритет боюнча алтынга алмашылган. 1980-жылдардын башында АКШ доллары, Канада доллары, ГФР маркасы, Англия фунт стерлинги, Франция франкы, Швеция кронасы ж. б. эркин алмашылган. Кыргызстанда 1993-жылдан баштап, сом башка валюталарга эркин алмаштырылат. Чет элдик валюталардын, акчалардын акча базарындагы баасы менен сатуу жана сатып алуу келишимдерин уюштуруучу мекеме валюта биржасы деп аталат.

ВАЛЮТАДАН ТҮШКӨН АКЧА – тышкы рыноктогу сатылган товарлардан жана аткарылган кызматтан түшкөн валюта формасындагы акча.

ВАЛЮТА ЗОНАЛАРЫ – 2-дүйнөлүк согуш убагында жана андан кийин валюта блогунун базасында пайда болгон рыногу өнүккөн мамлекеттердин тобу. Валюта зонасында валюта саясаты менен тышкы эсеп-кысап системасы биргелеш жолго салынат. Негизги валюта зоналары – фунтстерлинг, доллар, франк зоналары.

ВАЛЮТА РЫНОГУ – чет элдик валюта, вексель, акча которуу жана аккредитив сатып алуу, сатуу, алмаштыруу иштери жүргүзүлүүчү улуттук жана эл аралык банк, ошондой эле биржа. Эл аралык эсептешүү алар аркылуу жүзөгө ашырылат.

ВАЛЮТА АУКЦИОНУ – суроолор жана сунуштардын негизинде (эркин алмашуу курсу) келишим баа аркылуу чет элдик валюталарды улуттук акчаларга сатуу жана сатып алуу ыкмалары. Валюта аукционунда сатуучулар болуп өзүнүн эсебинде валютасы бар ишканалар жана уюмдар, ошондой эле банктык мекемелер саналат.

ВАЛЮТАНЫ ЖӨНГӨ САЛУУ – чет элдик эсептешүүнү, валюта, алтын операциясын мамлекет тарабынан иретке салуу тартиби. Өнүккөн жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдө тышкы соода, капитал жүгүртүү, кредит, туризм ж. б. иштерде колдонулат. Мамлекет алтын жана валюта менен эсептешүүгө чек коёт (айрым өлкөлөр 1-дүйнөлүк согуш мезгилинде эл аралык эсептешүүдө валютанын түшүшү менен төлөмдү баланшташтыруу үчүн киргизген).

ВАЛЮТАНЫ КОНВЕРСИЯЛОО – бардык жеке адамдардын жана юридикалык жактардын бардык категориялары операциялардын түрлөрү боюнча улуттук валюталарды жана эл аралык төлөнүүчү каражаттарды эркин алмаштыруучу акча бирдиги.

ВАЛЮТА МОНОПОЛИЯСЫ – чет элдик валютаны, алтынды соода-сатыкта, эсептешүүдө колдонуу жагынан мамлекеттин айрыкча укуктуулугу. Тышкы соода монополиясына байланыштуу.

ВАЛЮТА КРИЗИСИ – акча-кредит системасынын узакка үзгүлтүксүз бузулушу, өлкөлөрдүн ички акча жүгүртүү чөйрөсүн жана эл аралык эсеп-кысабын камтыйт. Алтын стандарты алып ташталып, кагаз акча жүгүртүлүп, инфляция орун алат.

ВАЛЮТАЛЫК КЫЛЫМЫШ – валюталык операциялар жөнүндөгү эрежени бузуу, валюталык баалуу буюмдар же баалуу кагаздар менен алып-сатарлык кылуу.

ВАЛЮТА ИНТЕРВЕНЦИЯСЫ – улуттук же чет өлкө валютасынын баасын жогорулатуу (төмөндөтүү) максатында чет өлкө валютасын же алтынды көп сатуу (сатып алуу) жолу менен валюта рыногундагы эсептешүүгө мамлекеттин кийлигишүүсү.

ВАЛЮТАЛЫК ӨЗ ЧЫГЫМЫН ӨЗҮ ӨТӨЙ АЛУУЧУЛУК – ишканалар менен уюмдардын валюта чыгымын өзүнүн эсебиндеги менчик валютанын кирешеси менен ордуна коюудагы тышкы экономикалык иш-аракеттеринин негизги чарбалык-эсептик принциптери.

ВАЛЮТАЛЫК КОТИРОВКА – заманбап мыйзамдардын нормаларына ылайык жана практикалык кырдаалга ылайык чет элдик валютанын курсун орнотуу.

Жогоруда келтирилген дүйнөлүк валюта системасынын түшүнүктөрү ар бир өлкөнүн төлөм балансында чагылдырылат. Эгерде андагы соода балансы начарлап кетсе (б. а. терс сальдо көбөйүп кеткенде), анда мамлекет чет өлкөлөрдө көбүрөөк акча жумшап, ал жактан азыраак акча алган болуп чыгат. Мындай шартта чет өлкөлүк валютага суроо-талап өсүп кетет. Ал улуттук валютанын курсун төмөндөтө баштайт. Тескерисинче төлөм балансында оң сальдо (калдык) байкалса, улуттук валютанын курсу көтөрүлө баштайт.

Дүйнөлүк валюта системасы экономикалык өнүгүүгө абдан сезгич мамиле жасайт. Ошондуктан анын оң жана терс өзгөрүүлөрүнө ар бир мамлекеттин өкмөттөрү өтө олуттуу көңүл буруу менен илимий негизделген, чечкиндүү чараларды кабыл алуусу абзел.

Кошумча окуу

Эл аралык инвестициялык өңүттөрдү (позицияларды) түзүү ыкмасы

Эл аралык валюта фондусу тарабынан иштелип чыккан Төлөм теңдеми боюнча колдонмонун 5-чыгарылышына ылайык, Эл аралык инвестициялардын теңдеми статистикалык отчетту чагылдырат жана анда өлкөнүн белгилүү бир датага карата тышкы активдеринин жана милдеттенмелеринин топтолгон запасы (мисалы, жылдын акырына), ошондой эле финансы операцияларынын натыйжасында келип чыккан алардын өзгөрүүлөрү, нарктык өзгөрүүлөр, кайрадан баалоолор жана башка коррективкалоочу жол-жоболор камтылат.¹

Эл аралык инвестициялардын теңдеми эки негизги классификациялык топтон: Кыргыз Республикасынын тышкы активдеринен жана милдеттенмелеринен турат. Ушул топтордун компоненттери төлөм теңдемнин финансы эсебинин статьяларына ылайык келет жана функциялык категорияларды чагылдырат. «Активдер» жана «Милдеттенмелер» бөлүгүндөгү маалыматтар Кыргыз Республикасынын тышкы активдеринин (талаптарынын) жана милдеттенмелеринин өлчөмүн, алардын түзүмүн жана изилдөөгө алынып жаткан мезгил аралыгындагы өзгөрүүлөрүнүн себептерин мүнөздөйт.

Өлкөнүн таза эл аралык инвестициялык өңүтү (позициясы) анын тышкы активдери менен милдеттенмелеринин ортосундагы айырмасын билдирет.

Эл аралык инвестициялык өңүт (позиция) таблица түрүндө, төмөнкүдөй формада берилет:

Көрсөткүчтөр	Бир мезгилдин башталышына карата калдык	Операциялардын натыйжасындагы өзгөрүүлөр	Баалардын өзгөрүүсү	Курстардын өзгөрүүсү	Башка өзгөрүүлөр	Бир мезгилдин акырына карата калдык
A	1	2	3	4	5	6
A. Активдер						
B. Милдеттенмелер						
C. Эл аралык таза инвестициялык позиция						

Таблицаардын саптары боюнча негизги классификациялык топтор көрсөтүлгөн: Кыргыз Республикасынын тышкы активдери жана милдеттенмелери. Ушул топтун компоненттери төлөм теңдемнин финансы эсебинин статьяларына ылайык келет жана функциялык категорияларды чагылдырат.

Активдер түз инвестицияларга, портфельдик инвестицияларга, финансы деривативдерине, башка инвестицияларга жана камдык активдерге бөлүнөт. Мына ушундай эле бөлүү милдеттенмелер үчүн да пайдаланылат (камдык активдерден тышкары).

Каралып жаткан таблицанын тилкелери боюнча отчеттук мезгил ичиндеги эл аралык инвестициялардын теңдемнин компоненттеринин өзгөрүүсүнө алып келген факторлор чагылдырылат.

1- жана 6-тилкелерде Кыргыз Республикасынын бир мезгилдин баш жагына жана акырына карата тышкы активдеринин жана милдеттенмелеринин абалы чагылдырылат.

2-тилкеде эл аралык инвестициялык позициянын финансы компоненттери менен реалдуу операциялардын натыйжасында келип чыккан өзгөрүүлөр келтирилет.

3- жана 4-тилкелерде баанын деңгээлинин жана валюта курстарынын өзгөрүүсүнүн таасири астында тышкы активдердин жана милдеттенмелердин нарктык баасынын өзгөрүүсү эсепке алынат.

5-тилкеде төмөндөгүлөр менен шартталган жана башка өзгөрүүлөр чагылдырылат:

- классификацияны кайрадан кароо менен (мисалы, портфельдик инвестициядан инвестициялана турган объектинин капиталындагы инвестордун үлүшүнүн көбөйүүсүнүн натыйжасында түз инвестицияга өтүү);
- кредитор тарабынан карыздарды бир тараптуу жокко чыгаруу;
- башка өзгөрүүлөр менен.

Эл аралык инвестициялык өңүттүн (позициянын) маалыматтары өлкөнүн тышкы экономикалык абалын анализдөө үчүн маанилүү, анткени, ал Кыргыз Республикасынын тышкы активдеринин (милдеттенмелеринин) өлчөмүн, алардын түзүмүн жана изилденип жаткан мезгил аралыгындагы өзгөрүүлөрдүн себептерин мүнөздөп берет.

Өлкөнүн эл аралык таза инвестициялык позициясы ошол өлкөнүн дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен тышкы экономикалык байланышынын өнүгүү абалын жана тенденциясын аныктоо үчүн пайдаланылат.

Эл аралык таза инвестициялык позициянын өлкөнүн ресурстары менен анын башка мамлекеттердин алдындагы карызынын ортосундагы катышты мүнөздөгөн оң же терс белгиси өлкөнүн «таза кредитор» же «таза карызкор» катары статусун чагылдырат, ал эми мунун өзү, мамлекеттин экономикалык саясатын иштеп чыгууда (экономикалык туруктуулук программасын иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу, анын каржылоо керектөөсүн аныктоо) маанилүү ролду ойнойт.

Эл аралык таза инвестициялык өңүттү (позицияны) эсептөө маанилүү макроэкономикалык көрсөткүчкө – улуттук байлыкка баа берүүгө мүмкүндүк берет, ал эми анын өлчөмү өлкөнүн таза эл аралык инвестициялык өңүтүнүн (позициясынын) жана финансылык эмес активдеринин өлчөмүн кошуу жолу менен аныкталат.

15-тема. Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги менен кызматташтык

Советтер Союзу кыйрагандан кийин ага кирген республикалар өз алдынча эгемендүү мамлекетке айланып, саясий, экономикалык, маданий жактан келип чыккан маселелерди өз бетинче чечип жатышат. Кыргызстан азыр мына ушундай эгемендүү мамлекеттин бири болуп эсептелет. Өзүнүн өнүгүү жолунда экономикалык жактан олуттуу маселелер келип чыгат, алардын айрымдары чечилсе, көпчүлүгү тиешелүү, туура чечим кабыл алууну талап кылууда. Мына ушундай маанилүү маселелердин бири Кыргызстандын тышкы экономикалык саясаты, мамилеси, байланышы, алакалары болуп эсептелет.

Азыр Кыргызстандын тышкы экономикалык байланышы негизинен эки багытта калыптанып, натыйжалуу өнүгүп жатат. Мунун биринчи багыты КМШ (Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги) өлкөлөрүн, экинчи багыты болсо экономикасы жакшы өнүккөн АКШ, Япония, Кытай, Улуу Британия, Германия сыяктуу мамлекеттерди камтыйт. Ушундай жагдайды эске алуу менен биздин пикирибиз боюнча жогорудагы белгиленген эл аралык деңгээлдеги эки багытты тең колдон келишинче өнүктүрүү, ар биринин экономикалык жактан пайдалуу, терс, оош-кыйыш жактарын толук эске алуу өтө зарыл. Анткени, Кыргызстандан чыгарылган өнөр жай товарларынын жана айыл чарба продуктуларынын басымдуу бөлүгү экономикасы мыкты өнүккөн өлкөлөрдүн калыптанган базар алкагындагы айыгыш-

кан атаандаштыкка али туруштук бере албайт. Бул мамлекеттер азырынча өздөрүнө керектүү стратегиялык маанидеги чийки заттарды алууга көбүрөөк ынтызар. Ошондуктан биздин пикирибиз боюнча товарларды, айрыкча айыл чарба тармактарында өндүрүлүүчү чийки заттарды, аларды кайра иштетүүдөн чыгарылган продукция түрлөрүн КМШ өлкөлөрүнө экспорттоону күчөтүү стратегиялык жактан туура экендигинде күмөн жок. Ал эми бул КМШ өлкөлөрүнүн ичинен тышкы экономикалык байланышты эң алдыда Россия Федерациясы, Казакстан жана Өзбекстан менен күчөтүү зарыл.

КМШ өлкөлөрү менен товар жүгүртүү 2004-ж. 857,6 млн АКШ доллары өлчөмүндө түзүлдү, бул мурунку жылдын деңгээлинен 40,2%ке жогору, ал эми анын республикадагы тышкы соода жүгүртүүсүндөгү үлүшү 51,7%ти түздү. Продукция 275,5 млн АКШ долларына экспорттолду (2003-ж. – 201,4 млн) жана товарлар 582,1 млн АКШ долларына сатылып алынды (2003-ж. 410,5 млн). Соода балансынын сальдосу терс 306,6 млн доллар өлчөмүндө аныкталды (2003-ж. –209,1).

Тажикстан менен 19,7 млн доллар өлчөмүндө, Түркмөнстан 2,7 млн, Азербайжан 1,4 млн, Армения менен 0,8 млн доллар өлчөмүндөгү оң соода балансы түзүлдү. КМШнын калган өлкөлөрү менен сальдо терс түзүлдү, анын эң чоң өлчөмүндө Россия (155,9 млн доллар), Казакстан (115,6 млн), Өзбекстан (37,2 млн) жана Украина менен түзүлдү (19 млн доллар).

3.2-таблица

Кыргыз Республикасынын КМШ өлкөлөрү боюнча тышкы соодасы (миң АКШ доллары)¹

	Экспорт			Импорт		
	2002-ж.	2003-ж.	2004-ж.	2002-ж.	2003-ж.	2004-ж.
Азербайжан	5555,3	2048,0	1770,3	2374,4	353,1	389,8
Армения	56,8	1,8	856,6	447,5	5,7	17,9
Беларусь	1338,5	1505,2	1972,3	5065,2	5888,7	4211,0
Грузия	139,0	337,7	401,6	109,8	490,2	440,4
Казакстан	36826,2	57133,4	87311,0	123902,5	170929,2	202904,5
Молдова	98,5	463,0	462,9	704,7	1447,6	1600,1
Россия	80035,8	97016,9	137729,5	116705,1	176128,2	293662,8
Тажикстан	10193,9	18855,9	22073,1	3483,2	3068,7	2371,2
Түркмөнстан	2404,3	2342,2	4038,2	1731,8	397,8	1372,2
Өзбекстан	27835,8	16258,9	14690,8	60144,0	39214,9	51881,2
Украина	4268,5	5418,4	4244,5	7842,2	12564,0	23287,2

¹ Улуттук статистика комитети, Кыргызстан цифраларда, Бишкек., 2005. 228-бет.

Кыргыз Республикасынын Евразия Экономикалык Коомчулуктун өлкөлөрү (ЕврАзЭС) менен тышкы соода жүгүртүүсү, 2004-ж.

	Бардыгы, млн доллар	2003-ж. карата процент менен	Беларусь, млн доллар	2003-ж. карата процент менен	Казакстан, млн доллар	2003-ж. карата процент менен	Россия, млн доллар	2003-ж. карата процент менен	Тажикстан, млн доллар	2003-ж. карата процент менен
Тышкы соода жүгүртүү	752,2	141,8	6,2	83,6	290,2	127,3	431,4	157,9	24,5	111,5
Экспорт	249,1	142,7	2,0	131,0	87,3	152,8	137,7	142,0	22,1	117,1
Импорт	503,1	141,3	4,2	71,5	202,9	118,7	293,7	166,7	2,4	77,3

ЕврАзЭСке кирген өлкөлөрдүн экспорттук жөнөтүүлөрү 2004-жылы экспорттун жалпы көлөмүнүн 34,7% ин, импорт республикага келген бардык импорттук түшүүлөрдүн 53,5% ин түздү.

КМШ өлкөлөрүндөгү тышкы соода.

2004-ж. Шериктештик өлкөлөрүнүн тышкы соодасынын оң тенденциясы байкалды. 2003-ж. тийиштүү мезгилине салыштырганда КМШ өлкөлөрүндөй эле, дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен да Шериктештик өлкөлөрүнүн экспорттук-импорттук операциялары көбөйдү.

2004-ж. ичинде Шериктештик өлкөлөрү боюнча товарлар менен өз ара соода дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен болгон экспорттук-импорттук операцияларына караганда жогорку темп менен өстү. Январь-мартта КМШ өлкөлөрү менен тышкы соода операцияларынын өсүү темпи дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен болгон соодасынын көрсөткүчүнөн орточо эсеп менен 11 проценттик пунктка ашты, январь-июнда 14, январь-сентябрда 8 жана январь-ноябрда – 5 проценттик пунктка өстү. Мындай тенденция, Армения, Казакстан, Молдовадан башка, Шериктештиктин бардык өлкөлөрүндө белгиленди.

Орточо эсеп менен КМШ өлкөлөрү боюнча караштырылып жаткан мезгилде тышкы соода операцияларынын жалпы көлөмүнүн 64% и – экспортко жана 36% и импортко туура келди. Шериктештик өлкөлөрү боюнча экспорттун нарктык көлөмүнүн импортко болгон салыштырмалуулугу орто эсеп менен 178% ти түздү (2003-ж. январь – ноябрда 174% ти түзгөн). Экспорттук операциялардын импорттон озушу Казакстан, Россия жана Украинада байкалды.

Шериктештик өлкөлөрүнө жөнөтүлгөн экспорттун негизги товарлары болуп пахта буласы (КМШ өлкөлөрүнө жөнөтүлгөн экспорттун жалпы көлөмүнүн (10,8% и), айнек (9,1%), кийимдин нерселери жана кийимге тиешелүү буюмдар (8,1%), кант жана электр энергиясы (7,9%), электр лампалары (6,9%), сүт жана сүт азыктары (3,8%), тамеки (3,6%), цемент (3,4%), шифер (3,2%) эсептелди.

2003-ж. салыштырганда канттын экспорттук көлөмү 3,1 эсе же 40,9 миң тоннага, алкогольсуз таттууланган суусундуктардыкы 10,5 эсе же 11 млн литрге, электр энергиясы – 2 эсе же 1665,3 млн кВт·саатка, цементтики 43,7% ке же 107,1 миң тоннага, айнектики 1,0% ке же 0,2 млн чарчы метрге, кийимдин нерселери жана кийимге тиешелүү буюмдардын экспорттук көлөмү 1,7 эсе же 9,3 млн долларга өстү. Муну менен бирге тамекинин экспортунун көлөмү 2003-жылдагы 13,6 миң тоннадан 2004-ж. 8,2 миң тоннага чейин, сүт жана сүт азыктар 20,2ден 18 миң тоннага чейин, жасалма текстиль материалдарынан токулган кездеме 7,4төн 5,9 млн чарчы метрге чейин кыскарды.

Шериктештик өлкөлөрүнөн импорттук түшүүлөрдүн 34% ин мунайзат жана мунайзат продуктулары, 5,6% ин жаратылыш газы, 3,2% ин органикалык эмес химиялык заттар, 2,8% ин таш көмүр, 2,4% ин кант, 2,3% ин дөңгөлөктөр, 2% ин пиво жана кагаз жана андан жасалган буюмдар, 1,9% ин буудай, 1,8% ин темир чыбык, канаткалар жана темир бурчтар, 1,7% ин дары-дармектер жана кара металл прокаты ээледі.

Буудай унун натуралай түрдө сатып алуу 2,8 эсе же 8 миң тоннага, пивону 1,5 эсе же 7,5 млн литрге, темир чыбык, канаткалар жана темир бурчактар 1,7 эсе же 8,1 миң тоннага, жыгач 30,4% ке же 4 миң куб метрге, өсүмдүк майы 39,6% ке же 2,3 миң тоннага, кант 36,3% ке же 12,2 миң тоннага, мунайзат жана мунайзат продуктулары 24,4% ке же 123,5 миң тоннага, жаратылыш газы 9,2% ке же 65 млн куб метрге, дары-дармектерди сатып алуу 27,8% ке же 2,2 млн долларга жогорулады. Ошол эле учурда эт жана эт азыктары, буудай, сигарета жана сигаралар, таш көмүрдүн импорту кыскарды.

Шоколад, пиво, жыгач материалдары, мунайзат продуктулары, дары-дармектер, самын, жуугуч жана жылмалагыч препараттар, дөңгөлөк, кагаз, картон жана андан жасалган буюмдардын негизги алып келүүчүлөрү болуп Россия эсептелет; таш көмүр, автомобиль бензини, керосин, дизель майы, мазут, буудай, кант, сигареталар Казакстандан, жаратылыш газы Өзбекстандан алып келинет.

Россия, Украина, Казакстан жана Беларуста соода операцияларынын негизги көлөмү сакталууда.

Шериктештиктин көпчүлүк өлкөлөрүнүн тышкы соодасынын географиялык структурасында соода агымдарынын артыкчылыктуу багыты болуп дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен соода жүргүзүүсү эсептелет. Орточо эсеп менен бул өлкөлөрдүн үлүшү КМШ өлкөлөрү боюнча тышкы соода операцияларынын жалпы көлөмүнүн 73% ин түздү.

КМШ өлкөлөрү үчүн артыкчылыктуу өнөгү болуп баштагыдай эле Россия эсептелет, анын экспортунда отун-энергетикалык ресурстары басымдуулук кылат. Беларусь, Казакстан, Кыргызстан, Молдова менен Украинага жөнөтүлгөн ушул товарлар Россиянын экспортунда 24% тен 60% ке чейин өзгөрүлүп турду.

Шериктештиктин бардык өлкөлөрүндө дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен экспорттук-импорттук операциялардын нарктык көлөмү өстү; Беларусь, Казакстан, Кыргызстан, Молдова, Россия жана Украинанын экспорту бул өлкөлөрдүн импортуна караганда жогорку темп менен өстү.

Валюталардын курсу.

Шериктештик өлкөлөрүнүн валюта рыногундагы абал салыштырмалуу түрдө өзүнүн туруктуулугу менен айырмаланат. Көпчүлүк өлкөлөрдө улуттук валюталардын АКШ долларына карата болгон катышында туруктуу көрүнүштөр байкалды. Европанын бирдиктүү валютасынын курсу да бардык Шериктештик өлкөлөрүндө жогорку деңгээлге жетти. Россия рубли менен улуттук валюталардын салыштырмалуулугунда бир аз термелүүлөр байкалат.

2004-ж. декабрдын аягында 2003-жылдын тийиштүү күнүнө салыштырганда АКШ долларынын улуттук валюталарга карата курсу төмөндөдү: Азербайжанда 0,4% ке, Арменияда 14,2, Грузияда 16,5, Казакстанда 9,9, Кыргызстан, Молдова жана Россияда 5,8% ке, Украинада 0,5% ке, Беларуста 0,6% ке, Тажикстанда 2,7% ке, Өзбекстанда 0,8% ке жогорулады. Түркмөнстанда АКШ долларынын курсу жыл бою өзгөрүлгөн жок.

Каралып жаткан мезгилде Шериктештиктин көпчүлүк өлкөлөрүндө европун улуттук валюталарга болгон курсу өстү: Азербайжанда 8,6% ке, Беларуста 9,7, Грузияда 5,4, Кыргызстанда 2,5, Молдова 2,6, Россияда 2,7, Тажикстанда 11,4, Түркмөнстанда 8,1, Өзбекстанда 17,4, Украинада 8,3% ке жогорулады; Армения менен Казакстанда, турушуна жараша, ал 5,8 жана 1,7% ке төмөндөдү.

Калктын акчалай кирешелери жана чыгымдары.

Азербайжанда калктын акчалай кирешелери 2004-жылдын январь-сентябрында 2003-жылдын тийиштүү мезгилине салыштырганда 20,2% ке, акчалай чыгымдары 16,4% ке, Тажикстанда, турушуна жараша, 35,5% ке жана 27,3% ке өстү; Арменияда калктын акчалай чыгымдарынын өсүшү акчалай кирешелеринин өсүшүнөн жогору болуп, 19,4% ти түздү (кирешелеринин өсүшү 16% болгон), Кыргызстанда, турушуна жараша, 27,1% жана 24,1%, Россияда 23,7% жана 22,1% болгон.

Эсептелип чыгарылган номиналдык эмгек акы 2004-ж. орто эсеп менен алдын ала маалыматтар боюнча Азербайжанда 483 миң манатты, Арменияда 42 миң драмды, Беларуста 350 миң Беларусь рублин, Казакстанда 28,2 миң теңгени, Кыргызстанда 2203 сомду, Молдовада 1104 лейди, Россияда 6828 рублди, Тажикстанда 64 сомони, Украинада 590 гривнаны түздү. Мында эмгек акы боюнча карыздар (байкоо жүргүзүлүп жаткан тармактар боюнча) Россияда (карызы бар ишканалар боюнча) эмгек акынын бир айлык фондунан 1,8 эсе ашты; Кыргызстанда ал бир айлык фондунун 43% ин түздү; Молдовада 22% ин; Тажикстанда 56% ин түзгөн. Чегерилген, бирок жумушчуларга төлөнө элек акчалай сумма Шериктештик боюнча эмгек акынын өлчөмү туурасындагы көрсөтүлгөн маалыматтарды баалоодо 10% ке төмөндөтүлүп турат.

Азербайжанда чегерилген орточо айлык, номиналдык эмгек акы 2004-ж. мурунку жылга салыштырганда 26, Армения менен Россияда 23, Беларуста 38, Казакстанда 22, Кыргызстанда 16, Молдовада 24, Тажикстанда 44, Украинада 28% ке өстү.

16-тема. Эл аралык экономикалык интеграция

Тереңдетилген туруктуу өз ара байланыштарды өнүктүрүүнүн жана улуттук чарбалардын ортосундагы эмгектин бөлүштүрүлүшүнүн негизинде өлкөлөрдүн чарбалык жана саясий биригиши эл аралык экономикалык интеграция деп аталат. Ал өлкөлөрдүн экономикалары ар түрдүү деңгээлде жана ар түрлүү формада өз ара аракеттене беришет.

Интеграция (экономикалык мааниде) – бул өндүрүштүн эл аралык биригүүсүнүн бийиктигинин чокусу. Анын негизинде өлкөлөрдүн ортосунда өтө тыгыз экономикалык байланыш пайда болот.

Интеграциянын түрлөрү:

- микродеңгээлде – ар кайсы өлкөлөрдүн фирмалары өздөрүнчө чарбалык түз байланышка чыккандыгы;

- мамлекеттер аралык деңгээлде – ар кайсы мамлекеттердин аракеттери кандайдыр бир жалпы максатка жетишүүгө багытталгандыгы;

- улуттук деңгээлден өйдө көтөрүлгөндө – катышуучу өлкөлөрдүн, аларды бириктирип, багыт берип турган күчкө (союзга) айрым саясий-экономикалык функцияларын өз ыктыяры менен өткөрүп бергендиги.

Интеграциянын натыйжасында:

- бирдиктүү экономикалык саясат пайда болот (макулдашылган соода саясаты, экономиканы жөнгө салууну бирдиктештирүү, үчүнчү өлкөлөргө карата бирдей чара колдонуу, тышкы экономикалык чараларды макулдашуулар);

- катышкан өлкөлөр үчүн жалпы валюта түзүлөт;

- улуттук деңгээлден жогору турган, бирдиктүү тейлөө органдары уюштурулат.

Ийгиликтүү интеграциялоонун айкын мисалдарынын бири катары Европалык союзду (ЕС) келтирсек болот. Ал 1993-жылдан баштап он беш өлкөнүн интеграциялуу бирикмеси (ага Германия, Франция, Италия, Бельгия, Нидерланд, Люксембург, Англия, Дания, Ирландия, Грекия, Испания, Португалия, Австрия, Финляндия, Швеция кошулган). Кийинки жылдарда ЕСке мурун социалисттик лагердеги айрым өлкөлөр да кошулуп кетишти. Мисалы, Латвия, Литва, Эстония, Польша, Чехия, Румыния, Болгария, Словакия ж. б.

ЕСтин калкынын жалпы саны 373 млн адам. Жалпы дүң продукциясы жана тышкы соодасынын көлөмү боюнча ал АКШны же Японияны өзүнчө алганда артка калтырат.

Азыркы мезгилде ЕСтин өлкөлөрү үчүн бирдиктүү тейлөө органы – Европарламент уюштурулган, жалпы валютасы евро түзүлгөн жана бирдиктүү жарандык бекитилген. Дүйнөлүк рынокто ЕС өлкөлөрү өздөрүнө пайдалуу тышкы соода саясатын активдүү мүнөздө жүргүзүүдө.

Азыркы дүйнөлүк экономикада Интеграциялоодо трансулуттук корпорациялар (ТУК) жана өнөр жай-финансы топтору (ӨФТ) башкы ролду ойноодо.

ТУКтар тигил же бул өлкөлөрдүн эл аралык экономикалык байланыштарынын тагдырын чечип койгондой деңгээлге жетишти. Мисалы, Гвинея мамлекетинин өкмөтү Франциянын өкмөтү менен өз ара сүйлөшүүлөрдү жүргүзбөй эле койсо болот.

Себеби, Франциянын тамак-аш боюнча эң ири компаниясы «Данон» Гвинеянын айыл чарба өндүрүшчүлөрү менен эң тыгыз ишмердик байланышты өздөрүнчө эле түзүп алышкан.

Россияда Газпром, «ЛУКойл», ОНЭКСИМбанк сыяктуу ТУКтар бар.

Мына ошентип ТУКтар менен ӨФТтөр эң кубаттуу экономикалык жана саясий уюмдарга айланып бара жатышат. Алар активдүү тышкы экономикалык саясатты жүргүзүүгө жөндөмдүү болуп калышты.

Жыйынтыктоо

Дүйнөлүк экономика – бул дүйнөдөгү бардык улуттук экономикалардын жыйындысы. Ал өлкөлөрдүн өз ара карым-катнаштарын камтыган эл аралык мамилелердин негизинде өнүгөт. Өткөн, XX кылым дүйнөлүк ички дүң продукциянын өзгөчө ылдам өсүшү менен айырмаланды. Өткөн кылым адамзатты зээн кейиткен «Мальтустун реакциячыл кылтагынан» бошотту десек туура болот. Дүйнөлүк экономиканын, дүйнөлүк рыноктун өсүшү эл аралык сооданын, экономикалык интеграциянын ийгиликтерине байланыштуу. Азыркы дүйнөлүк экономикада интеграциялоо процессинде башкы ролду трансулуттук корпорациялар (ТУК) жана өнөр жай-финансы топтору (ӨФТ) ойноодо.

Суроолор:

1. Дүйнөлүк рыноктун пайда болушу.
2. Эл аралык сооданын мааниси.
3. Импорттук квоталар жөнүндө түшүнүк.
4. Өкмөттүн протекционисттик саясаты.
5. Эл аралык финансы уюмдарынын мааниси.
6. Дүйнөлүк валюта системасы.
7. Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги менен кызматташуу.
8. Эл аралык экономикалык интеграциянын аныктамасы.
9. Интеграциянын түрлөрү.
10. Трансулуттук корпорациялар жана өнөр жай-финансы топтору.

XIX кылымда жана XX кылымдын башында адамзат коомунун алдында бир топ чоң жана татаал, кооптуу проблемалар келип чыкты. Ал проблемалар тез арада пайда болуп, аны чечүү бир кыйла кыйынчылыктарды алып келет. Адамзат коомуна, цивилизацияга олуттуу коркунуч туудурат. Бул проблемалар мааниси жана тереңдиги боюнча бир өлкөнүн чегинен чыгып, жалпы планеталык мүнөздө болот жана дүйнөлүк инфраструктурага, чарбалык, экономикалык байланыштарга, өндүргүч күчтөргө, саясатка таасирин тийгизет. Бул проблемалар глобалдуу проблемалар деп аталат. Мындай проблемалар азыркы этаптагы илимий-техникалык революциянын, материалдык жана рухий маданияттын абалын чагылдырат. Жалпы планеталык болгондуктан экономикалык абалына карабастан, бардык өлкөлөрдү өз кучагына камтып турат. Ошондуктан глобалдуу проблемаларды чечүүдө дүйнө өлкөлөрү бирдиктүү аракеттенүүлөрү зарыл. Мисалы, бардык өлкөлөр ядролук согуш коркунучун жок кылууга, экологиялык катастрофаны токтотууга, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү жакырчылыкты жоюуга, айыкпас ооруларга каршы күрөшүүдө бирдиктүү чара колдонууга даяр.

Бул проблемаларды биргелешип чечүү цивилизациянын өнүгүшүн, адамзат коомунун өмүрүн сактап калууну камсыздайт. Глобалдуу проблемаларга төмөнкүлөр кирет:

- 1) демографиялык проблема;
- 2) азык-түлүк проблемалары;
- 3) «Үчүнчү дүйнө» өлкөлөрүнүн экономикалык артта калуу проблемасы;
- 4) экологиялык коркунуч маселелери;
- 5) адамзатты ядролук коркунучтан сактоо.

Биз жогоруда атап өткөн проблемаларды чечүү бардык өлкөлөр биригип аракет кылынганда гана ишке ашат. Аларды карап көрөлү.

1. Демографиялык проблема. Бүгүнкү күндөгү медицина балдардын өлүмүн бир топ кыскарта алды. Мындан тышкары ар түрдүү оорулардын эпидемиясын жок кылыш адамдардын өмүрүн бир топ узартты. «Үчүнчү дүйнө» өлкөлөрүндө, экономикалык артта калган өлкөлөрдө балдардын төрөлүшү өтө жогору. XXI

кылымда жер шарынын калкынын саны 10 млрд адамга жетет. Ошол мезгилде дүйнө калкынын 95% и Азия, Африка жана Латын Америкасындагы өлкөлөрдө жашайт. Калктын санынын мындай тез өсүшү социалдык-экономикалык кыйынчылыктарга алып келүүсү мүмкүн. Чарба жүргүзүүгө элдин көптүгү тоскоол болбогондой инновациялык саясат активдүү болушу керек. Эл аралык конференцияларда андай өлкөлөр өздөрү активдүү инновациялык саясат жүргүзүп, элдин санын жөнгө салып турушу керек деген милдеттер коюлду. XX кылымдын тажрыйбасы көрсөткөндөй өндүрүштүн көлөмүнүн өсүү темпи калктын өсүш темпинен озуп, «Мальтустун кылтагынан» адамзатты бошотууга болот. Демек, XXI кылым демографиялык проблеманы ийгиликтүү чечкен кылым болууга тийиш.

2. Азык-түлүк проблемасы. Ачарчылыктан, тамактын жетишсиздигинен көп адамдар, бардык континенттеги элдер жапа чегишет. Мисалы, Батыш Европа жана АКШда калктын 4% и, «Үчүнчү дүйнө» өлкөлөрүндө калктын 25% и дүйнөдө бардык адамдарга кенен жете тургандай тамак-аш продуктуларын өндүрөт. Азыркы күндүн илим-техникасынын тамак-ашты дагы 4 эсе көбөйтүүгө мүмкүнчүлүгү бар.

Бул проблемаларды чечүүнүн жолу ар бир өлкө өзүн өзү азык-түлүк менен камсыз кылуусуна жетишүү болуп саналат. Бүткүл дүйнөлүк чарбанын чегинде жетиштүү азык-түлүк менен камсыз кылуунун экономикалык шарттарын түзүү керек. Ошондой эле тамак-аштын туура бөлүштүрүлүшүн камсыздоо керек.

3. «Үчүнчү дүйнө» өлкөлөрүнүн артта калышы жоюу проблемасы. Азыр бүткүл дүйнөлүк чарбада байлыктын жана турмуш деңгээлиндеги айырма өнүккөн өлкөлөр менен артта калган өлкөлөрдүн ортосунда кескин өзгөрдү. Байлык аз гана өлкөлөрдө топтолду. «Түндүк-түштүк» деген карама-каршылык келип чыкты. Мунун өзү коопсуздукту туудурат. Жакырчылыктын, социалдык адилетсиздиктин бир жакта топтолушу келечекте бай өлкөлөргө чоң коркунуч келтирет. Муну чечиш үчүн артта калган өлкөлөргө алдыңкы өлкөлөр көмөктөшүп, аларды өнүктүрүүгө жардам берүүсү керек. Алар менен эл аралык масштабда соода жүргүзүп, эмгек жана табигый ресурстарды адилеттүү түрдө калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берүү зарыл.

4. Экологиялык проблема. Азыркы күндө кээ бир кайра орду толтурулбас чийки зат булактары, табигый ресурстар азайып жетүгөнө баштады.

Цивилизацияга планетанын климатынын улам жылуу боло башташынын, «озон тешиктеринин» пайда болушунун таасири

жана башка катастрофалардын чыгышы – адамзаттын иш-аракетинин натыйжасы. Көптөгөн, экономикалык жактан артта калган өлкөлөрдүн мындай кыйынчылыктар менен күрөшүүгө кудурети жетпейт. Ошондуктан экономикалык катастрофага каршы бардык өлкөлөр чогуу, бирдикте аракет кылуусу зарыл. Бардык өлкөлөр үчүн өтө катуу экономикалык нормаларды, чарбалык объектилерди экологиялык жактан коркунучсуз абалда пайдалануу талап кылынууга тийиш. Ар түрдүү экологиялык кырсыктарга каршы өлкөлөр тез жана чогуу аракет кылуусу зарыл. Ошондуктан азыр көп сандаган табиятты коргоочу эл аралык уюмдар түзүлүүдө.

5. Согуш жана тынчтык проблемасы.

Окумуштуулардын эсеби боюнча жер шарында топтолгон 10 – 20 миң мегатонна ядро куралдарын пайдаланган согуш башталса, адамзат коому 2–2,5 млрд адамынан ажырайт. Планетада узак убакыт бою радиация, өрт коркунучу сакталат. Атмосферанын озондук катмарынын 70% и бузулат, анын натыйжасында «ядролук түн» түшөт, абанын тепературасы 30–50 градуска төмөндөйт. Эл өзүнөн өзү жок болот.

Согуш өнөр жайын өнүктүрүүнүн өзү абдан кымбат турат. Дүйнө боюнча согуш өнөр жайына жылына 100 млн адам-жылы кетет. Дүйнөдөгү бардык окумуштуулардын 40% и ушул тармакта эмгектенет. Дүйнөдө согуш куралдарын чыгарууга 1972-ж. 416 млрд доллар кетсе, азыр чыгым 900–1000 млрд долларга жетти, ал дүйнөлүк дүң продукциянын 6% ине барабар. Дүйнөдө ар күнү согуш максаттарына 2,7 млрд доллар, ар бир мүнөттө 2 млн доллар жумшалат. Согуш өнөр жайы финансы жана адам ресурстарын гана керектебестен, көп сандаган жерди, өндүрүштү, техниканы, чийки затты (сырьёну), отунду, энергияны да керектейт.

Бул айтылгандар согуш куралдарын өндүрүүнүн адамдардын жашоосуна канчалык коркунучтуу экенин көрсөтөт. Ошондуктан согуш куралдарын чыгарууну азайтуу, же токтотуунун өтө чоң мааниси бар.

Азыр дүйнө элдери тынчтык үчүн бирдикте аракет жасап жатышат. Анын башында Бириккен Улуттар Уюму турат.

Жыйынтыктоо

Азыркы заманда адамзат коомунун алдында коркунучтуу көйгөйлөр пайда болду. Мындай глобалдуу проблемаларга төмөнкүлөр кирет: 1) демографиялык проблемалар; 2) азык-түлүк проблемалары; 3) «үчүнчү дүйнө» проблемасы; 4) экология-

лык коркунуч маселелери; 5) адамзатты ядролук коркунучтан сактоо.

Бул глобалдуу проблемаларды чечүү бардык өлкөлөр биригип аракет кылганда гана ишке ашат.

Суроолор:

3. Демографиялык проблеманын мааниси кандай?
4. Дүйнөдөгү азык-түлүк проблемасын чечүүнүн жолдору.
5. «Үчүнчү дүйнө» өлкөлөрүнүн артта калышын жоюу проблемасы.
6. Дүйнөдөгү экологиялык проблема.
7. Дүйнөлүк согуш жана тынчтык проблемасы.

Жалпы жыйынтыктоо

Реформаны баштаган учурда эркин ишкердикти, эркин бааны жана эркин атаандаштыкты ишке киргизүү эле жетиштүү, рынок системасы өзү эле иштеп кетет, дароо эле жакшы натыйжаларды берет деген баёо ишеним болгон. Бирок бул үмүттөр, тилекке каршы, акталган жок. Эч нерсе өзүнөн өзү эле келе койбой тургандыгына элдин көзү жетти. Акырында «бөтөн бирөөнүн көйнөгүнүн» бизге кереги жок экендигин да сездик. Биз тандап алган экономиканын кыргызча жолун ишке ашыруу, анын натыйжа алып келүүчү механизмдерин аракетке келтирүү үчүн күн сайын маңдайдан тер агызып, зор аракет, кара жумуш жасоо жана үзүрлүү акыл-эс зарыл болду. Ошондуктан, өлкөбүз экономикалык реформаларды дагы улантууга умтулууда. Негизинде, ар бир өзүнчө ишкана же чарба, ар бир акционердик коом же мамлекеттик акционердик корпорация заттык структуралык кайра куруу маселелерин, б. а. эмне чыгаруу, кандайча чыгаруу жана ким үчүн чыгарууну микродеңгээлде чечиши керек.

Башкы максат элдин суроо-талабына ылайык келген буюмдарды, арзан баа жана жакшы сапат менен, атаандаштыкка жарамдуу болгудай чыгарууда жана сатууда турат. Бул максатка жетиш үчүн экономикалык проблемаларды (суроо-талап жана сунуш, экономикалык циклдер, жумушсуздук жана туруктуу баа, инфляцияны тизгиндөө) ийгиликтүү чечиш керек экендигин биз толук түшүндүк.

Макроэкономикалык деңгээлде белгиленген максаттарды ишке ашыруу чаралары өкмөттүн салык-бюджет, акча-кредит, тышкы соода, элдик киреше жана инновациялык саясаттарына байланыштуу экенин көрдүк.

Чындыгында, биздин өлкө аралаш (конвергенттик) экономикалык системанын жолу менен кетти. Ал – рыноктук жана борборлошкон пландуу системалардын айкалышуусу. Мында мамлекеттик жөнгө салып туруу принциби да өзгөчө мааниге ээ. Республика али, биздин ишмер адамдар өкмөткө «Бизди жайыбызга койгулачы!» – деп айта турган учурга жете элек. Ошондуктан мамлекеттин негизги тең салмактуулукту экономикалык ыкмалар менен жөнгө салып турушу абзел. Антпесе, өлкөнүн өзүнө коркунуч туулушу мүмкүн. Демек өкмөт өз милдетин так аткарып, бардык жогору өнүккөн цивилизациялуу өлкөлөрдө кабыл алынгандай, эркин ишкерлерге мамлекеттик колдоо көрсөтүүсү зарыл.

Кийинки этапта Кыргызстандын алдында жер жана агрардык реформа менен байланышкан процесстерди тереңдетүү, ирилешкен чоң чарбаларды уюштуруу, ошонун өзү менен айыл чарба өндүрүшүн көтөрүүгө өбөлгөлөрдү күчөтүү, кредит-банк системасынын реформасын тереңдетүү, кыймылсыз мүлктүн жана жердин, баалуу кагаздардын рынокторун иштетүү, чакан жана орто бизнестин өндүрүш чөйрөсүндөгү ишин жандандыруу, мамлекеттин **инновация-инвестиция**, фискалдык-монетардык системасын чыңдоо маселелери турат. Экономиканын реалдуу (чыныгы буюм чыгаруучу) секторунун жогорку ылдамдыкта иштеши гана өлкөнүн өсүп-өркүндөшүнө алып барарына адамдардын көзү жетти.

Бул сабактан алган билимиңер кийинки класстарда экономиканын дагы жаңы багыттары менен терең таанышууга зор көмөк болот.

КОРУТУНДУЛАП ТЕКШЕРҮҮ (Тест жүргүзүү)

Тест 20 суроодон түзүлүп 20 мүнөткө эсептелген. Көрсөтмөнү көңүл коюп окуп чыгып, тапшырманы ирети боюнча аткаргыла. Бир суроого көпкө кармалбагыла. Эгерде анын жообун билбесеңер, кийинки суроого өткүлө. Ар бир суроого берилген жооптордун бири гана туура, аны карандаш менен тегеректегиле же атайын баракка туура жообуна коюлган тамганы жазып көрсөткүлө.

1. Салттык экономикалык система учурунда (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында) Кыргызстандын өнүгүүсү кандай мүнөздө болгон?

- а) Экономиканын негизги тармактары көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбасы менен дыйканчылык болгон.
- б) Өнөр жайы өнүккөн өлкө болгон.

2. 1916-жылдын башында Кыргызстанда:

- а) 4,5 млн кой, эчки, 1223 миң ири мүйүздүү мал, 362 миң жылкы, 63 миң чочко болгон.
- б) 2,5 млн кой, эчки, 519 миң ири мүйүздүү мал, 708 миң жылкы, 27 миң чочко болгон.

3. Кыргыздар Кокон хандыгына төлөгөн салыктар:

- а) Түтүн башына 2 сом 75 тыйын, жайылган койдун туягына 3 тыйын, жылкыга 30, төөгө 50 тыйын болгон.
- б) Түтүндүк-зыякет, боз үйгө – 1 кой; алал-зыякет, 50 ири малдан – 1 баш; дыйкандардан – 3 кой.
- в) Хараж – түшүмдүн 10% и; чөп ооз, чыгым, союш, журтчулук, туяк пул.

4. Совет бийлигинин Кыргызстандын экономикасына тийгизген таасири:

- а) Совет бийлиги орногондо, анын салык саясаты элдин нааразычылыгын күчөткөн.
- б) Бийлик 42 миң чарбаны отурукташтырып, аларга 2,5 млн га айдоо жана жайыт аянттарды бөлүштүрүп берген.
- в) Совет бийлиги биринчи беш жылдык пландын негизинде 41 жаңы өнөр жай ишканасын бүтүрүп, экинчи беш жылдыкта өнөр жайдын үлүшү 50,3% ке жеткен.
- г) (б) жана (в) пункттары.

5. Кыргызстандын Согуш жылдарындагы (1941–1945-ж.) өнүгүшүнүн өзгөчөлүгү:

- а) Кыргыздар согушка катышуудан баш тарткан.
- б) Кыргызстандын аймагына Союздук өкмөттүн чечимине жараша 1941-жылы 28, 1942-жылы 38 ири өнөр жай ишканалары шашылыш көчүрүлгөн.
- в) Кыргызстандын айыл чарбасынын дүң продукциясы 1941–1945-жылдардын ичинде 76% ке, анын ичинде мал чарба продукциясы 71% ке төмөндөгөн.
- г) (б) жана (в) пункттары.

6. Кыргыз Республикасындагы макроэкономикалык саясаттын негизги багыттары:

- а) Эркин баа системасы, эркин ишкердик, эркин атаандаштык.
- б) Борборлоштурулган директивалык пландоо, бааны пландуу түрдө аныктоо, ишканаларга өндүрүш планын бекитүү.
- в) Салык-бюджет, акча-кредит, инновация-инвестиция, мамлекеттин кирешелер саясаттары, тышкы соода жана валюта саясаты.

7. Акча-кредит саясатынын жүрүшүнө жана өнүгүшүнө кайсы орган жоопкерчиликтүү?

- а) Кыргыз Республикасынын Өкмөтү.
- б) Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы.
- в) Кыргыз Республикасынын Экономикалык тейлөө министрлиги.

8. Кыргыз Республикасында улуттук валюта – сом качан киргизилген?

- а) 1991-жылы, август айында.
- б) 1993-жылы, май айында.
- в) 2005-жылы, март айында.

9. Акча массасын Улуттук банк тарабынан жөнгө салуунун негизги каражаттары:

- а) Үйлөрдү курууга күрөөлөрдүн шартына көзөмөлдүк кылуу.
- б) Акцияларды сатып алууга кредитти чектөө.
- в) Ачык базардагы операциялар, учёттук ставка проценти, резервдердин нормативин өзгөртүү.

10. Кыргызстанда валюта курсун орнотуу кайсы жол менен жүргүзүлөт?

- а) Кандайдыр бир валютага карата мамиле жасоо менен бекем курсту орнотуу.
- б) Валюталардын себетине (корзинына) карата курс орнотуу.
- в) Ийкемдүү валюта курсун орнотуу.

11. Салык-бюджет саясатынын жүрүшүнө жана өнүгүшүнө кайсы орган жоопкерчиликтүү?

- а) Кыргыз Республикасынын Экономикалык тейлөө министрлиги.
- б) Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги.
- в) Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги.

12. Ишкерлерге салыктын көлөмүн жогорулатуу эмнеге алып келет:

- а) Өндүрүштүн көлөмүн жогорулатууга.
- б) Элдин кирешесин көбөйтүүгө.
- в) Жабык экономиканын өсүшүнө.
- г) Мамлекеттик бюджеттин тартыштыгын азайтууга.
- д) в) жана г) жооптору.

13. Кыргыз Республикасынын 2008-жылдагы мамлекеттик бюджетти ИДПге карата % менен:

- а) Кирешелери = 15,8%, чыгымдары = 23,4%, бюджеттин тартыштыгы = -7,7%.

б) Кирешелери = 19,5%, чыгымдары = 20,0%, бюджеттин тартыштыгы = -0,5%.

в) Кирешелери = 24,5%, чыгымдары = 23,7%, бюджеттин ашыктыгы = 0,8%.

14. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча өнөр жай ишканаларынын канча проценти 2008-ж. инновациялык иш жүргүзүшкөн?

- а) 18,0%.
- б) 35,0%.
- в) 8,4%.

15. Мамлекеттик инновациялык саясаттын Кыргызстандагы стратегиялык багыттары кайсылар:

- а) «Күчөтүү» стратегиясы.
- б) «Сырттыкын өздөштүрүү» стратегиясы.
- в) «Өткөрүп алуу» стратегиясы.
- г) а), б), в) жооптору.

16. Кыргызстандагы 2008-жылы технологиялык инновацияны каржылоонун булактары:

- а) Фирмалардын өз каражаттары – 34,5%, мамлекеттик бюджет – 0,2%, чет өлкөлүк инвестициялар – 62,7%, башкалары – 2,6%.
- б) Фирмалардын өз каражаттары – 70,4%, мамлекеттик бюджет – 0,0%, чет өлкөлүк инвестициялар – 11,5%, башкалары – 18,1%.

17. Кыргызстанда чет өлкөлүк түз инвестициялар 2008-жылы кандай сумманы түзгөн (млн АКШ доллары менен):

- а) 115,7.
- б) 653,2.
- в) 147,0.

18. Кыргыз Республикасынын экономикасынын ачыктыгы 2008-жылы кандай маалыматтар менен мүнөздөлгөн (тышкы соода жүгүртүүнүн ИДПге катышы, % менен)?

- а) 29,6%.
- б) 37,2%.
- в) 56,4%.

19. Дүйнөлүк экономика өткөн XX кылымда кандай өнүккөн?

- а) Дүйнөлүк ички дүң продукция 19 эсе өскөн, калктын саны 1,6 млрд адамдан 6,3 миллиардга чейин жеткен же 4 эсеге көбөйгөн.
- б) Дүйнөлүк ички дүң продукция 5 эсе өскөн, калктын саны 6 эсе өскөн.

20. Дүйнөдөгү глобалдуу көйгөйлөр эмнелерди камтыйт?

- а) Илимий-техникалык революцияны, материалдык жана рухий маданиятты, чарбалык, экономикалык байланыштарды, өндүргүч күчтөрдү.
- б) Демографиялык жана азык-түлүк проблемаларын, «Үчүнчү дүйнө» жана экологиялык коркунуч маселелерин жана адамзатты ядролук коркунучтан сактоону.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Экономика. Энциклопедиялык окуу куралы. Б., 2003.
2. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. Б., 2003.
3. Мусакожоев Ш. М. Кыргыз Республикасынын экономикасы. Кыргыз Республикасынын финансы министрлиги. Илимий изилдөө экономика институту. Б., 1997.
4. Борбордук Банк жана накталай акча жүгүртүү. Сынак үчүн маалыматтык-усулдук китепче. Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы. Б., 2003.
5. Кыргызстан цифраларда. КР Улуттук статистикалык комитети. Б., 2007; 2009.
6. Доклад МВФ «Обзор мировой экономики» (World economic Outlook, may 2000. P. 149–180).
7. Озерова О. П. Экономика для колледжей. Базовый курс. Ростов-на-Дону, 2005.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I ГЛАВА. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЭТАПТАРЫ.....	4
1-тема. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы Кыргызстандын экономикасы (салттык экономикалык система).....	4
2-тема. Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы (1917–1940-жж.) өнүгүү.....	9
3-тема. Кыргызстандын экономикасы согуш жылдарындагы (1941–1945-жж.).	10
4-тема. Кыргызстандын борборлошкон пландоо экономикасы (1946–1990-жж.).	12
5-тема. Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болгондон кийинки жаңы экономикалык системада өнүгүүсү.	14
II ГЛАВА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТТЫН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ.	17
6-тема. Акча-кредит саясаты.	18
7-тема. Салык-бюджет саясаты.	63
8-тема. Инновациялык-инвестиция саясаты	91
9-тема. Мамлекеттин социалдык жана улуттук киреше саясаты.	110
10-тема. Республикадагы экономикалык реформанын негизги багыттары	121
11-тема. Тышкы экономикалык саясат.	128
III ГЛАВА. ДҮЙНӨЛҮК ЭКОНОМИКА.	147
12-тема. Дүйнөлүк рынок.....	147
13-тема. Эл аралык соода.....	151
14-тема. Дүйнөлүк валюта системасы.....	154
15-тема. Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги менен кызматташтык.....	158
16-тема. Эл аралык экономикалык интеграция.....	163
IV ГЛАВА. ДҮЙНӨДӨГҮ ГЛОБАЛДУУ КӨЙГӨЙЛӨР.....	166
Корутундулап текшерүү (тест жүргүзүү).....	171
Пайдаланылган адабияттар.....	174

